

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

САЛАЗСЬКИЙ Олександр Степанович

УДК 347.56:614.25

ДИСЕРТАЦІЯ

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ЯК ПОВЕДІНКА
УЧАСНИКА ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Спеціальність 081 Право
Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О. С. Салазський

Наукові керівники:
Кулініч О. О.
докторка юридичних наук, доцентка
Білоусов Ю. В.
кандидат юридичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Салазський О. С. Зловживання правом як поведінка учасника цивільних відносин. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. — Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2026.

Дисертація присвячена визначенню нормативних ознак зловживання правом як поведінки учасника цивільних відносин, формулюванню його теоретичного визначення, з'ясуванню правової природи, форм і цивільно-правових наслідків такої поведінки, а також розробленню науково-теоретичних пропозицій щодо вдосконалення цивільно-правового регулювання заборони зловживання правом.

Обґрунтовано, що зловживання правом у цивільному праві не може ототожнюватися з будь-якою недобросовісною, шкідливою, суперечливою чи процесуально недобросовісною поведінкою. Зловживання правом розглянуто як особливу форму недобросовісного здійснення належного особі суб'єктивного цивільного права та завданням таким здійсненням шкоди іншій особі. Такий підхід дозволяє відмежувати зловживання правом від звичайного здійснення суб'єктивного права, правопорушення, недобросовісної поведінки, реалізації елементів правоздатності, секундарних прав, процесуальних можливостей та інших юридичних засобів.

Запропоновано цілісну догматико-політичну модель зловживання суб'єктивним цивільним правом. У межах цієї моделі зловживання правом досліджується у двох площинах: *de lege lata* — через аналіз чинного цивільного законодавства, інших нормативно-правових актів та практики їх застосування; *de lege ferenda* — через формування бажаної моделі цивільно-правового регулювання з урахуванням значення суб'єктивного цивільного права, меж його здійснення, добросовісності, шкоди, правових наслідків зловживання правом.

Визначено нормативні ознаки зловживання правом, які впливають із чинного цивільного законодавства України та інших нормативно-правових актів, у яких використовується конструкція зловживання правом або похідні від неї категорії. До таких ознак віднесено: 1) здійснення особою належного їй суб'єктивного цивільного права; 2) недобросовісність поведінки; 3) завдання шкоди іншій особі; 4) здійснення права всупереч меті його надання. Доведено, що ці ознаки мають виводитися не довільно із загального уявлення про недобросовісність, а на підставі системного аналізу нормативного матеріалу та практики його застосування.

Уточнено зміст категорії «право» у ч. 3 ст. 13 ЦК України. Обґрунтовано, що в контексті заборони зловживання правом ідеться передусім про суб'єктивне цивільне право, а не про право в об'єктивному значенні, правоздатність чи будь-яку іншу правову можливість особи. Зроблено висновок, що первинною умовою кваліфікації поведінки як зловживання правом є наявність у особи належного їй суб'єктивного цивільного права, яке вона здійснює з порушенням меж такого здійснення.

Обґрунтовано необхідність відмежування зловживання суб'єктивним цивільним правом від недобросовісного використання інших правових можливостей. Встановлено, що значна частина випадків, у яких у законодавстві або судовій практиці використовується конструкція зловживання правом, фактично стосується недобросовісного використання процесуальних або інших юридичних можливостей, які не мають природи суб'єктивного цивільного права. У зв'язку з цим запропоновано не розширювати зміст зловживання правом до будь-якої недобросовісної поведінки, а зберігати його зв'язок саме зі здійсненням суб'єктивного цивільного права.

Доведено, що недобросовісність є необхідною, але недостатньою ознакою зловживання правом. Сама по собі недобросовісна поведінка не свідчить про зловживання суб'єктивним цивільним правом, якщо не встановлено, що особа здійснювала належне їй суб'єктивне цивільне право та завдала шкоди іншій особі. Визначальне значення для кваліфікації поведінки як зловживання правом

має суб'єктивний аспект добросовісності, який виявляється у знанні або можливості знання особою юридично значущих обставин, прав інших осіб та шкідливих наслідків власної поведінки.

Встановлено значення шкоди у складі зловживання правом. Обґрунтовано, що застосування приватноправових наслідків зловживання суб'єктивним цивільним правом за загальним правилом потребує встановлення шкоди, завданої правам або охоронюваним законом інтересам іншої особи. З позиції політики цивільного права доведено, що кваліфікація поведінки як зловживання правом не може ґрунтуватися лише на її невідповідності моральним уявленням, принципу добросовісності або очікуваній моделі поведінки.

Запропоновано розмежування двох форм зловживання суб'єктивним цивільним правом. Першою формою є умисне здійснення права з метою завдання шкоди іншій особі. Другою формою є недобросовісне здійснення права для досягнення власного правового результату з усвідомленням шкоди для іншої особи, якщо наслідки такої поведінки є кричуще несумісними зі справедливістю. Таке розмежування дозволяє не зводити зловживання правом лише до шикани, але водночас не розмивати його до будь-якої недобросовісної поведінки.

Дістало подальшого розвитку розуміння співвідношення здійснення суб'єктивного цивільного права і бездіяльності. Зроблено висновок, що зловживання суб'єктивним цивільним правом за загальним правилом передбачає активне здійснення права. Пасивна поведінка може мати значення для кваліфікації зловживання лише у випадках, коли закон спеціально надає їй значення способу реалізації відповідної правової можливості.

Визначено межі застосування доктрини *venire contra factum proprium* у контексті зловживання правом. Обґрунтовано, що суперечлива поведінка особи не повинна автоматично кваліфікуватися як зловживання правом. Для такої кваліфікації необхідним є встановлення не лише непослідовності поведінки, а й шкоди, завданої правам або охоронюваним законом інтересам іншої особи, а також зв'язку такої поведінки зі здійсненням суб'єктивного цивільного права.

Проаналізовано цивільно-правові наслідки зловживання правом. Удосконалено розуміння правової природи відмови в захисті права, передбаченої ч. 3 ст. 16 ЦК України. Обґрунтовано, що відмова в захисті права не припиняє самого суб'єктивного цивільного права, а лише обмежує можливість його примусового судового захисту в конкретній правовій ситуації. Такий наслідок має застосовуватися з урахуванням характеру поведінки особи, змісту порушених меж здійснення права та наслідків для іншого учасника цивільних відносин.

Досліджено застосування конструкції зловживання правом у справах щодо фраздаторних правочинів та визнання правочинів недійсними. Доведено, що зловживання правом не повинно самостійно підміняти спеціальні підстави недійсності правочину, якщо такі підстави не встановлені в нормах цивільного законодавства про недійсність правочинів. Обґрунтовано, що використання категорії зловживання правом у цій сфері потребує особливої обережності, оскільки надмірне розширення її змісту може призвести до підміни спеціальних норм загальними оціночними категоріями.

Проаналізовано співвідношення категорії зловживання правом із положеннями проєкту Цивільного кодексу України № 15150. Встановлено, що проєкт посилює значення добросовісності, заборони суперечливої поведінки та недопущення отримання переваг із власної протиправної або недобросовісної поведінки. Водночас обґрунтовано, що перспективна модель цивільно-правового регулювання має зберігати чітке розмежування між зловживанням суб'єктивним цивільним правом, недобросовісною поведінкою та іншими суміжними правовими конструкціями.

Запропоновано напрями вдосконалення цивільно-правового регулювання заборони зловживання правом. Обґрунтовано, що інші форми зловживання правом мають визначатися через поєднання таких ознак, як здійснення суб'єктивного цивільного права, недобросовісність, шкода. Такий підхід спрямований на забезпечення правової визначеності, передбачуваності

застосування ст. 13 ЦК України та недопущення довільного розширення змісту категорії зловживання правом у судовій практиці.

Ключові слова: зловживання правом, суб'єктивне цивільне право, здійснення права, межі здійснення цивільних прав, добросовісність, недобросовісність, шкода, мета надання права, інші форми зловживання правом, відмова в захисті права, *venire contra factum proprium*, суперечлива поведінка, фраздаторний правочин, недійсність правочину, цивільні правовідносини, цивільне законодавство, судова практика, *de lege lata*, *de lege ferenda*.

Salazskyi O. S. Abuse of Right as Conduct of a Participant in Civil Relations. — Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 081 Law. — Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Regional Council, Khmelnytskyi, 2026.

The dissertation is devoted to determining the normative features of abuse of right as conduct of a participant in civil relations, formulating its theoretical definition, clarifying its legal nature, forms and civil-law consequences, as well as developing scientific and theoretical proposals for improving the civil-law regulation of the prohibition of abuse of right.

The dissertation substantiates that abuse of right in civil law should not be identified with any bad-faith, harmful, contradictory or procedurally improper conduct. Abuse of right is considered a special form of exercising a subjective civil right belonging to a person, where such exercise violates the limits of that right and causes harm to another person. This approach makes it possible to distinguish abuse of right from the ordinary exercise of a subjective right, an offence, bad-faith conduct, the realisation of elements of legal capacity, secondary rights, procedural opportunities and other legal means.

A comprehensive dogmatic and policy-oriented model of abuse of a subjective civil right is proposed. Within this model, abuse of right is examined in two dimensions: *de lege lata* — through the analysis of current civil legislation, other regulatory legal acts and the practice of their application; and *de lege ferenda* — through the formation of a desirable model of civil-law regulation, taking into account the significance of a subjective civil right, the limits of its exercise, good faith, harm, the purpose for which the right was granted, and the legal consequences of abuse of right.

The dissertation identifies the normative features of abuse of right arising from current civil legislation of Ukraine and other regulatory legal acts that use the construction of abuse of right or categories derived from it. These features include: 1) the exercise by a person of a subjective civil right belonging to that person; 2) bad faith in conduct; 3) causing harm to another person; 4) exercising the right contrary to the purpose for which it was granted. It is substantiated that these features should not be derived arbitrarily from a general idea of bad faith, but should be determined based on a systematic analysis of normative material and the practice of its application.

The meaning of the category “right” in part 3 of Article 13 of the Civil Code of Ukraine is clarified. It is substantiated that, in the context of the prohibition of abuse of right, this category primarily refers to a subjective civil right, and not to law in the objective sense, legal capacity or any other legal opportunity of a person. It is concluded that the primary condition for qualifying conduct as abuse of right is the existence of a subjective civil right belonging to the person, which is exercised in violation of the limits of such exercise.

The dissertation substantiates the need to distinguish abuse of a subjective civil right from the bad-faith use of other legal opportunities. It is established that a significant number of cases in which legislation or judicial practice uses the construction of abuse of right in fact concern the bad-faith use of procedural or other legal opportunities that do not have the nature of a subjective civil right. Therefore, it is proposed not to expand the meaning of abuse of right to any bad-faith conduct, but to preserve its connection specifically with the exercise of a subjective civil right.

It is established that bad faith is a necessary but insufficient feature of abuse of right. Bad-faith conduct in itself does not indicate abuse of a subjective civil right unless it is established that the person exercised a subjective civil right belonging to them in violation of the limits of its realisation and caused harm to another person. The subjective aspect of good faith is of decisive importance for qualifying conduct as abuse of right; it is manifested in the person's knowledge or possibility of knowledge of legally significant circumstances, the rights of other persons and the harmful consequences of their own conduct.

The significance of harm in the structure of abuse of right is substantiated. The dissertation argues that the application of private-law consequences of abuse of a subjective civil right, as a general rule, requires establishing harm caused to the rights or legally protected interests of another person. From the perspective of civil-law policy, it is substantiated that the qualification of conduct as abuse of right cannot be based solely on its inconsistency with moral ideas, the principle of good faith or an expected model of conduct.

A distinction between two forms of abuse of a subjective civil right is proposed. The first form is the intentional exercise of a right to cause harm to another person. The second form is the bad-faith exercise of a right to achieve one's own legal result, with awareness of the harm caused to another person, where the consequences of such conduct are manifestly incompatible with justice. This distinction makes it possible not to reduce abuse of right solely to chicanery, while at the same time preventing its expansion to any bad-faith conduct.

The understanding of the relationship between the exercise of a subjective civil right and omission is further developed. It is concluded that abuse of a subjective civil right, as a general rule, presupposes active exercise of the right. Passive conduct may be relevant for qualifying abuse only in cases where the law specifically gives it the meaning of a way of realising the relevant legal opportunity.

The limits of applying the doctrine of *venire contra factum proprium* in the context of abuse of right are determined. It is substantiated that the contradictory conduct of a person should not automatically be qualified as an abuse of right. Such a

qualification requires establishing not only the inconsistency of conduct, but also harm caused to the rights or legally protected interests of another person, as well as a connection between such conduct and the exercise of a subjective civil right.

The civil-law consequences of abuse of right are analysed. The understanding of the legal nature of refusal to protect a right, provided for in part 3 of Article 16 of the Civil Code of Ukraine, is improved. It is substantiated that refusal to protect a right does not terminate the subjective civil right itself, but only limits the possibility of its compulsory judicial protection in a specific legal situation. Such a consequence should be applied with due regard to the nature of the person's conduct, the content of the violated limits of exercising the right and the consequences for another participant in civil relations.

The application of the construction of abuse of right in cases concerning fraudulent transactions and invalidation of transactions is examined. It is substantiated that abuse of right should not independently replace special grounds for the invalidity of a transaction unless such grounds follow from the provisions of civil legislation on the invalidity of transactions. The use of the category of abuse of right in this area requires particular caution, since an excessive expansion of its meaning may lead to the substitution of special legal rules by general evaluative categories.

The correlation between the category of abuse of right and the provisions of Draft Civil Code of Ukraine No. 15150 is analysed. It is established that the draft strengthens the significance of good faith, the prohibition of contradictory conduct and the inadmissibility of obtaining advantages from one's own unlawful or bad-faith conduct. At the same time, it is substantiated that a prospective model of civil-law regulation should preserve a clear distinction between abuse of a subjective civil right, bad-faith conduct and other related legal constructions.

Directions for improving the civil-law regulation of the prohibition of abuse of right are proposed. It is substantiated that other forms of abuse of right should be determined through a combination of such features as the exercise of a subjective civil right, bad faith, harm and contradiction with the purpose for which the right was granted. This approach is aimed at ensuring legal certainty, predictability in the

application of Article 13 of the Civil Code of Ukraine and preventing an arbitrary expansion of the meaning of the category of abuse of right in judicial practice.

Keywords: abuse of right, subjective civil right, exercise of a right, limits of exercising civil rights, good faith, bad faith, harm, purpose of granting a right, other forms of abuse of right, refusal to protect a right, venire contra factum proprium, contradictory conduct, fraudulent transaction, invalidity of transaction, civil relations, civil legislation, judicial practice, de lege lata, de lege ferenda..

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Салазський О. С. Зловживання правом як підстава визнання правочину недійсним. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 54. С. 29–33. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.2.7>.

2. Салазський О. С. Огляд практики застосування ст. 13 Цивільного кодексу України Верховним Судом. *Юридичний бюлетень*. 2021. № 23. С. 95–104. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.23.12>.

3. Салазський О. С. Зловживання правом: прикладний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 134–137. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/32>.

4. Кулініч О. О., Салазський О. С. Недосконалість правового регулювання як передумова для зловживання (на прикладі інформаційних правовідносин). *Право України*. 2022. № 9. С. 73–85. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2022-09-073>.

5. Салазський О. Доктрина venire contra factum proprium з позиції de lege lata та de lege ferenda в практиці Верховного Суду. *Право України*. 2025. № 8. С. 118–151. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2025-08-118>

6. Салазський О. С. Проблемні питання у застосуванні частини 3 статті 13 Цивільного кодексу України у разі вирішення спорів про зловживання цивільними правами. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 1 (45). С. 207–210.

7. Салазський О. С. Щодо питання визначення змісту правовідносин. *Актуальні проблеми юридичної науки* : зб. тез Міжнар. наук. конф. «Вісімнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 25 жовт. 2019 р.). Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права ім. Леоніда Юзькова, 2019. С. 296–299.

8. Салазський О. С. Поняття «зловживання правом» у практиці Європейського суду з прав людини. *Інтелектуальна власність та право на шляху до сталого розвитку України* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квіт. 2019 р.). Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2019. С. 155–158.

9. Салазський О. Зловживання правом: принцип чи конкретний правовий припис (постановка проблеми). *Інноваційний розвиток у XXI столітті: технічні, правові та економічні аспекти* : матеріали Міжнар. наук.-практ. вебконф. (м. Київ, 26 лип. 2019 р.). Люблін : Ін-т наук.-дослідн. ЛПНТ, 2019. С. 78–81.

10. Салазський О. С. Нові джерела (форми) права в практиці Верховного Суду (на прикладі інституту зловживання правом). *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* : зб. матеріалів Шостого наук.-практ. круглого столу, м. Київ, 15 черв. 2023 р. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2023. С. 86–90.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ЯК ПОВЕДІНКИ УЧАСНИКА ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН	23
1.1. Методологічні засади дослідження зловживання правом у площинах догми та політики цивільного права.....	23
1.2. Стан наукової розробки проблеми зловживання правом.....	33
Висновки до розділу 1	41
РОЗДІЛ 2 ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ DE LEGE LATA: НОРМАТИВНА КОНСТРУКЦІЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ	43
2.1. Визначення зловживання правом у Цивільному кодексі України.....	43
2.2. Інші форми зловживання правом в національному законодавстві.....	54
2.3. Зловживання правом у практиці національних судів та Європейського суду з прав людини	86
Висновки до розділу 2	99
РОЗДІЛ 3. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ З ПОЗИЦІЇ ПОЛІТИКИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА DE LEGE FERENDA	101
3.1. Теоретичне визначення зловживання правом.....	101
3.2. Категорія добросовісності та зловживання правом у проєкті Цивільного кодексу України № 15150.....	130
Висновки до розділу 3	140
РОЗДІЛ 4. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ЯК ПОВЕДІНКИ УЧАСНИКА ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН	143
4.1. Загальні цивільно-правові наслідки зловживання правом	143
4.2. Визнання правочину недійсним у контексті зловживання правом	149
Висновки до розділу 4	159
ВИСНОВКИ.....	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	167

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Цивільному праву, на відміну від публічних галузей права, притаманний диспозитивний метод правового регулювання. Юридична рівність, вільне волевиявлення та диспозитивність означають, що учасники цивільних відносин вільно набувають правові можливості, вільно ними розпоряджаються та вільно їх реалізують. У загальному вигляді це закріплено в ч. 1 ст. 12 ЦК України, відповідно до якої особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд.

Незважаючи на тривалу історію наукового дослідження, зловживання правом залишається однією з найскладніших категорій цивільного права. Частина 3 ст. 13 ЦК України в певній мірі описує лише умисне завдання шкоди з використанням суб'єктивного права, водночас містить згадку про зловживання правом в інших формах, не визначаючи ознак таких форм. Ситуація ускладнюється тим, що в системі законодавства України існує низка нормативних актів, у яких у певному вигляді містяться приписи про зловживання правом та наслідки такого зловживання, однак без єдиного підходу до визначення змісту, форм та ознак цього явища.

За таких умов розуміння, тлумачення та застосування категорії зловживання правом залишаються складними завданнями як для науки, так і для правозастосування. Науково-практична література значною мірою зосереджується на історичних витоках і теоретичних концепціях зловживання правом, тоді як питання опрацювання масиву нормативно-правових актів, у яких містяться приписи щодо зловживання правом, з метою виявлення спільних ознак цього явища залишається недостатньо дослідженим.

Не усуває цієї проблеми й судова практика. Аналіз рішень Касаційного господарського суду та Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду свідчить, що суди, за відсутності належної догматичної визначеності, нерідко

звертаються до різних теоретичних підходів, іноді поєднуючи у мотивуванні судових рішень несумісні концепції. Це не сприяє правовій визначеності та послідовності застосування заборони зловживання правом.

Отже, вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений необхідністю догматичного аналізу зловживання правом як поведінки учасника цивільних відносин, визначення його нормативних ознак, форм і правових наслідків, а також формулювання теоретичних висновків і пропозицій щодо вдосконалення цивільно-правового регулювання в цій частині.

Проблемі зловживання правом у цивільному праві, господарському праві, цивільному процесі та суміжних приватноправових сферах присвячені праці таких учених і практиків, як: Г. О. Андрощук, С. С. Бичкова, Т. І. Бровченко, Г. М. Будурова, С. В. Васильєв, Я. О. Ведешина, Я. В. Греца, О. С. Губар, Н. Я. Заболотна, Б. П. Карнаух, О. С. Кізлова, І. Ф. Коваль, В. В. Кочин, О. О. Кот, В. І. Крат, Н. С. Кузнєцова, Т. Т. Полянський, В. В. Резнікова, О. Я. Рогач, І. Л. Сердечна, І. В. Спасибо-Фатєєва, М. О. Стефанчук, С. Я. Фурса, М. М. Хміль, О. Г. Юшкевич та інші. Зловживання правом досить часто досліджується у контексті добросовісності як загальної засади цивільного законодавства та критерію оцінки поведінки учасників цивільних відносин, оскільки йдеться не про відсутність у особи суб'єктивного права, а про недобросовісний спосіб його здійснення. У цьому аспекті добросовісність дозволяє визначити межі реалізації цивільних прав і відмежувати правомірну поведінку від зловживання правом. Окремі аспекти добросовісності досліджували, зокрема: І. Г. Бабич, А. Г. Байбак, О. О. Бакалінська, О. В. Басай, В. І. Борисова, І. А. Боровська, М. Ю. Бурдін, С. Ю. Бурлаков, С. В. Галкевич, С. М. Греца, І. О. Костяшкін, Д. Г. Павленко, М. В. Парасюк, В. Д. Примак, Р. І. Таш'ян, Д. В. Тимошенко, О. М. Холод, І. М. Шаркова та ін.

Однак, незважаючи на популярність наведеної теми в наукових дослідженнях, до цього часу відсутні комплексні дослідження категорії зловживання правом з позиції догми та політики цивільного права, що, своєю чергою, обумовлює актуальність дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення нормативних ознак зловживання правом як поведінки учасника цивільних відносин, формулювання його теоретичного визначення, з'ясування правової природи та наслідків такої поведінки, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення цивільно-правового регулювання заборони зловживання правом.

Для досягнення зазначеної мети передбачено розв'язати такі завдання:

— виявлення ознак зловживання правом, передбачених актами цивільного законодавства;

— виявлення ознак інших форм зловживання правом у цивільному праві;

— аналіз випадків зловживання правом, передбачених в інших, ніж Цивільний кодекс України нормативно-правових актах;

— вирішити питання допустимості застосування ознак зловживання правом передбачених в інших ніж Цивільний кодекс України нормативно-правових актах до цивільних відносин як ознак інших форм зловживання;

— систематизація наявних поглядів на проблему зловживання правом;

— моделювання теоретичного визначення зловживання правом з позиції політики цивільного права;

— аналіз наслідків, що застосовуються до особи, яка зловживає своїм правом, передбачених цивільним законодавством;

— аналіз судової практики та законодавчих підстав використання конструкції зловживання правом як підстави визнання правочину недійсним;

— вироблення пропозиції щодо вдосконалення нормативного регулювання наслідків зловживання особою своїм правом.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини, у межах яких учасник цивільних відносин здійснює належне йому суб'єктивне цивільне право з порушенням меж його здійснення.

Предметом дослідження є зловживання правом як поведінка учасника цивільних відносин, що полягає у здійсненні належного йому суб'єктивного

цивільного права з порушенням меж його здійснення, а також ознаки, форми та правові наслідки такої поведінки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри цивільного права та процесу на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105), а також на 2024–2030 роки «Актуальні питання правового регулювання здійснення та захисту особистих немайнових і майнових прав суб'єктів приватного права» (державний реєстраційний номер 0124U002539), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тему дисертації затверджено вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 6 від 28 жовтня 2022 року).

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, застосування яких зумовлене метою, предметом і завданнями роботи. Основним у дослідженні є формально-юридичний метод, який використано для аналізу положень ЦК України щодо меж здійснення цивільних прав, заборони зловживання правом та наслідків такої поведінки. Застосування цього методу дало змогу визначити ознаки зловживання правом, що впливають зі змісту ч. 3 ст. 13 ЦК України, а також з'ясувати правову природу наслідків, передбачених ч. 3 ст. 16 ЦК України. Системний метод застосовано для дослідження зловживання правом у взаємозв'язку з іншими цивільно-правовими категоріями, зокрема суб'єктивним цивільним правом, межами здійснення права, добросовісністю, шкодою, метою надання права та способами захисту цивільних прав. За допомогою цього методу також з'ясовано співвідношення зловживання

суб'єктивним цивільним правом із недобросовісним використанням інших правових можливостей. Герменевтичний метод використано для тлумачення оціночних і багатозначних правових категорій, зокрема «право», «здійснення права», «добросовісність», «шкода», «інші форми зловживання правом», «зміст правочину». Метод критичного аналізу застосовано під час дослідження наукових підходів до розуміння зловживання правом, його ознак, форм і правових наслідків, а також під час оцінки правових позицій Верховного Суду щодо застосування ч. 3 ст. 13 ЦК України. Емпіричний метод використано для опрацювання судової практики щодо зловживання правом, добросовісності, доктрини заборони суперечливої поведінки та фраздаторних правочинів. Логічні прийоми узагальнення, індукції та дедукції дали змогу виявити типові підходи правозастосування і співвіднести їх із догматичною моделлю зловживання суб'єктивним цивільним правом. Логічні прийоми аналізу, синтезу, індукції, дедукції та узагальнення використовувалися на всіх етапах дослідження: під час виокремлення ознак зловживання правом, формування загальної моделі цього явища, критичної оцінки доктринальних підходів і судової практики, а також обґрунтування висновків дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у формуванні догматико-політичної моделі зловживання суб'єктивним цивільним правом, у межах якої, з одного боку, визначено ознаки, форми та правові наслідки зловживання правом за чинним цивільним законодавством України, а з іншого — сформульовано підхід до бажаної моделі цивільно-правового регулювання цієї категорії, заснований на значенні шкоди, недобросовісності, та наслідків зловживання правом.

Вперше:

1) запропоновано цілісну догматико-політичну модель зловживання суб'єктивним цивільним правом, у межах якої зловживання правом розглядається не як будь-яка недобросовісна, шкідлива чи процесуально недобросовісна поведінка, а як особлива форма недобросовісного здійснення

належного особі суб'єктивного цивільного права та завданням таким здійсненням шкоди іншій особі;

2) на підставі системного аналізу законодавчих актів України, у яких використовується конструкція зловживання правом або похідні від неї, виокремлено нормативні ознаки інших форм зловживання правом у розумінні ч. 3 ст. 13 ЦК України, а саме: здійснення особою належного їй суб'єктивного цивільного права; недобросовісність поведінки; завдання шкоди іншій особі; здійснення права всупереч меті його надання;

3) обґрунтовано необхідність відмежування зловживання суб'єктивним цивільним правом від недобросовісного використання інших правових можливостей, зокрема елементів правоздатності, секундарних прав, процесуальних можливостей та інших юридичних засобів, які не мають природи суб'єктивного цивільного права;

4) систематизовано випадки використання конструкції зловживання правом у цивільному законодавстві та судовій практиці і доведено, що значна частина таких випадків стосується не зловживання суб'єктивним цивільним правом, а недобросовісного використання інших процесуальних або юридичних можливостей;

5) з позиції політики цивільного права обґрунтовано, що кваліфікація поведінки як зловживання суб'єктивним цивільним правом не може ґрунтуватися лише на її невідповідності моральним уявленням, принципу добросовісності чи очікуваній моделі поведінки, а потребує встановлення шкоди, завданої правам або охоронюваним законом інтересам іншої особи;

б) запропоновано розмежування двох форм зловживання суб'єктивним цивільним правом: умисного здійснення права з метою завдання шкоди іншій особі та недобросовісного здійснення права для досягнення власного правового результату з усвідомленням шкоди для іншої особи, якщо наслідки такої поведінки є кричуще несумісними зі справедливістю.

Удосконалено:

7) тлумачення категорії «право» у ч. 3 ст. 13 ЦК України, відповідно до якого в контексті цієї норми вона має розумітися передусім як суб'єктивне цивільне право, а не як право в об'єктивному значенні чи будь-яка правова можливість особи;

8) розуміння значення добросовісності для кваліфікації поведінки як зловживання правом, зокрема доведено, що для встановлення зловживання суб'єктивним цивільним правом визначальне значення має суб'єктивний аспект добросовісності, який виявляється у знанні або можливості знання особою юридично значущих обставин, прав інших осіб та шкідливих наслідків власної поведінки;

9) співвідношення зловживання правом і недобросовісної поведінки, оскільки недобросовісність визначено як необхідну, але недостатню ознаку зловживання правом, адже сама по собі недобросовісна поведінка ще не свідчить про здійснення особою належного їй суб'єктивного цивільного права з порушенням меж такого здійснення та завданням шкоди іншій особі;

10) значення шкоди у складі зловживання правом, зокрема встановлено, що застосування приватноправових наслідків зловживання суб'єктивним цивільним правом за загальним правилом потребує встановлення шкоди, завданої правам або охоронюваним законом інтересам іншої особи;

11) розуміння «інших форм» зловживання правом, згаданих у ч. 3 ст. 13 ЦК України, які не можуть визначатися довільно через загальне посилання на недобросовісність, а мають встановлюватися з урахуванням нормативних ознак, виведених із системи чинного законодавства;

12) межі застосування ч. 3 ст. 13 ЦК України у справах щодо фраздаторних правочинів, зокрема доведено, що категорія зловживання правом не повинна самостійно підміняти спеціальні підстави недійсності правочину, якщо такі підстави не встановлені в нормах цивільного законодавства про недійсність правочинів;

13) правову природу наслідків зловживання правом, передбачених ч. 3 ст. 16 ЦК України, відповідно до якої відмова в захисті права не припиняє самого суб'єктивного права, а обмежує можливість його примусового судового захисту в конкретній правовій ситуації.

Дістало подальшого розвитку:

14) розуміння співвідношення здійснення суб'єктивного цивільного права і бездіяльності, за яким зловживання суб'єктивним цивільним правом за загальним правилом передбачає активне здійснення права, тоді як пасивна поведінка може мати значення для кваліфікації зловживання лише у випадках, коли закон спеціально надає їй значення способу реалізації відповідної правової можливості;

15) межі застосування доктрини *venire contra factum proprium*, зокрема доведено, що суперечлива поведінка особи не повинна кваліфікуватися як зловживання правом без встановлення шкоди, завданої правам або охоронюваним законом інтересам іншої особи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації положення, висновки та пропозиції можуть бути використані:

— у науково-дослідній сфері — як підґрунтя для подальших досліджень проблем здійснення суб'єктивних цивільних прав, меж їх реалізації, добросовісності, недобросовісної поведінки, зловживання правом та цивільно-правових наслідків такої поведінки;

— в освітньому процесі — під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Цивільне процесуальне право», «Актуальні проблеми цивільного права», «Актуальні проблеми цивільного процесу», а також під час підготовки навчально-методичних матеріалів, присвячених здійсненню та захисту цивільних прав, принципу добросовісності, межах здійснення суб'єктивних цивільних прав, недійсності правочинів, фраздаторним правочинам та способам захисту цивільних прав;

— у *нормотворчій діяльності* — для вдосконалення цивільного законодавства України в частині визначення ознак зловживання правом, інших форм зловживання правом, співвідношення зловживання правом із недобросовісною поведінкою, а також цивільно-правових наслідків зловживання суб'єктивним цивільним правом;

— у *правозастосовній діяльності* — для формування правових позицій у спорах, пов'язаних із межами здійснення цивільних прав, недобросовісним здійсненням суб'єктивного цивільного права, застосуванням ч. 3 ст. 13 та ч. 3 ст. 16 ЦК України, відмовою у захисті права, визнанням правочинів недійсними, фраздаторними правочинами, доктриною *venire contra factum proprium* та іншими проявами суперечливої поведінки;

— у *практичній діяльності суб'єктів правничої професії* — під час підготовки правових висновків, процесуальних документів, аналітичних матеріалів, юридичних позицій та рекомендацій щодо застосування заборони зловживання правом у цивільних, господарських та суміжних приватноправових спорах.

Окремі положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження використано у практичній діяльності Адвокатського об'єднання «Дефенсорес» та Адвокатського об'єднання «Авер Лекс», що підтверджується відповідними актами про впровадження результатів дисертаційного дослідження від 15 червня 2026 року та 17 червня 2026 року (Додатки Б, В).

Результати дисертаційного дослідження також використано в освітньому процесі Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова під час підготовки лекційних, практичних занять з навчальних дисциплін, що підтверджується актом про впровадження результатів дисертаційного дослідження в освітній процес від 22 травня 2026 року (Додаток Г).

Крім того, на основі результатів дисертаційного дослідження підготовлено проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення правового регулювання заборони зловживання правом», у якому враховано пропозиції щодо уточнення ознак зловживання правом, інших форм

зловживання правом та цивільно-правових наслідків такої поведінки (Додаток Д).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, сформульовані в ньому положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. Наукову новизну одержаних результатів дослідження автор отримав особисто. У статті, підготовленій у співавторстві з О. О. Кулініч, положення, пов'язані з темою дисертації, відображені в частині аналізу зловживання правом через наявність суб'єктивного права, свободи вибору варіанта поведінки, меж здійснення права на прикладі інформаційних правовідносин та використання недоліків правового регулювання як передумови для недобросовісної поведінки.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено та обговорено на Міжнародній науковій конференції «Вісімнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 25 жовтня 2019 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Інтелектуальна власність та право на шляху до сталого розвитку України» (м. Київ, 19 квітня 2019 р.), Міжнародній науково-практичній веб-конференції «Інноваційний розвиток у XXI столітті: технічні, правові та економічні аспекти» (м. Київ, 26 липня 2019 р.), Шостому науково-практичному круглому столі «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 15 червня 2023 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в десяти наукових працях, зокрема в шести наукових статтях у виданнях України, визначених фаховими з юридичних наук, у чотирьох тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях і на всеукраїнському круглому столі.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою й завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 215 сторінок. Список використаних джерел, що містить 261 найменування.

РОЗДІЛ 1.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ЯК ПОВЕДІНКИ УЧАСНИКА ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

1.1. Методологічні засади дослідження зловживання правом у площинах догми та політики цивільного права

Цивільне право виходить із того, що учасник цивільних відносин не лише має певні правові можливості, а й самостійно визначає спосіб їх здійснення. Саме тому юридична рівність, вільне волевиявлення та диспозитивність є визначальними ознаками цивільних відносин. У цьому контексті слушною є думка Н. С. Кузнецової про те, що юридична рівність, вільне волевиявлення і диспозитивність становлять «генетичний код» цивільних відносин [68, с. 13].

Законодавче втілення цієї ідеї відображене, зокрема, у ч. 1 ст. 12 ЦК України, за якою особа здійснює цивільні права вільно, на власний розсуд. Отже, суб'єктивне цивільне право виступає правовою формою свободи поведінки управненої особи. Водночас така свобода не може бути безмежною, оскільки реалізація права однією особою відбувається у просторі співіснування з правами та інтересами інших учасників цивільних відносин.

Особливість суб'єктивного цивільного права полягає в тому, що воно надає особі не один наперед визначений варіант поведінки, а певний простір правомірного вибору. Закон не може вичерпно описати всі способи здійснення права, так само як не може передбачити всі можливі способи його недобросовісного використання. Тому поряд із визнанням свободи здійснення цивільних прав законодавець встановлює загальні межі такої свободи. Однією з них є заборона зловживання правом, закріплена у ст. 13 ЦК України.

Саме зв'язок між свободою здійснення суб'єктивного цивільного права та межами такої свободи надає категорії зловживання правом особливого значення.

Йдеться не про поведінку, яка із самого початку є позбавленою правової підстави, а про ситуацію, коли особа формально спирається на належне їй право, однак використовує його у спосіб, що суперечить його призначенню, принципу добросовісності або порушує права та інтереси інших осіб.

З огляду на це дослідження зловживання правом потребує не лише звернення до загальних теоретичних концепцій, а й аналізу того, як ця категорія функціонує у чинному цивільному законодавстві та судовій практиці. Важливим є з'ясування, які ознаки дозволяють відмежувати зловживання правом від звичайного здійснення суб'єктивного права, правопорушення чи реалізації інших правових можливостей учасника цивільних відносин.

У свою чергу, зовсім відсутній матеріал щодо опрацювання масиву нормативно-правових актів, у яких міститься припис щодо зловживання правом, з метою виявлення спільних ознак зловживання правом та надання відповіді на питання, як необхідно застосовувати категорію зловживання правом з позиції *de lege ferenda*. У свою чергу, наведений аналіз та результати такого аналізу повинні стати базою для вдосконалення категорії зловживання правом на теоретичному рівні та формулювання визначення категорії зловживання правом з позиції *de lege lata*. Не виправила описану ситуацію й судова практика. Аналіз судових рішень Касаційного господарського та цивільного судів у складі Верховного суду наочно демонструє, що суди за відсутності належної наукової бази теж вдаються до теоретичних досліджень, часом об'єднуючи протилежні концепції в мотивуванні судових рішень, що також не надає правової визначеності правовій системі України.

Історично склалося, що українська юридична наука загалом і цивілістика зокрема не є винятком, надають перевагу дослідженню юридичних категорій з теоретичного боку, без приділення окремої уваги догмі національного права. Не є винятком з цього і дослідження категорії «зловживання правом». Так, в одному із недавніх монографічних досліджень категорії «зловживання процесуальним правом» в адміністративному судочинстві в розділі щодо методології цього дослідження автор зазначає таке: «... більшість загальних положень

властивостей зловживання процесуальними правами є виведеними теоретично і лише декілька приписів КАС України ведуть мову про «зловживання процесуальними правами» як щось цілісне» [38, с. 36]. Тобто вже на початку роботи, окреслюючи коло інструментів, за допомогою яких буде проводитися дослідження, автор заздалегідь відмовляється від аналізу чинного нормативного матеріалу на предмет виявлення загальних рис та ознак такого явища, як зловживання процесуальними правами, та надає перевагу використанню теоретичних доробок з цієї теми. Не є винятком і науково-практична література, джерело, яке, в першу чергу, покликане дати відповіді щодо практичного застосування чинного закону. Так, один із провідних українських дослідників категорії «зловживання правом» О. О. Кот, коментуючи ч. 3 ст. 13 ЦК України, зазначає: «Окрім того, аналіз ч. 3 коментованої статті дає підстави вважати, що існують й інші форми зловживання правом, однак жодних критеріїв та ознак відповідних «інших форм» у її тексті не наведено». Викладене актуалізує питання доктринального аналізу характерних рис зловживання правом, яке в пострадянському праві звелося до надання визначення цій категорії» [217, с. 124]. У науково-практичному посібнику під назвою «Зловживання правами в цивільному процесі» колектив авторів (С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Кузнець) у передмові таким чином викладають призначення посібника: «метою цього видання є розвиток знань і навичок у фахівців цивільного процесу шляхом аналізу різних ситуацій, які можуть виникнути у зв'язку із зловживаннями правами як в матеріальних, так і процесуальних відносинах, тобто під час розгляду цивільних справ» [206, с. 5]. Однак далі автори зазначають, що «зловживання правом» у ЦК України не розкрито, а критерії для його застосування чітко не сформульовані [206, с. 34]. З цього автори констатують неможливість або надскладність визначення ознак правового явища, яке є предметом дослідження. З огляду на наведене, вбачається більш правильним все ж починати будь-яке дослідження категорії зловживанням правом із чинного нормативного матеріалу, який містить приписи щодо зловживання правом.

Враховуючи певну інертність науки в загалом та в цьому питанні зокрема, така позиція вимагає додаткового обґрунтування.

Відповідно до ст. 8 Конституції України, в Україні визнається та діє принцип верховенства права [55]. Традиційно для української правової науки пошуки змісту принципу верховенства права зазвичай відбуваються через протиставлення його принципу законності або верховенства закону. Причому принцип законності або верховенства закону вважається рудиментом радянської епохи та чимось архаїчним. Ще в 1890-х роках Л. Й. Петражицький описував нову течію в європейській юриспруденції, яку він називав практично-догматичною школою романтичної юриспруденції [84, с. 32]. Прибічники наведеної течії вважали юриспруденцію практично орієнтованим мистецтвом, у першу чергу призначеним для захисту прав та інтересів особи та встановлення справедливості. У зв'язку з цим, представники цієї школи негативно ставилися до застосування у юриспруденції логіки, формалізму та відповідності джерелам права. Натомість головною метою юриспруденції вони визначали отримання в результаті тлумачення висновку, що найбільш відповідає практичним потребам вирішення конкретної правової ситуації, навіть якщо таке тлумачення вимагало відступлення від джерел та логіки. Відповідно до цього, юрист, який вільно ставився до джерел, тлумачив їх у спосіб, необхідний з практичного погляду, незважаючи на порушення логіки та відступлення від змісту таких джерел, на противагу юристу, що дотримувався послідовно джерел та правил логіки, вважався прогресивним. Щось подібне трапляється і в наші дні. Так, у вступі до монографії «Верховенство права» С. Головатий зазначає: «Наявність такого рудимента, як «верховенство закону», на рівні політичної і юридичної риторики наших днів свідчить про те, що в Україні й досі триває боротьба старого з новим, що старе неохоче здає свої позиції і не має наміру швидко поступатися місцем новому» [28, с. 7]. Аналізуючи монографію С. Шевчука «Основи конституційної юриспруденції», С. Головатий зазначає, що одна з її переваг — це «явно «антипозитивістська» спрямованість праці, гостро критичне ставлення автора до «вульгарного нормативізму», до «етатистського підходу у визначенні

конституційного права» й «позитивістського уявлення про право», які неминуче призводять до ототожнення права із законодавством» [28, с. 51].

Водночас вбачається, що сам по собі подібний підхід, у першу чергу, суперечить принципу верховенства права. Враховуючи порівняно невеликий досвід застосування принципу верховенства права, українська правова система пішла шляхом сприйняття європейського досвіду тлумачення та розуміння цього принципу, зокрема, Європейським судом з прав людини. Ще у 2006 році, у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [166] Верховна Рада України встановила, що практика Європейського суду з прав людини є джерелом права в Україні. У подальшому, в 2012 році, в ч. 2 ст. 8 КПК України [66] було безпосередньо зазначено, що принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. На сьогодні всі процесуальні кодекси в певному вигляді містять норму про обов'язковість застосування практики Європейського суду з прав людини. Так, у ч. 2 ст. 6 КАС України [50] міститься припис, аналогічний нормі, що знаходиться в Кримінальному процесуальному кодексі України, тоді як ч. 4 ст. 10 ЦПК України [221] та ч. 4 ст. 11 ГПК України [29] містять загальну норму про Європейську конвенцію з прав людини та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Відповідно до практики Європейського суду з прав людини, одним із головних елементів принципу верховенства права є принцип правової визначеності або певності. Аналогічним чином Закон України «Про правотворчу діяльність» [171] включає принцип правової визначеності до змісту принципу верховенства права. У свою чергу, серед іншого, виявом принципу правової визначеності є вимога «якості закону», яка серед іншого означає, що закон повинен бути достатньо доступним та передбачуваним щодо наслідків застосування, тобто бути сформульованим у спосіб, який дає змогу кожній особі у разі потреби за допомогою відповідної консультації регулювати свою поведінку [250]. Класик німецької юриспруденції Рудольф фон Єринг в одній зі своїх праць звертав увагу на закон причинності, який означає, що не

може бути явища в зовнішньому світі без іншого явища, що передує йому, а саме немає наслідків без причини [258]. Подібну закономірність описує і Є. В. Васьковський. Так, викладаючи матеріал щодо опрацювання тексту нормативно-правових актів, він зазначає про висновок від умови до наслідку та навпаки. Зокрема, якщо певні предмети перебувають у такому відношенні одне до одного, що наявність або відсутність одного з них обов'язково має наслідком наявність або відсутність іншого, то перші з них називаються умовою (або причинами), а другі — наслідками. За такої залежності між двома предметами можна дійти від існування чи відсутності однієї до висновку (з більшою або меншою вірогідністю) про існування або відсутність іншої [261]. У 2008 році в колективній праці за участю суддів Верховного Суду України було введено до наукового обігу термін «висновок від попереднього правового явища до наступного та навпаки» [79, с. 183–243]. У подальшому наведена термінологія була сприйнята в інших наукових виданнях [48, с. 404–420]. У контексті викладеного вимога, що висувуються Європейським судом з прав людини до якості закону як обов'язкова ознака наявності в державі правової визначеності та як наслідок дотримання принципу верховенства права, є наступним правовим явищем порівняно з попереднім правовим явищем — наявністю, обов'язковістю та головне — виконанням закону. Подібне за змістом розуміння принципу верховенства права міститься, зокрема, в п. 37 Доповіді Венеційської комісії № 512/2009 «Про верховенство права» (the Rule of Law), прийнятій на 86-й пленарній сесії 25–26 березня 2011 року.

У наведеній доповіді викладається вісім складників принципу верховенства права:

- 1) доступність закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним);
- 2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції;
- 3) рівність перед законом;

- 4) влада має здійснюватися у правомірний, справедливий та розумний спосіб;
- 5) права людини мають бути захищені;
- 6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості;
- 7) суд має бути справедливим;
- 8) дотримання державою як її міжнародно-правових обов'язків, так і тих, що обумовлені національним правом [7].

Таким чином, серед іншого, в першу чергу, дотримання принципу «верховенства права» вимагає поваги до «букви закону». Наведений висновок є справедливим не тільки щодо правозастосування, а й щодо науки.

У 1896 році було публіковано статтю Й. О. Покровського під назвою «Бажана постановка цивільного права у вивченні та викладанні». У цій роботі вчений обґрунтовує триступеневу систему вивчення та відповідно викладання цивільного права: як було, як є та як має бути. Іншими словами, на першому рівні в цій схемі вивчається історія цивільного права. На другому рівні вивчається загальна теорія цивільного права (теоретичне вивчення основних цивільно-правових відносин з юридичного погляду, на противагу політичній економії, яка вивчає економічну сторону). На третьому рівні вивчається так звана наука політики цивільного права. Окремо на другому рівні вивчення цивільного права Й. О. Покровський поряд із загальною теорією цивільного права виділяє догматику цивільного права. Він, зокрема, зазначає, що крім цього, винятково логічного міркування на користь виокремлення загальної теорії цивільного права в особливу самостійну науку, необхідно мати на увазі ще й таке: юриспруденція, надаючи юристу загальне теоретичне розуміння цивільного строю, не повинна упускати із поля зору і практичне завдання університетського викладання, завдання виробити із нього тямущого та слухного суддю.

Для досягнення цієї мети теорія цивільного права повинна дати юристу якомога більшу суму позитивних знань та вміння застосовувати ці знання на практиці, тобто вміння юридично кваліфікувати кожен окремий випадок. Це

завдання може бути виконане в обох випадках тільки більш детальною догмою національного права, у зв'язку із найширшою постановкою практичних завдань. При цьому вчений зазначає, що теорія цивільно-правових відносин у жодному разі не може бути об'єднана з догмою окремого національного права, адже це є насильство як над першим, так і над другим [180, с. 375–388]. Схожу позицію висловлює і Й. Л. Петражицький, обґрунтовуючи необхідність виокремлення окремої науки — політики права. Й. Л. Петражицький обстоював думку, що «існуючу систему юридичних наук, присвячену історичному та практично-догматичному вивченню чинного позитивного права, бажано та необхідно поповнити побудовою науки політики права (законодавчої політики) як особливої дисципліни, яка слугує прогресу та удосконаленню наявного правопорядку шляхом наукової, методичної та систематичної розробки відповідних проблем» [84, с. 87].

Наведені позиції науковців слід підтримати з одним зауваженням. Видається небезспірною позиція Й. О. Покровського щодо протиставлення теорії цивільного права та юридичної догматики. Догматика цивільного права та теорія цивільного права є взаємопов'язаними та, більш того, природним шляхом доповнюють та збагачують одне одного. Щодо цього доречно згадати погляди Р. фон Єринга. В одній зі своїх праць, а саме в книзі «Юридична техніка», він розділяє нижчу та вищу форму вираження права та відповідно вищу та нижчу юриспруденцію. До першого рівня, а саме до нижчої юриспруденції, вчений відносив тлумачення, тобто розкладання матеріалу, усунення протиріч, витягти назовні повний зміст законодавчої волі, виявити із даних окремих положень принципи, що лежать у їхній основі, та навпаки — із цього принципу виявити його наслідки. З тлумачення не тільки усюди почалася юриспруденція, але й саме тлумачення таким чином повинно завжди бути першим засобом, що використовується щодо сирого матеріалу закону. Щоб конструювати, юриспруденція спочатку повинна інтерпретувати.

Нижча юриспруденція є першою необхідною сходинкою до вищої юриспруденції [257]. Інший відомий учений так чином описував наведені

погляди Р. фон Єринга: «Теорію цієї юридичної продукції блискуче розвинув Єринг в праці «Дух римського права на різних сходах його розвитку» під назвою «вища юриспруденція», показуючи, що шляхом абстракції із окремих положень права загальних принципів та понять і зворотного висновку із цього абстрактного матеріалу окремих положень (юридична конструкція) юриспруденція створює нові, але водночас цілком засновані на вже висловлених нормах положеннях права, і таким чином, може на підставі *Corpus iuris* вирішувати абсолютно нові, не передбачені римлянами питання, та задовольняти таким чином нові практичні потреби» [84, с. 51]. Не вдаючись до оцінки поглядів Р. фон Єринга щодо місця та ролі вивчення нормативного матеріалу, безумовно, слід підтримати позицію вченого щодо взаємозв'язку між вивченням нормативного матеріалу та конструюванням юридичних категорій у майбутньому з позиції політики права. М. Козюбра також визнавав цінність та значення тлумачення для побудови права, зазначаючи: «Не можна заперечити, що надбання герменевтики дали багатий матеріал для поглиблених роздумів як науковців, так і юристів-практиків над складною і багатовимірною природою права, безперечно сприяючи глибшому її розумінню» [52]. Такий взаємозв'язок (між наукою та догмою національного права) виявляється в такому. Сучасна правотворча діяльність є комплексним процесом, який вимагає долучення до законотворення численних профільних фахівців та науковців. Виходячи з наведеного, з певною часткою умовності, можна констатувати, що прийнятий законодавчий акт (особливо кодифікований, у силу більш ретельного його опрацювання) є відображенням стану сучасної наукової розробки питання, якому такий акт присвячений.

Більше того, результати застосування законодавства в практичній площині дають інформацію про недоліки правового регулювання та відповідно окреслюють напрямки подальшого розроблення правових категорій та інститутів. У цьому ракурсі доречно згадати Вимоги до оформлення дисертацій, затверджені наказом Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 р. [23]. Згідно з наведеними вимогами, дисертаційне дослідження повинне

мати інформацію щодо практичного застосування результатів такого дослідження. Першим і головним практичним результатом дослідження є виявлення загальних ознак явища, яке законодавець кваліфікував як зловживання правом, та формулювання ознак, притаманних цьому явищу, для практичного застосування до чинного нормативного регулювання. У подальшому на підставі отриманих результатів та аналізу актів правозастосування теоретичного опрацювання можливим є формулювання рекомендацій щодо вдосконалення чинного нормативного регулювання. Вбачається, що саме такий підхід дасть повну картину щодо правової природи такого явища, як зловживання правом та виявлення його ознак.

Яскравим прикладом подібної поведінки в сфер інформаційних відносин є віднесення тієї чи іншої інформації до категорії інформації з обмеженим доступом, що в свою чергу має наслідком обмеження права та законних інтересів, осіб, що беруть участь у судових процесів в силу неможливості отримати доступ до такої інформації [70].

Отже, дослідження зловживання правом потребує послідовного розмежування двох рівнів аналізу. Перший рівень — *de lege lata* — спрямований на з'ясування того, як категорія зловживання правом уже функціонує в чинному цивільному законодавстві, інших нормативно-правових актах та практиці їх застосування. На цьому рівні важливим є не лише звернення до загальної заборони, закріпленої у ст. 13 ЦК України, а й виявлення тих ознак, які фактично використовуються законодавцем і судами для кваліфікації поведінки як зловживання правом.

Другий рівень — *de lege ferenda* — передбачає оцінку достатності та узгодженості наявного регулювання. Саме результати аналізу *de lege lata* дають змогу визначити, які елементи конструкції зловживання правом потребують уточнення: поняття, ознаки, форми прояву, співвідношення з недобросовісною поведінкою, правопорушенням та межами здійснення суб'єктивного цивільного права, а також правові наслідки такого зловживання.

Такий підхід дає можливість уникнути суто абстрактного розуміння зловживання правом і водночас не зводити його лише до опису окремих судових справ. Він дозволяє розглядати зловживання правом як цивільно-правову категорію, що має бути пояснена на основі чинного правового регулювання, практики його застосування та перспективної моделі удосконалення цивільного законодавства.

1.2. Стан наукової розробки проблеми зловживання правом

Категорія «зловживання правом» зобов'язана своїм існуванням цивільному праву. Водночас останнім часом наука цивільного права втратила монополію на вивчення такого явища. Так, категорія «зловживання правом» є предметом дослідження і в інших галузях права, зокрема: трудовому праві [193], кримінальному процесуальному праві [64; 203], у галузі адміністративного судочинства [87], сімейного права [16; 192; 230; 232; 231] та інших, — у зв'язку із чим для подальшого аналізу питання, що досліджується, існує необхідність у аналізі та систематизації вже наявних теорій, які пояснюють суть цього правового явища.

У сучасній літературі звертається увага на те, що зловживання правом залишається неоднозначною міжгалузєвою категорією, а наукові підходи до її розуміння нерідко формуються в межах окремих галузей права та істотно відрізняються між собою. Особливо слід відзначити сплеск наукового інтересу до проблематики зловживання правом через розширення його змісту в процесуальному законодавстві, а також дедалі ширшому застосуванні цієї та суміжних правових конструкцій у судовій практиці [1; 9; 13; 14; 19; 21; 30; 32; 33; 34; 35; 37; 40; 41; 46; 42; 43; 44; 45; 47; 49; 85; 89; 179; 184; 226]. Саме тому подальший аналіз потребує не лише констатації багатоманітності таких підходів, а й їх систематизації за критеріями, що дозволяють пояснити правову природу цього явища.

Однією з помітних спроб систематизації наукових підходів до розуміння зловживання правом є класифікація, запропонована В. В. Резніковою [179], яка виділила п'ять концепцій розуміння категорії зловживання правом. Її значення полягає насамперед у тому, що вона дозволяє окреслити основні напрями доктринального осмислення цього явища та показати багатоманітність підходів до його правової природи. Водночас наведена класифікація не позбавлена певних дискусійних моментів, оскільки окремі виділені нею концепції частково перетинаються між собою, а деякі з них фактично можуть розглядатися як елементи ширших теоретичних конструкцій.

До першої концепції авторка відносить теорії, представники якої розуміють зловживання правом як реалізацію суб'єктивних прав та/або повноважень, з порушенням, або без порушення встановлених законом меж. Прибічниками цієї теорії авторка визначає С. Г. Зайцеву, О. Ю. Хабло, А. С. Шабурова. Прибічники цієї концепції стверджують, що будь-яке суб'єктивне право має межі здійснення. Звідси вони роблять два важливі висновки. По-перше, таке правове явище безпосередньо пов'язане із здійсненням суб'єктивного права. По-друге, для того, щоб можна було вести мову про зловживання правом, первинно особа повинна таке право мати. Під правом представники цієї концепції розуміють саме суб'єктивне право. Виходячи з наведеного, особа, яка здійснює суб'єктивне право, повинна здійснювати його в межах, визначених законом. Вихід за такі межі є зловживанням правом.

До другої концепції авторка відносить учених, які під зловживанням правом розуміють здійснення права всупереч його призначенню, меті, соціальним функціям чи інтересам, причому за допомогою такого здійснення завдається шкода іншим учасникам суспільних відносин. Прибічниками цієї концепції є Ю. С. Васильєв, О. О. Малиновський, В. Таджер, Я. Янев. У рамках цієї концепції також презюмується, що для кваліфікації дій як зловживання правом особа повинна мати суб'єктивне право, яке вона здійснює всупереч меті, для якої це право було встановлено законодавцем.

До третьої авторка відносить концепцію, за якою зловживання правом ототожнюється з перевищенням права, його меж. При цьому порушення закону виявляється у намірі завдати шкоду; дією, що, у свою чергу, вважається порушенням закону; припустимому намірі заподіяти шкоду; зневазі до суспільних інтересів.

Авторка не наводить представників цієї концепції. Більше того, не зовсім зрозуміло, чим саме наведена концепція відрізняється від першої, в якій теж мова йде про межі здійснення суб'єктивного права.

Четверта концепція — зловживання правом як особливий вид правопорушення. Прибічниками цієї концепції зазначено Й. О. Покровського, П. М. Рабіновича та інших, які розглядають зловживання правом як особливий тип правопорушення, що вчиняється уповноваженою особою під час здійснення нею належного права, пов'язаного з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного їй загального типу поведінки.

П'ята концепція характеризує зловживання правом як вид правової поведінки. До представників цієї концепції В. В. Резнікова відносить В. І. Гоймана та Т. Т. Полянського. Зловживання правом, за цією концепцією, характеризується такими ознаками:

- соціальна значущість, яка залежно від форми зловживання може визначатися як індиферентна або соціально шкідлива;
- зловживання правом є вольова поведінка та перебуває під контролем свідомості і волі особи;
- наявність певних засобів регламентації зловживання правом;
- здатність зловживання правом викликати юридичні наслідки;
- динамічна ознака, яка полягає в тому, що тільки конкретна дія або бездіяльність суб'єкта права може оцінюватися з погляду права як зловживання правом.

У межах цієї концепції може бути розглянутий і підхід, відповідно до якого зловживання суб'єктивним цивільним правом характеризується як вид аномалії правової поведінки. Його значення полягає не у формуванні самостійної

концепції, а в конкретизації розуміння зловживання правом як особливої форми поведінки, що формально пов'язана зі здійсненням належного особі суб'єктивного права, однак відхиляється від належної моделі його реалізації [41].

У свою чергу, п'ята концепція ділиться на основні підходи. За першим підходом, зловживання правом трактується як різновид неправомірних рішень, протиправної поведінки, пов'язаних зі зловживанням правовою свободою, тобто засноване на егоцентричних намірах поведінки уповноваженого суб'єкта, що суперечить природі права, закріпленої в її нормах, меті, яка пов'язана із залученням неправових засобів для її досягнення. Відповідно до другого підходу зловживання правом трактується як правомірне діяння.

Щодо наведеної класифікації необхідно зазначити таке. По-перше, не зовсім зрозуміло, чим відрізняються перша і третя концепції, оскільки в обох мова йде про межі здійснення прав. По-друге, якщо подивитися на концепцію В. П. Грибанова, то саме він ввів до наукового обігу формулювання щодо існування меж здійснення суб'єктивних прав. Водночас здійснення права всупереч його призначенню розглядалося ним як одна із меж здійснення суб'єктивного цивільного права. Таким чином, ця концепція охоплює першу, другу та третю концепції. Більше того, саме відповідно до неї зловживання правом розглядається як особливий вид правопорушення (четверта концепція за класифікацією В. В. Резнікової).

Отже, класифікація має значення як оглядова доктринальна схема, що демонструє різні напрями розуміння зловживання правом. Проте для цілей цього дослідження вона не може бути використана як єдина методологічна основа, оскільки окремі концепції, виділені в її межах, не завжди чітко розмежовуються між собою. Зокрема, концепція зловживання правом як виходу за межі здійснення суб'єктивного права істотно перетинається з підходом, за яким зловживання правом розглядається як здійснення права всупереч його призначенню, а також із розумінням зловживання правом як особливого виду правопорушення.

У цьому контексті доречно загадати підхід Я. В. Греци, який розглядає зловживання правом крізь опозицію «штучної правомірності» та «прихованої протиправності». Такий погляд підсилює висновок про складність віднесення зловживання правом до класичних моделей правомірної чи протиправної поведінки, оскільки зовнішньо воно може спиратися на належне особі право, але за змістом суперечити його призначенню та межам здійснення [30].

Більш цікава є систематизація теорій зловживання правом, надана Т. Т. Полянським [90, с. 215–274]. Як критерій для систематизації Т. Т. Полянський обрав тип праворозуміння. Під типами праворозуміння автор має на увазі природний та позитивістський. До природно-правового підходу до розуміння сутності зловживання правом автор відносить суб'єктивістський та об'єктивістський підходи. У свою чергу, суб'єктивістський підхід до розуміння зловживання правом виявляється у дослідженні категорії зловживання правом у рамках принципу добросовісності.

Значення добросовісності для розуміння зловживання правом підтверджується значною кількістю сучасних досліджень [4; 5; 11; 12; 15; 17; 18; 22; 31; 61; 67; 69; 83; 211; 185; 200; 202; 223; 224; 225; 233 та ін.]. У цивілістичній літературі добросовісність розглядається як загальна засада цивільного законодавства, прояв цивільно-правового методу, критерій правомірного здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав, а також як правова категорія, що дозволяє оцінювати поведінку учасників цивільних відносин не лише з формального, а й зі змістовного погляду [3; 5; 18; 200; 202]).

Окремий напрям становлять дослідження, у яких добросовісність пов'язується з реалізацією суб'єктивних прав та межами їх здійснення. Такий підхід має значення для цієї роботи, оскільки дає змогу розглядати добросовісність не як зовнішню моральну вимогу, а як юридичний критерій, за допомогою якого встановлюється, чи перебуває поведінка особи в межах належного здійснення суб'єктивного права. У цьому аспекті особливо важливими є праці, присвячені співвідношенню добросовісності, суб'єктивного

права, правомірної реалізації цивільних і цивільних процесуальних прав та заборони зловживання правом [4; 12; 17; 61; 69; 83].

Отже, сучасний стан дослідження добросовісності свідчить про використання цієї категорії як практичного критерію оцінки поведінки учасників цивільних і процесуальних правовідносин. Саме тому для розуміння зловживання правом добросовісність має значення як межа між належним здійсненням суб'єктивного права і такою поведінкою управненої особи, яка формально спирається на право, однак суперечить його призначенню, порушує баланс інтересів або створює несприятливі наслідки для інших учасників правовідносин. Витоки наведеної концепції автор вбачає в міжнародному праві, де порушення принципу добросовісності вважається зловживанням правом.

Витоки концепції добросовісності Т. Т. Полянський вбачає в міжнародному праві, де порушення принципу добросовісності вважається зловживанням правом [90]. Неважко помітити, що наведена концепція розуміння зловживання правом отримала своє втілення в ЦПК України та ГПК України.

Об'єктивістський підхід автор також поділяє на два види: дослідження діяння (поведінки) особи, котра зловживає правом, та оцінка шкоди, що виникає в результаті такого зловживання.

З позиції дослідження поведінки особи, яка зловживає правом, концепція зловживання правом є дотриманням букви закону всупереч духу закону. Під духом закону представники цієї концепції розуміли соціальні цілі права. Концепція оцінки шкоди (зла), що виникає внаслідок зловживання правом зводилась її прихильниками до одного з трьох варіантів: через порівняння отриманої користі одним суб'єктом та завданої шкоди іншому; через порівняння цінності (важливості) інтересів різних суб'єктів, котрі були порушені здійсненням суб'єктивного права; через порівняння здійснених прав та недотриманих обов'язків.

Серед позитивістсько-правових підходів Т. Т. Полянський виділяє: легістський підхід; підхід до розуміння зловживання правом лише як шикани; суб'єктивістський підхід та об'єктивістський підхід.

Легістський підхід взагалі заперечує існування такого явища, як зловживання правом. Прихильники цього підходу стверджують, що зловживання правом є звичайним правопорушенням, оскільки зловживати правом неможливо. Особа або здійснює своє право та вчиняє правомірно, або вчиняє правопорушення. Усі правопорушення знаходяться поза межами права.

Деякі дослідники сприймали як зловживання правом лише шикану, тобто умисну дію з метою завдання шкоди. На існування такого підходу звертають увагу також Т. І. Бровченко та В. О. Миргород, зазначаючи, що зловживання правом у формі шикани виділяється деякими вченими як єдина форма зловживання правом і характеризується здійснення суб'єктивного права з єдиною метою заподіяти шкоду іншій особі [13].

Суб'єктивістський підхід (позитивно-правові концепції) акцентує увагу на намірах особи — завдати шкоди. Перша течія суб'єктивістського підходу виходить із обов'язковості встановлення вини для кваліфікації дій особи як зловживання правом. Друга течія стверджує, що вина не є обов'язковим елементом складу зловживання правом; достатньо встановити, що особа здійснювала своє право без наявності реального інтересу у його здійсненні.

До об'єктивістського підходу (позитивно-правова концепція) насамперед відноситься телеологічна теорія зловживання правом. Ця теорія є виявом соціологічних теорій у праві. Прихильники цієї групи поглядів на зловживання правом визнають, що будь-яке суб'єктивне право не може мати абсолютного характеру. Кожен індивід має виконувати в суспільстві яку-небудь функцію, у зв'язку із чим здійснення кожного суб'єктивного права має свою мету, котра повинна узгоджуватись із метою усього суспільства. Відтак зловживання правом, на погляд прихильників цієї концепції, є поведінкою, котра суперечить меті права, цілям відповідної правової системи.

Т. Т. Полянський також виділяє комплексні наукові підходи, які об'єднують позитивістський та природно-правовий підходи. Такого підходу дотримується й О. О. Кот. Так, у вже згадуваному коментарі до ЦК України учений таким чином визначає зловживання правом: «Сутність зловживання

правом можна розглядати як вчинення уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, зокрема і всупереч меті такого права». Відтак такий погляд є синергією суб'єктивістської (природно-правової) та телеологічної (позитивістської) теорії.

Близьким до такого комплексного розуміння є підхід Б. П. Карнауха, який пов'язує зловживання правом із діями, що прямо не заборонені законодавством або договором, однак перебувають поза межами змісту належного особі суб'єктивного цивільного права. Визначальним при цьому є не лише формальна наявність у особи відповідного права, а й мета, задля якої таке право визнається та охороняється [44].

Іншим представником подібних поглядів є С. С. Бичкова, яка також надає визначення зловживання правом з використанням категорії добросовісності та мети права: зловживання процесуальними правами це вчинення учасником судового процесу умисних недобросовісних дій з формальними ознаками дозволеної поведінки, що виявляється у використанні суб'єктивного цивільного процесуального права всупереч його призначенню із метою, яка суперечить завданню цивільного судочинства [8; 10].

Слід визнати, що класифікація, запропонована Т. Т. Полянським, охоплює всі наявні на тепер погляди на зловживання правом як правове явище. В той же час, враховуючи закріплення на рівні Конституції України та інших законів принципу верховенства права та таких моральних категорій, як добросовісність, розумність та інше слід констатувати, що розмежування теорій зловживання правом на природньо-правові та позитивістські втратило свою актуальність. Визнає це і сам автор Т. Т. Полянський. Так, характеризуючи природно-правові концепції, автор зазначає таке: «Названий підхід у науковому пізнанні зловживання правом проявляється, на нашу думку, насамперед у дослідженні в його рамках такої правової категорії, як добросовісність». Найчастіше вченими характеристика суб'єктивної сторони досліджуваного явища відбувається навколо цього поняття. І хоча воно останнім часом отримало широке нормативне закріплення та в окремих інтерпретаціях набуло явно позитивістського

забарвлення, все ж вважаємо, що наведені нижче погляди окремих вчених засвідчують його первісну онтологічну природно-правову сутність» [89, с. 252].

Окремо в сучасній літературі наголошується на проблемі недостатньої нормативної деталізації ознак зловживання правом. Зокрема, І. Ф. Коваль та Я. О. Ведешина пов'язують складність застосування цієї категорії з тим, що чинне цивільне законодавство містить загальну заборону зловживання правом, однак не забезпечує достатньої визначеності її ознак і критеріїв кваліфікації поведінки управненої особи [49].

Сучасна судова практика також підтверджує, що добросовісність дедалі частіше використовується не лише як загальний принцип цивільного права, а й як критерій оцінки належності здійснення суб'єктивного права. У цьому контексті С. В. Васильєв звертає увагу на необхідність забезпечення балансу між принципом добросовісності та заборонаю зловживання правом у судовій практиці, оскільки надмірно широке застосування категорії зловживання правом може саме по собі створювати ризики для правової визначеності [19].

З огляду на це класифікації В. В. Резнікової та Т. Т. Полянського доцільно розглядати не як взаємовиключні схеми, а як різні способи впорядкування доктринального матеріалу. Перша з них демонструє багатоманітність підходів до визначення правової природи зловживання правом, тоді як друга дозволяє побачити глибинні критерії такого розмежування — через тип праворозуміння, роль добросовісності, значення мети права, оцінку шкоди та поведінки особи, яка здійснює суб'єктивне право.

Висновки до розділу 1

Стан наукової розробки проблеми зловживання правом свідчить про значну кількість підходів до пояснення цього явища, однак водночас демонструє відсутність єдиного розуміння його правової природи. У доктрині зловживання правом розглядається як вихід за межі здійснення суб'єктивного права, здійснення права всупереч його призначенню, особливий вид правопорушення,

форма недобросовісної поведінки, а також як аномалія правової поведінки. Така багатоманітність підходів підтверджує складність досліджуваної категорії, але не завжди забезпечує достатню визначеність критеріїв її практичного застосування.

Проведений аналіз показує, що найбільш продуктивним для цивілістичного дослідження є розуміння зловживання правом через зв'язок між суб'єктивним цивільним правом, свободою його здійснення, межами такої свободи, метою надання права та принципом добросовісності. Саме ці елементи дозволяють відмежовувати зловживання правом від звичайного здійснення суб'єктивного права, правопорушення та інших форм юридично значущої поведінки.

Проаналізовані доктринальні класифікації мають важливе значення для впорядкування наукового матеріалу, однак не можуть бути сприйняті як остаточна модель пояснення зловживання правом. Їх значення полягає у виявленні основних напрямів наукового осмислення цього явища, тоді як подальше дослідження потребує переходу від загальнотеоретичних схем до аналізу чинного цивільного законодавства, судової практики та правових наслідків зловживання правом.

З огляду на це зловживання правом доцільно досліджувати не лише як абстрактну доктринальну категорію, а передусім як поведінку учасника цивільних відносин, який формально спирається на належне йому суб'єктивне цивільне право, однак здійснює його у спосіб, що виходить за межі належної реалізації права, суперечить його призначенню або принципу добросовісності. Саме такий підхід створює підґрунтя для подальшого аналізу зловживання правом з позицій *de lege lata* та *de lege ferenda*.

РОЗДІЛ 2

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ DE LEGE LATA: НОРМАТИВНА КОНСТРУКЦІЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ

2.1. Визначення зловживання правом у Цивільному кодексі України

Система законодавства України містить понад десяток законів, які в певному вигляді містять словосполучення «зловживання правом» чи похідні від нього. Першим нормативним актом, з якого необхідно почати дослідження категорії «зловживання правом», є ЦК України [213]. Наведеному питанню присвячена ст. 13 та ст. 16. Стаття 16 визначає наслідки вчинення особою дій, що кваліфікуються як зловживання правом. Питанню наслідків вчинення особою дій, що підпадають під ознаки зловживання правом, буде приділена окрема увага в наступних розділах, у зв'язку із чим у цьому розділі увагу буде зосереджено на змісті ст. 13 ЦК України. Ст. 13 ЦК України має назву «Межі здійснення цивільних прав». Безпосередньо питанню зловживання правом присвячена ч. 3 зазначеної статті: «Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах». Наведена норма складається з двох частин. Перша частина присвячена умисному зловживанню правом, яке в науковій літературі отримало назву «шикана» [197, с. 121]. Друга частина містить норму щодо існування зловживання правом в інших формах.

Аналіз першої частини наведеної норми дозволяє виділити ознаки умисного зловживання правом (шикани). Першою ознакою такого правового явища, як зловживання правом, зокрема виходячи зі змісту ч. 3 ст. 13 ЦК України всі дослідники зазначають наявність суб'єктивного цивільного права в особи. О. О. Кот зазначає: «З метою вирішення визначених проблем передусім слід погодитись з тезою, що зловживання правом як правове явище можливе тільки за наявності в особи цього суб'єктивного права. Якщо в особи немає

суб'єктивного права, то не може бути і засобу зловживання» [59, с. 30–41]. Аналогічної дуки дотримується і М. О. Стефанчук, який зазначає таке: «У зв'язку із тим, що зловживання правом має місце лише при здійсненні суб'єктивного цивільного права, слід відмітити, що, здійснюючи своє суб'єктивне право, особа не лише уповноважена особисто обирати власну поведінку, а й зобов'язана діяти у чітко окреслених законодавцем межах» [198, с. 182–206]. Н. С. Кузнецова теж веде мову про зловживання саме суб'єктивним правом [81, с. 32]. Аналогічної позиції дотримується і Верховний Суд. Так, у постанові від 05 липня 2022 р. у справі № 910/2958/20 зазначено таке: «Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі, всупереч меті такого права. Термін «зловживання правом» свідчить про те, що ця категорія стосується саме здійснення суб'єктивних цивільних прав, а не виконання обов'язків» [138]. Видається, що такий висновок робиться, в першу чергу, виходячи з етимології словосполучення «зловживання правом». Дійсно, якщо подивитися на наведене словосполучення, на думку приходить висновок, що для того, щоб чимось зловживати, особа повинна це «чимось» мати, і таким «чимось» виходячи із семантичного значення словосполучення, є саме право. Водночас необхідно констатувати, що слово «право» за чинним Цивільним кодексом має декілька значень. Враховуючи, що зловживання правом проходить у процесі здійснення права, тобто в результаті поведінки особи, необхідно одразу відкинути поняття права в об'єктивному значенні. У свою чергу, коли мова йде про можливість поведінки особи, то слово «право» має три значення. Перше значення — елемент правоздатності особи. Саме в цьому значенні слово «право» вживається у ст. 50 ЦК України (право фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності), у ст. 302 ЦК України (право на інформацію), ст. 314 ЦК України (право на свободу об'єднання). Друге значення — власне суб'єктивне право. Суб'єктивне право існує лише у правовідносинах та разом з кореспондуючим йому обов'язком складає зміст будь-яких правовідносин [207, с. 92–95]. Класичним прикладом суб'єктивного права є

право власності (ст. 316 ЦК України). Третє значення — це так звані перетворювальні права (перетворювальним є право на зміну правовідносин, що належить певній особі, за допомогою волевиявлення про перетворення як одностороннього правочину; за результатами здійснення перетворювального права правовідносини можуть бути змінені, припинені, скасовані, а так само уточнений їхній зміст або створені нові правовідносини) [74, с. 184–211]. В українській цивілістиці такі права іменуються секундарними. Прикладом такого права є право на односторонню відмову від договору (наприклад, ст. 782 ЦК України) або право особи обрати модель поведінки в альтернативному зобов'язанні (наприклад, ст. 678 ЦК України). Усі наведені можливості поведінки особи в загальному значенні можна іменувати цивільними правами. Саме тому потребує відповіді питання, у якому саме значенні словосполучення «цивільні права» використовуються у ст. 13 ЦК України. Водночас вирішити це питання можливо, якщо визнаємо, що назви статей та глав у нормативно-правових актах теж поряд із нормами права мають регулятивне значення. Вбачається, що, оскільки такі назви є частиною нормативно-правового акта, вони теж повинні сприйматися як джерело права з певними обмеженнями. Такими обмеженнями, зокрема, є ситуація, коли правовий припис, який міститься у статті чи главі нормативно-правового акта, явно виходить за межі змісту назви статті чи нормативно-правового акта. Норма про заборону здійснення цивільних прав знаходиться у гл. 2 ЦК України, яка має назву «Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків». Виходячи із назви, мова в цій главі йде про зв'язок цивільних прав та цивільних обов'язків. Права та обов'язки складають зміст цивільних правовідносин, а отже, під цивільними правами у главі 2 розуміються саме суб'єктивні права. Про це також свідчить ст. 11 ЦК України (перша в гл. 2). Мова в цій статті йде про підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, тобто про юридичні факти, із якими цивільний закон пов'язує виникнення цивільних прав та обов'язків, а отже, і правовідносин. Наведений висновок є правильним із одним застереженням. Справа в тому, що ст. 13 ЦК України містить шість

частин. З них шоста присвячена наслідкам, а перші п'ять, власне, і встановлюють межі здійснення права. У ч.ч. 1, 2, 4, 5 мова йде саме про здійснення або використання цивільних прав, тоді як у ч. 3, яка безпосередньо стосується питання зловживання правом, законодавець використав слово «дії». Це слово є родовим поняттям щодо видового поняття «здійснення права». Слово «дії» гіпотетично може охоплювати і поведінку щодо реалізації правоздатності (наприклад, укладення консенсуального договору), і здійснення секундарного (відмова від договору) або суб'єктивного права. Виходячи з наведеного, можливими є два варіанти тлумачення слова «дії» в ч. 3 ст. 13 ЦК України. Перший варіант — визнати, що слово «дії» в наведеній нормі законодавець використав у вузькому значенні, ідентичному за змістом словосполучення «здійснення цивільного права». Метою використання іншого формулювання може бути урізноманітнення термінології та намагання надати тексту ознак вишуканості. Саме такої позиції дотримується колектив авторів у Науково-практичному коментарі до цивільного законодавства України [80, с. 68]. Другий варіант — визнати, що зміст слова «дії» виходить за рамки словосполучення «здійснення цивільного права», маючи на увазі саме суб'єктивне право, та охоплює інші два значення цивільних прав, а саме: право як елемент правоздатності та здійснення секундарного права. Із змісту ст. 13 ЦК України неможливо однозначно зробити висновок про варіант тлумачення. Враховуючи викладене, на цьому етапі тлумачення слід визнати регулятивне значення назви гл. 2 ЦК України та зробити попереднє зауваження, що дії, враховуючи контекст усієї глави та безпосередньо ст. 13 ЦК України, є синонімом словосполучення «здійснення суб'єктивного цивільного права». Такий висновок не суперечить назві глави та змістовно не виходить за межі такої назви, а отже, попередньо підлягає застосуванню. У подальшому такий попередній висновок буде або підтверджений, або спростований під час аналізу іншого нормативного матеріалу.

У зв'язку з попереднім висновком, практика одразу ж поставила таке питання: чи може зловживання правом відбуватися у формі бездіяльності? Так,

наприклад, у постанові Вищого господарського суду України від 06 грудня 2006 р. у справі № 19/29 суд сформулював висновок, що неприйняття рішення (тобто бездіяльність) акціонерним товариством щодо виплати дивідендів є зловживанням правом. Буквально суд зазначив таке: «Системний аналіз наведених норм права дозволяє зробити висновок про те, що право акціонерів на отримання частини прибутку товариства (дивідендів) кореспондується з обов'язком акціонерного товариства виплачувати його акціонерам відповідно до строків та порядку, визначених статутом юридичної особи; і такі виплати в будь-якому випадку повинні відбуватися один раз на рік за підсумками календарного року та відповідно до рішення загальних зборів акціонерів про розподіл прибутків. Оскільки законодавцем передбачено обмеження права на отримання дивідендів в окремо визначених випадках за приписами ч. 3 ст. 158 ЦК України, то будь-які інші обмеження права на отримання дивідендів виходять за межі правового регулювання. Невизначення зборами акціонерів та статутом акціонерного товариства частини прибутку, яка повинна виплачуватись акціонерам як дивіденди, може бути оцінено судом як порушення норм матеріального права акціонерами, які володіють більшістю голосів у акціонерному товаристві та впливають на прийняття рішень зборами акціонерів, яке може тлумачитись як дії, що є зловживання правом і в розумінні ст. 13 ЦК України та виходять за межі цивільних прав» [149]. Не вдаючись до аналізу правомірності позиції суду та кваліфікації дій як зловживання правом, зауважимо лише, що суд у цьому випадку фактично кваліфікував бездіяльність (неприйняття рішення щодо виплати дивідендів) як зловживання правом. Однак існує і цілком протилежна практика. Так, господарськими судами різних інстанцій розглядалася справа № 39/137пд. За фабулою справи ТОВ «Аркуз» звернулося до Донецької міської ради із заявою для отримання земельної ділянки. Рішенням Донецької міської ради було надано дозвіл на розробку проекту відведення земельної ділянки. Після розроблення такого проекту ТОВ «Аркуз» подало до відповідної ради розроблений проект для затвердження, однак у встановлений законом місячний строк Донецька міська рада не прийняла

жодного рішення та не уклала договір оренди земельної ділянки. Вважаючи таку бездіяльність відповідача зловживанням правом, ТОВ «Аркуз» звернулось до суду з вимогою визнання права на набуття земельної ділянки в оренду шляхом укладання прямого договору оренди та зобов'язання Донецької міської ради та виконавчого комітету Донецької міської ради укласти договір оренди. Перша інстанція частково задовольнила позов. Вищий господарський суд скасував рішення першої інстанції та серед іншого зазначив таке: «Відповідно до ч. 6 ст. 13 ЦК України в разі недодержання особою під час здійснення своїх прав вимог, які встановлені ч.ч. 2–5 цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом. Ці норми передбачають порушення прав шляхом вчинення дії, тоді як неукладення договору оренди можна кваліфікувати як бездіяльність» [152]. Кваліфікацію бездіяльності як зловживання правом можна знайти й у практиці Верховного Суду. Так, в одній із справ Верховний Суд кваліфікував як зловживання правом несхвалення наглядовою радою акціонерного товариства значного правочину без розумного пояснення та мотивів [139].

Слід зазначити, що питання можливості кваліфікації бездіяльності особи як зловживання правом є частиною більш загального теоретичного питання. Оскільки, як уже зазначалося, зловживання правом є можливим у процесі здійснення особою суб'єктивного цивільного права, то і питання можливості/неможливості кваліфікації бездіяльності особи як зловживання правом є похідним від питання, чи взагалі можливо здійснити суб'єктивне право у формі бездіяльності. Наведене питання неодноразово порушувалося в українській літературі. Одним з останніх комплексних досліджень з цього питання є монографія О. О. Кота «Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики» [58, с. 22–28]. Зупинимось на головних висновках щодо здійснення суб'єктивних цивільних прав. Перший висновок стосується змісту словосполучення «здійснення суб'єктивного права». Автор робить висновок, що здійснення суб'єктивного права вважається фактичним вчиненням тих дій, актів реальної поведінки особи, можливість

вчинення яких надана цій особі шляхом закріплення за нею (набуття) суб'єктивного цивільного права. Наведений висновок має подвійну цінність, оскільки він зроблений саме виходячи із аналізу нормативного матеріалу, зокрема ст.ст. 317, 319 ЦК України [58, с. 18]. Наступний важливий висновок автора стосується вольового характеру здійснення суб'єктивного права. Автор зазначає, що оскільки розсуд, притаманний процесу здійснення суб'єктивного права передбачає усвідомлення суб'єктом мети та конкретних способів її досягнення і прийняття свідомого рішення, тобто вибору одного з варіантів поведінки в межах наявного суб'єктивного права, здійснення суб'єктивного права є вольовою поведінкою [58, с. 33]. Третій висновок стосується аналізу потенційно можливих варіантів здійснення суб'єктом цивільного права у формі бездіяльності. Першим прикладом потенційно можливого здійснення права у формі бездіяльності автор з посиланням на позицію Д. В. Горбася наводить можливість поведінки особи, передбачені ч. 3 ст. 722 та ч. 3 ст. 1268 ЦК України. Ч. 3 ст. 722 ЦК України стосується права обдарованої особи відмовитися від прийняття дарунка у випадку надіслання їй дарунка без її попередньої згоди. Ч. 3 ст. 1268 ЦК України стосується права спадкоємця, який постійно проживав із спадкодавцем на момент відкриття спадщини, відмовитись від прийняття спадщини та наслідків відсутності такої відмови. Автор робить висновок, що правові можливості обдарованої особи (ч. 3 ст. 722 ЦК України) та спадкоємця (ч. 3 ст. 1268 ЦК України) не є суб'єктивними правами, а є секундарними правами. Відповідно некоректно в цьому випадку вести мову про здійснення суб'єктивних цивільних прав у формі бездіяльності, оскільки секундарні права та суб'єктивні права є різними правовими можливостями. Наведену позицію автора слід безумовно підтримати. Український законодавець пішов шляхом договірної природи дарування. Виходячи з наведеного, у випадку відсутності попередньої домовленості надіслання подарунка є офертою; у свою чергу, прийняття дарунка є акцептом пропозиції укласти договір дарування з боку дарувальника. Законодавець встановив конструкцію, за якою у випадку прийняття дарунка договір дарування вважається укладеним та настають

відповідні правові наслідки. У цьому випадку як прийняття дарунка, так і можливість відмовитися від дарунка є односторонніми правочинами. Такі правочини безпосередньо впливають на майнову сферу дарувальника та обдаровуваної особи. У випадку прийняття дарунка виникають відповідні правовідносини та відповідно виникає право власності обдаровуваної особи. Виходячи з наведеного, така правова можливість повністю відповідає ознакам перетворювального (секундарного) права, про що йшлося вище. Аналогічним чином слід кваліфікувати і правову можливість, передбачену ст. 1268 ЦК України. Більш складним питанням є питання права володіння як складова частина суб'єктивного права власності. У цьому випадку О. О. Кот з посиланням на ч. 1 ст. 397 ЦК України акцентує увагу на тому, що чинне законодавство передбачає подвійне розуміння володіння — як фактичний стан та як правова можливість. При цьому на переконання автора, право володіння, як будь-яке право, має вольовий елемент. У зв'язку з цим, навряд чи може бути прикладом здійснення володіння без вчинення активних дій [58, с. 22–24]. У подальшому О. О. Кот все ж знаходить один випадок пасивної поведінки, який кваліфікується ним як здійснення суб'єктивного права. Мова йде про реалізацію принципу мовчазної згоди у відносинах з оренди земельних ділянок комунальної та державної власності. Логіка О. О. Кота викладена в такому фрагменті: «Водночас, якщо право власності надає особі можливість розпорядитися або не розпорядитися річчю й суб'єкт права обирає перший варіант, то в нього знов-таки з'являється можливість вибору певного типу поведінки: або оформити правочин щодо поновлення договору оренди, або просто промовчати — за приписами закону ефект буде однаковим. Якщо розглядати цей (другий) рівень правових можливостей, а по суті — способів здійснення суб'єктивного права власності, то можна погодитись із твердженням Д. В. Горбася та Є. В. Вавіліна щодо можливості здійснення свого права поведінкою у формі бездіяльності» [58, с. 27].

Вважаємо, що відповідь на поставлене питання насамперед треба шукати в законодавстві. Загальна норма про здійснення цивільного права міститься у

ст. 12 ЦК України. Звертає на себе увагу ч. 2 ст. 12 ЦК України. За змістом цієї норми встановлюється такий правовий припис: «Нездійснення особою своїх прав не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом». Мова в наведеній статті йде про пасивну поведінку, виявом якої є саме бездіяльність. Таку пасивну поведінку — бездіяльність — законодавець визначив як «нездійснення особою своїх прав». Виходячи з цього, впливає, що законодавець використовує словосполучення «нездійснення особою своїх прав» у значенні пасивної поведінки, тобто бездіяльності. Додатковим підтвердженням цього є приписи ч. 2 ст. 319 ЦК України. Ст. 319 ЦК України є спеціальною нормою щодо ст. 12 ЦК України. Вона стосується питання здійснення одного з різновидів цивільних прав — найбільш повного речового права (право власності). Ч. 1 наведеної норми встановлює зміст суб'єктивного цивільного права власності, який складається із права володіння, користування та розпорядження. Таким чином, ч. 1 веде мову про статику права власності. Ч. 2 присвячена динаміці права власності, тобто процесу здійснення. За змістом ч. 2 під здійсненням права власності законодавець розуміє саме дії. На прикладі ст. 11 Кримінального кодексу України [65] протиставлення слова «дія» (як форма активної поведінки) слову «бездіяльність» (як форма пасивної поведінки), і всі ці дві форми охоплюються родовим поняттям діяння. Відсутні будь-які підстави припускати, що в ЦК України законодавець мав на увазі якесь інше змістовне наповнення слова «дія». Аналогічним чином, законодавець сформулював і ч. 3 ст. 13 ЦК України в частині зловживання правом. Як уже наголошувалось вище, у ст. 13 законодавець веде мову теж про дії як про форму активної поведінки.

Таким чином, за загальним правилом, здійснення суб'єктивного права можливе лише у формі активної поведінки. Водночас не виключені випадки встановлення законодавцем окремих спеціальних норм, які можуть передбачати випадки здійснення права у формі бездіяльності (як в описаному О. О. Котом випадку із мовчазною згодою під час подовження договору оренди земельної

ділянки). У свою чергу, форма поведінки, описана в першій частині припису про зловживання правом, також можлива лише в активній формі.

Наступною ознакою шикани є прямий умисел. Формулювання «з метою завдання шкоди» означає, що особа цілеспрямовано вчиняє дію щодо завдання шкоди. У науково-практичній літературі ведеться дискусія стосовно того, чи така мета є єдиною або ж головною поряд з ще якоюсь метою [214, с. 148–153]. Щодо цього необхідно зазначити таке. Законодавець чітко визначив критерій умислу. Для кваліфікації дій особи як зловживання правом (шикани) необхідно встановити мету особи щодо завдання шкоди. Чи була в особи ще якась мета поряд із метою завдання шкоди — не має значення. Законодавець цю мету не помічає.

Останньою кваліфікуючою ознакою категорії зловживання правом є наявність шкоди. Формулювання ч. 3 ст. 13 ЦК України не встановлює як кваліфікуючу ознаку умисного зловживання правом наявність шкоди. Законодавець визначив, що достатньо встановити лише спрямованість дій на завдання шкоди. Водночас у випадку відсутності шкоди можуть виникнути практичні проблеми судового захисту. Справа в тому, що в правовій системі України склалася судова практика щодо відмови в позові у разі встановлення під час розгляду справи відсутності порушеного права або охоронюваного законом інтересу [140]. Позиція судів ґрунтується на тлумаченні ст. 16 ЦК України (кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права), ч. 2 ст. 4 ГПК України (юридичні особи та фізичні особи — підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування мають право на звернення до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів у справах, віднесених законом до юрисдикції господарського суду, а також для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням), ч. 1 ст. 4 ЦПК України (кожна особа має право в порядку, встановленому цим кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи

інтересів). Виходячи з наведених приписів, судова система сформувала такі умови для судового захисту: наявність у особи, що звернулась до суду, суб'єктивного права або інтересу; порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного права або інтересу цієї особи; обрання особою належного способу захисту. Таким чином, відсутність якогось одного із перелічених положень має наслідком відмову в позові. У контексті дослідження це означає, що категорія «відсутність шкоди» безпосередньо пов'язана з категорією порушеного права. Відсутність шкоди означає відсутність порушеного права або інтересу. У зв'язку з цим під час кваліфікації дій особи як зловживання правом за відсутності шкоди мова може йти лише про превентивний захист. Водночас текст ст. 16 ЦК України, ст. 4 ГПК України та ст. 4 ЦПК України показує, що превентивний захист передбачає лише ГПК України. Додатково до цього превентивний захист передбачений ч. 2 ст. 386 ЦК України (власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню). Необхідно мати на увазі, що припис ч. 2 ст. 386 ЦК України має обмежену сферу застосування. Він стосується лише випадків захисту права власності особи.

Таким чином, маємо таку ситуацію. У випадку наявності ситуації зловживання правом між суб'єктами, спори між якими належать до компетенції господарських судів, теоретично можливий захист особи, що може постраждати від зловживання правом, без настання наслідків у вигляді завдання шкоди, за умови доведення дій особи, вчинених з метою завдання такої шкоди. Під час розгляду справи за правилами ЦПК України, за загальним правилом, необхідно довести наявність порушеного, невизнаного або оспорюваного суб'єктивного права або інтересу, що відповідно означає доведення належними та допустимими доказами наявність шкоди, яка є наслідком дій особи, що кваліфікуються як зловживання правом. Виходячи з цього, незважаючи на відсутність у ч. 3 ст. 13 ЦК України такої обов'язкової ознаки зловживання правом, як шкода, її (шкоду)

все ж необхідно доводити в силу процесуальних приписів. Винятком із цього є сфера захисту права власності особи. При цьому, виходячи з припису ст. 396 ЦК України, можливість превентивного захисту може бути розповсюджена і на захист інших речових прав. Таким чином, у цивільних справах щодо захисту права власності та інших речових прав теоретично можливі ситуації превентивного захисту речових прав особи від дій, що є зловживанням правом, без доведення настання шкоди.

На цьому ознаки, притаманні для такого явища, як зловживання правом, визначені ЦК України, закінчуються. Ч. 2 ст. 13 ЦК України лише зазначає про існування зловживання правом в інших формах. Наведена позиція, на думку деяких науковців, свідчить про існування зловживання правом без мети завдання шкоди, однак за об'єктивного спричинення шкоди [6, с. 152–153]. Вважаємо, що наведеної фрази недостатньо для виявлення інших ознак, а тим паче форм зловживання правом. Водночас система права містить закони України, що також містять норми про таку категорію, як зловживання правом. А отже, аналіз таких нормативно-правових актів може допомогти зрозуміти ознаки категорії зловживання правом та виявити зміст, який законодавець вкладає у це правове явище.

2.2. Інші форми зловживання правом в національному законодавстві

Як вже наголошувалося вище, чинний ЦК України містить лише згадку про існування інших форм зловживання правом, однак не містить ознак таких форм. Водночас правова система України містить низку законів, які містять приписи щодо зловживання правами в різних сферах. У свою чергу, виходячи із обраного методу дослідження, цей масив нормативно-правових актів підлягає аналізу, з метою пошуку ознак інших форм зловживання правом, згадки про які містяться в Цивільному кодексі України. Перша група нормативно-правових актів, які

містять лише згадки про зловживання правом та не розкривають суть цього явища або не надають прикладів такого явища.

До таких законів належать:

— ч. 4 ст. 28 Кодексу України з процедур банкрутства (встановлює припис, що зловживання правом арбітражним керуючим є підставою для відсторонення останнього від виконання повноважень) [51];

— ч. 2 ст. 47 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (встановлює заборону на зловживання майновими правами на об'єкти авторського права та суміжних прав) [162];

— ч. 4 ст. 77 Закону України «Про Конституційний Суд України» (суд відмовляє у відкритті конституційного провадження в разі наявності зловживання правом на подання скарги) [169];

— ст. 34 Закону України «Про інформаційні агентства» (як підстави відповідальності вказує на зловживання правами журналіста чи спеціаліста в галузі комунікацій) [167];

— ч. 3 ст. 10 Закону України «Про адміністративну процедуру» (обов'язок особи здійснювати права добросовісно та не зловживати ними) [164].

Друга група нормативно-правових актів стосується зловживання процесуальними правами. Наведена категорія надає найбільше інформації для усвідомлення того, що ж насправді становить категорія «зловживання правом» у розумінні законодавця. До цієї категорії належать процесуальні кодекси, а саме: ЦПК України, ГПК України та КАС України. КПК України буде розглянуто окремо, оскільки його приписи в питанні зловживання правом відрізняються від перелічених трьох документів. Чинні редакції наведених кодексів приймалися синхронно, у зв'язку з чим вони максимально уніфіковані. Якщо вести мову про регулювання категорії зловживання процесуальним правом, то кодекси дещо відрізняються редакційно, зокрема пунктуаційно, що не впливає на зміст поняття, та в деяких випадках відрізняються в наслідках зловживання особами своїми процесуальними правами. Оскільки метою цього дослідження є встановлення ознак такого правового явища, як зловживання правом, редакційні

відмінності цих кодексів в ракурсі цього дослідження не є суттєвими. Враховуючи викладене, вважаємо за прийнятне зосередитись на аналізі ст. 44 ЦПК України. Саме ця стаття дає найбільше матеріалу для аналізу змісту поняття, яке законодавець вкладав у словосполучення «зловживання правом». Ст. 44 ЦПК України умовно можна розділити на три частини. Перша частина безпосередньо збігається із ч. 1, — це загальна норма, яка встановлює загальні вимоги до здійснення процесуальних прав сторін. Друга умовна частина збігається з ч. 2 наведеної норми та стосується приблизного переліку дій, що кваліфікуються законодавцем як зловживання процесуальним правом. Третя умовна частина збігається з ч.ч. 3–4 наведеної статті і стосується повноважень суду у випадку встановлення ним ситуації зловживання особою своїм правом.

Ч. 1 ст. 44 ЦПК України, як уже зазначалося, встановлює загальні вимоги для сторін та їхніх представників — добросовісно користуватися своїми процесуальними правами. Друга частина речення встановлює припис щодо заборони зловживання процесуальними правами (зловживання процесуальними правами не допускається). Перший та другий приписи розділяє крапка з комою, однак за структурою побудови речення складається враження, що законодавець протиставляє ці два приписи, вважаючи зловживання правом протилежністю добросовісного користування правом, тобто недобросовісною поведінкою. Наведений висновок підтверджує і назва статті — «Неприпустимість зловживання процесуальними правами».

Таким чином, законодавець встановив, що зловживання правом є недобросовісною поведінкою. У зв'язку із наведеним, підлягає з'ясуванню зміст понять добросовісної та відповідно недобросовісної поведінки. Враховуючи обраний метод догматичного аналізу національного законодавства, в цьому розділі підлягає з'ясуванню саме нормативне значення цих понять.

Категорія добросовісності має своє коріння та найбільше розвинене регулювання перш за все в приватному праві, а саме в ЦК України. Першу згадку про добросовісність вже можна знайти серед основних засад цивільного законодавства в ст. 3 ЦК України. Виходячи з норми ст. 3 ЦК України,

неможливо встановити зміст цього поняття, однак зрозуміло, що в силу припису ст. 8 ЦК України добросовісність є одним із регуляторів цивільних правовідносин у випадку неврегульованості таких відносин, неможливості застосування аналогії закону в порядку застосування аналогії права. Аналогічним чином, неможливо встановити зміст поняття «добросовісність», виходячи з ч. 3 ст. 509 ЦК України (зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості).

Найбільше інформації для визначення змісту поняття добросовісності надає група норм щодо добросовісного набувача майна в особи, яка не мала права це майно відчужувати. До цих норм належать ст.ст. 330, 388, 389, 390, 400 ЦК України. За змістом ч. 1 ст. 388 ЦК України встановлюється, що добросовісним набувачем є особа, яка не знала та не могла знати про відсутність права на розпорядження майном в особи, у якої придбане майно. У ч. 1 ст. 390 ЦК України встановлюється дзеркальна норма, що недобросовісним набувачем є особа, яка знала або могла знати, що володіє майном незаконно. Виходячи з наведеного, добросовісною поведінкою особи є придбання майна в іншій особі за відсутності знання про дефект повноважень (відсутність суб'єктивного права) у відчужувача та за відсутності можливості мати таке знання. У той же час наслідком такої добросовісної поведінки є набуття права власності на майно, незважаючи на те, що особа, яка є стороною договору, не мала юридичних повноважень укладати такий договір. Таким чином, у такому випадку добросовісна поведінка набувача майна звільняє такого набувача від негативних наслідків у вигляді втрати майна, та навпаки — «заповнює» недостатність таких повноважень. Аналогічне значення поняття «добросовісність» має у ст. 344 ЦК України. Добросовісність володіння є однією із умов для набуття права власності на майно. Причому очевидно, що під добросовісністю у цій статті мається на увазі, що особа, яка володіє чужим майном, не знала та не могла знати, що таке майно комусь належить. І знову, як у попередньому випадку, добросовісність сприяє набуттю титулу на таке майно.

Таке ж значення добросовісність має в низці інших норм ЦК України, зокрема щодо права інтелектуальної власності. Так, за змістом ст. 470 ЦК України встановлюється право попереднього користування на винахід, корисну модель чи промисловий зразок. Умовами виникнення в особи права попереднього користування є добросовісне використання особою винаходу, корисної моделі або промислового зразка до моменту подання заявки іншою особою або до дати пріоритету (якщо пріоритет було заявлено), або здійснення значної та серйозної підготовки для такого використання. Наслідками такої добросовісної поведінки є виникнення в особи права використовувати такий об'єкт промислової власності, незважаючи на права інтелектуальної власності іншої особи. Добросовісною поведінкою в цьому разі є формула «не знав та не міг знати» інформацію стосовно подання заявки на винахід, корисну модель чи промисловий зразок іншою особою, тобто щодо права на пріоритет останньої. Звільнення від негативних наслідків — це неможливість іншої особи, яка володіє правами інтелектуальної власності на об'єкт промислової власності, заборонити добросовісній особі продовжувати використовувати такий об'єкт промислової власності. Аналогічні норми містяться щодо інших об'єктів інтелектуальної власності, зокрема: ст. 480 ЦК України (право попереднього користування на компонування напівпровідникового виробу); ст. 500 ЦК України (право попереднього користування на торговельну марку).

У ЦК України трапляються випадки використання формули «не знав та не міг знати» без використання слова «добросовісність». Ст. 659 ЦК України встановлює правило щодо ситуації, в якій покупець товару не знав та не міг знати про права третіх осіб на річ, яку він придбав за договором купівлі-продажу. У випадку, якщо покупець не знав та не міг знати про права третіх осіб на річ, він отримує право вимоги до продавця щодо зниження ціни або розірвання договору. Очевидно, що в цьому випадку таке право покупець отримує лише в разі добросовісної поведінки, тобто якщо він не знав та не міг знати про права третіх осіб. У ст. 661 ЦК України мова йде про право покупця на відшкодування збитків у разі, якщо він не знав та не міг знати про підстави, які виникли до укладання

договору купівлі-продажу та стали підставою для вилучення в нього майна на користь третьої особи. У цьому випадку знову мова йде про обізнаність стосовно суб'єктивного права третіх осіб на майно, яке існувало до укладення договору купівлі-продажу. У випадку, якщо покупець не знав та не міг знати (є добросовісною особою), він отримує право вимагати зменшення ціни чи розірвання договору. У ч. 2 ст. 780 ЦК України мова йде про право наймача на відшкодування шкоди, яка виникла через особливі властивості речі, про наявність яких наймач не знав та не міг знати. На відміну від попередньої статті, в цій нормі мова вже йде про обізнаність щодо властивостей речі, тобто щодо фактичних обставин. У свою чергу, як і в попередніх випадках, така обізнаність (правильно артикулюючи, необізнаність (не знав та не міг знати)) призводить до виникнення у наймача права на відшкодування шкоди. Аналогічним чином, про незнання факту, специфічних властивостей речі йдеться у ст. 950 ЦК України. У цій нормі встановлюється припис, згідно з яким професійний зберігач відповідає за втрату та пошкодження речі, якщо не доведе, зокрема, що це сталося через властивості речі, про які він не знав та не міг знати. Формула «не знав та не міг знати» в цій нормі є синонімом слова вина. У ч. 2 ст. 1039 ЦК України знов йде мова про обізнаність щодо прав на речі, що передана в управління. Управитель може вимагати розірвання договору та виплати належної за договором плати, якщо установник управління не попередив, що майно, передане в управління, перебуває в заставі та управитель не знав та не міг знати про це. Останнім випадком використання формули «не знав та не міг знати» без вказівки на добросовісність є абз. 2 ч. 4 ст. 1224 ЦК України. У наведеній нормі йде мова про право на спадкування. За загальним правилом (абз. 1 ч. 4 ст. 1224 ЦК України), у випадку недійсності шлюбу особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний судом недійсним, не мають права на спадкування одна після іншої. Водночас із цього правила є виняток. Суд може у випадках, передбачених законом, визнати за іншим із подружжя, який пережив померлого, право на спадкування частини майна померлого, якщо таке майно було набуто під час шлюбу. Такими умовами, зокрема, є визнання шлюбу недійсним після смерті одного з подружжя; другий з

подружжя, який пережив померлого, не знав та не міг знати про перешкоди для реєстрації шлюбу. Причому дискреційне повноваження суду щодо визнання за другим із подружжя права на спадкування є наступним правовим явищем, у свою чергу, попереднім правовим явищем є право такої особи вимагати цього в суду.

Усі наведені випадки можна поділити на декілька груп. До першої групи належать ст.ст. 330, 344, 388, 389, 390 ЦК України. У наведених нормах мова йде про необізнаність із конкретним правом інших суб'єктів. У випадку придбання товару в особи, яка не мала права його відчужувати, мова йде про незнання про відсутність повноважень у такої особи. У випадку набуття права власності за набувальною давністю мова йде про незнання того, що це майно належить конкретному власнику. В обох випадках таке незнання звільняє від негативних наслідків та наділяє особу суб'єктивним правом власності. Так, особа отримує право власності на майно, незважаючи на дефект волевиявлення особи, що передає майно. У випадку ст. 344 ЦК України особа також отримує право власності на майно (за умов, передбачених цією статтею), знову ж таки, незважаючи на те, що в майна є власник, та на відсутність волі та волевиявлення власника на передання особи цього майна.

Таким чином, добросовісність у цих статтях можна описати як незнання особи про суб'єктивні права третьої особи, яке (знання) звільняє від негативних наслідків.

Друга група норм стосується прав інтелектуальної власності. До цієї групи належать ст.ст. 470, 480, 500 ЦК України. У цих нормах мова йде про право попереднього користування об'єктами інтелектуальної власності. За загальним правилом, власнику об'єкта інтелектуальної власності належить право використовувати такий об'єкт та виключне право дозволяти використовувати цей об'єкт (ст. 424 ЦК України). Водночас у випадку, якщо особа добросовісно використовувала такий об'єкт до дати подання заявки на об'єкт промислової власності чи до дати встановлення пріоритету, вона може продовжувати безоплатно користуватися таким об'єктом, навіть незважаючи на набуття майнових прав інтелектуальної власності іншою особою. Під добросовісним

користуванням у цій нормі розуміється стан, за яким особа, що використовує об'єкт, не знала та не могла знати про те, що іншою особою було створено об'єкт інтелектуальної власності, аналогічний тому, який вона використовує. Аналогічно у ст. 480 ЦК України мова йде про право попереднього користування на компонування напівпровідникового виробу; у ст. 500 ЦК України мова йде про право попереднього користування торговельною маркою. В усіх наведених приписах мова йде про незнання факту створення об'єкта інтелектуальної власності іншою особою.

Таким чином, добросовісність у цій групі приписів справедливо розуміти як стан, за яким особа не обізнана про факти реальності, який звільняє від негативних наслідків (заборони використання об'єкта інтелектуальної власності).

Третя група норм стосується прав третіх осіб на майно (право застави, права наймача, право довічного утримання). До цієї групи належать ст.ст. 659 та 1039 ЦК України. Очевидно, що в цій групі норм мова йде про обізнаність особи, покупця за договором купівлі-продажу, про обтяження. Обтяженнями є права осіб на таке майно. Виходячи з наведеного, в цій групі норм, як і в першій, також мова йде про обізнаність із правами. Як і в першій групі норм таке незнання дає можливість змінити (вимагати зниження ціни) або розірвати договір, тобто нівелювати негативні наслідки. У випадку, якщо покупець бажає зберегти договір, він може вимагати зниження вартості. Очевидно, що обтяження впливають на ціну товару в бік зниження. У випадку небажання зберігати договір, покупець має право припинити правовідносини шляхом розірвання договору та повернутися в первинний стан. Аналогічним чином, незнання управителем майна про наявність права застави на майно, що передано в управління, дає йому право вимагати розірвання договору та виплати належного йому за договором плати (ст. 1039 ЦК України). У цьому випадку добросовісність дає управителю майна право на плату за договором, який розірвано. Тобто в разі наявності стану добросовісності особа отримує право вимоги за договором, якого немає. Таким чином, стан добросовісності виступає

юридичним фактом, на підставі якого виникає суб'єктивне право. У цій групі норм добросовісність також розуміється як необізнаність із правами. У зв'язку з цим, можна констатувати, що таке розуміння охоплюється першою групою норм.

Четверта група норм стосується недоліків речей, що передані за договорами. До цієї групи належать ст.ст. 780, 950 ЦК України. Добросовісність у цих випадках стосується обізнаності/необізнаності особи, що отримала річ із специфічними характеристиками, щодо таких характеристик. У випадку наявності стану «не знав та не міг знати» особа-наймач отримує право на відшкодування шкоди. В іншому випадку професійний зберігач вважається невинуватим та звільняється від відповідальності за втрату або пошкодження речі. У цьому випадку мова також йде про питання факту (властивості речі), що охоплюється другою групою норм.

Окремо слід зазначити добросовісність у розумінні ст. 1224 ЦК України. Мова в цій нормі йде про обізнаність з юридичними дефектами, що мають наслідком недійсність шлюбу або визнання шлюбу недійсним у судовому порядку. Такі дефекти перераховані у ст.ст. 38, 39, 40, 41 СК України [194]. Більшість із них стосується питань факту (наявність іншого шлюбу, відсутність вільної згоди, вік особи). Водночас серед таких дефектів закон передбачає визнання особи недієздатною, тобто юридичний факт у вигляді рішення суду про визнання особи недієздатною, що відповідно позбавляє особу права на шлюб. Тобто мова йде про обізнаність із правом. Однак, незважаючи на дефекти, що нівелюють шлюб як юридичний факт, що дає підставу для входження в першу чергу спадкоємців, особа все ж таки має право на вимогу до суду щодо спадкування.

До п'ятої групи норм належить ст. 92 ЦК України. У ст. 92 ЦК України мова йде про обов'язок керівника юридичної особи здійснювати свої повноваження добросовісно. На жаль, формулювання наведеної статті дає мінімум інформації, необхідної для розуміння змісту поняття «добросовісність» у розумінні цієї статті. Однак зрозуміло, що таке розуміння відрізняється від усіх вищезазначених норм про добросовісність. Ось як пропонують тлумачити

поняття «добросовісність» у ст. 92 ЦК України І. В. Спасибо-Фатєєва та Н. Ю. Філатова-Білоус в одному з науково-практичних коментарів до ЦК України: «Діяти добросовісно і розумно — це вимога основоположних засад цивільного права, що передбачена у ст. 3 ЦК. У зарубіжних країнах, зокрема у Великій Британії, ці вимоги ототожнюються з обов'язком керівника виявляти належне піклування про справи компанії (*duty of skill and care*). Це означає, що керівник юридичної особи повинен виявляти розумне піклування про її справи, використовуючи необхідні професійні навички, і здійснювати свої повноваження з необхідною ретельністю. Так, у прецедентному праві Великої Британії щодо цього обов'язку керівників було сформульовано таку позицію: директор компанії під час здійснення своїх функцій має виявляти таку турботу (увагу), яку б виявила будь-яка розумна особа, яка володіє: а) загальними знаннями, вміннями й досвідом, які можна було б розумно очікувати від особи, що здійснює аналогічні функції (об'єктивний критерій); б) знаннями, уміннями й досвідом, якими володіє цей директор (суб'єктивний критерій)» [217, с. 587–588]. Таким чином, автори одразу пропонують звертатися до іноземного досвіду, причому досвіду країни, що належить до іншої правової системи.

Виходячи з формулювання ст. 92 ЦК України, добросовісність розуміється в ній як певний обов'язковий стандарт поведінки. Крім зазначених норм, ЦК України містить ще низку норм, у яких згадується недобросовісність.

Першою такою нормою є ст. 12 ЦК України. Відповідно до ч. 2 ст. 12 ЦК України встановлюється правило, згідно з яким презюмується добросовісність дій. Однак така презумпція не є абсолютною та діє не завжди, а лише у випадках, коли законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою своїх прав. Більше того, за загальним правилом, недобросовісні дії не мають наслідком притягнення до відповідальності. Такі наслідки настають у випадках, передбачених законом.

Наступним випадком використання терміна «недобросовісність» є ч. 3 ст. 39 ЦК України. У цій статті мова йде про заявлення вимоги про визнання фізичної особи недієздатною. Під недобросовісною дією розуміється заявлення

такої вимоги без достатньої для цього підстави. Як наслідок, така недобросовісна дія породжує виникнення в потерпілої особи права вимагати компенсації моральної шкоди. Очевидно, що під недобросовісністю в цьому випадку знову ж таки мається на увазі обізнаність особи, що заявляє вимоги про відсутність передбачених законом підстав для цього, тобто формула «не знав та не міг знати» про факт наявності хвороби в особи. Оскільки такі недобросовісні дії мають наслідком виникнення права на стягнення моральної шкоди, логічним висновком є те, що такі дії є деліктом, а отже, недобросовісна поведінка в цьому випадку має значення вини.

Формулу «не знав та не міг знати» можна знайти і в абз. 2 ч. 3 ст. 92 ЦК України. У цій нормі встановлюється правило про неможливість третьої особи посилаючись на обмеження повноважень представника юридичної особи, якщо така третя особа за всіма обставинами знала чи не могла не знати про такі обмеження. Тобто в цьому положенні знову ж таки йде мова про обізнаність із правом представника третьої особи укладати угоди. Аналогічне за змістом правило з використанням формули «не знав та не міг знати» стосовно повних товариств міститься в абз. 3 ч. 1 ст. 122 ЦК України. Схоже за змістом використання формули «не знав та не міг знати» міститься в нормах щодо інституту представництва. Так, зокрема в ч. 3 ст. 249 ЦК України мова йде про права та обов'язки третіх осіб у ситуації укладення правочину представником без повноважень (довіреність була відкликана до моменту вчинення правочину). Такі права є чинними за умови, що третя особа не знала та не могла не знати про відкликання довіреності.

Двічі недобросовісність згадується в нормі, що регулює відносини щодо умовних правочинів (ст. 212 ЦК України). Наведена норма має два дзеркальні приписи: якщо особа недобросовісно перешкоджала або сприяла настанню обставин, то відповідно така обставина вважається такою, що настала, або відповідно такою, що не настала. У цьому випадку така недобросовісна дія вважається протиправною та має наслідком несприятливі для такої сторони

санкції. Під недобросовісністю розуміються умисні винні дії, тобто недобросовісність прирівнюється законодавцем до вини.

Стаття 221 ЦК України, використовуючи формулу «знала або могла знати», веде мову про обов'язок дієздатної особи відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного договору з малолітньою особою за межами її дієздатності, в разі обізнаності про такі обставини.

У ч. 1 ст. 390 ЦК України недобросовісність розуміється як обізнаність особи (знала або могла знати), що вона володіє майном незаконно. Ця норма є продовженням ст. 388 ЦК України та регулює питання щодо правової долі плодів та доходів від майна, що підлягає витребуванню. Виходячи з наведеного, недобросовісність у цій нормі у прямому сенсі є протилежністю добросовісності. Якщо під добросовісністю у ст. 388 ЦК України розуміється формула «не знав та не міг знати», то під недобросовісністю в ч. 1 ст. 390 ЦК України розуміється зворотна формула «знав або міг знати». Стан недобросовісності має наслідком позбавлення особи майна, а саме всіх доходів, що така особа отримала або могла отримати від майна за весь час володіння ним. Аналогічний зміст вкладається законодавцем у поняття «недобросовісність» і в ст. 400 ЦК України.

Наступним випадком використання терміна «недобросовісність» є ст. 1215 ЦК України. Мова в цій нормі йде про обов'язок особи повернути помилково перераховані грошові платежі, що забезпечують існування такої особи (заробітна плата, пенсія, стипендія та таке інше). Умови, за якими особа не зобов'язана повертати такі кошти, — відсутність рахункової помилки, добровільність перерахування та відсутність стану недобросовісності з боку набувача таких коштів. У цьому випадку очевидно, що мова знову йде про недобросовісність у розумінні, що знав та міг знати про те, що отримав кошти безпідставно. Відсутність стану недобросовісності, своєю чергою, виступає юридичним фактом, який замінює собою належний юридичний факт, на підставі якого особа може отримати такі кошти. А отже, наявність стану недобросовісності слугує підставою для виникнення відносин щодо безпідставного збагачення, тобто правопорушення.

У ч. 3 ст. 634 ЦК України можна знайти використання формули «знала або могла знати» стосовно договору приєднання. У ч. 2 наведеної статті законодавець встановив умови виникнення права на зміну або розірвання договору стороною, яка приєдналася. Тобто в ч. 3 законодавець встановив, що правило ч. 2 не застосовується, якщо буде встановлено, що сторона, яка приєдналася, знала або могла знати про умови, на яких вона приєдналася.

Ведучи мову про недобросовісність, слід також згадати ст. 507 ЦК України. Мова в цій статті йде про охорону комерційної таємниці від недобросовісного використання органами державної влади, яку вони отримали, здійснюючи свої владні повноваження. Перш за все слід зауважити, що для того, щоб у державного органу виник обов'язок за цією статтею, такий орган повинен знати, що отримана ним інформація є комерційною таємницею. Тобто мова знову ж таки йде про конструкцію «знав та міг знати» (якщо ми ведемо мову про недобросовісність). Таке знання стосується обізнаності щодо факту наявності в такій інформації статусу комерційної таємниці. Таким чином, мова знову ж таки йде про обізнаність особи щодо факту. Відтак необізнаність органу щодо наведеного факту виключає будь-які наслідки.

Слід звернути увагу, що не у всіх випадках законодавець, ведучи мову про добросовісність, використовує конструкцію «не знав та не міг знати». Так, у приписі ч. 3 ст. 48 ЦК України визначено менш жорстке правило щодо обізнаності. За формулюванням цієї статті особа, яка володіє майном та придбала таке майно за відплатним договором, повинна його повернути, якщо на момент набуття такого майна вона знала, що особа жива. Як видно з наведеної конструкції, відсутня вказівка на те, що особа «могла знати». Тобто такій особі достатньо довести, що вона просто не знала про фактичні обставини смерті іншої особи. Іншим випадком використання дієслова «знав» є ч. 3 ст. 225 ЦК України. За змістом наведеної норми сторона правочину, яка знала про стан фізичної особи, яка не усвідомлювала значення своїх дій та не могла керувати ними, зобов'язана відшкодувати такій особі моральну шкоду. Аналогічно використовується слово «знала» і в ч. 4 ст. 226 ЦК України. У ст. 267 ЦК України

законодавець використовує дієслово «не знав» стосовно тривалості позовної давності.

Дуже схоже на конструкцію «знав або міг знати» формулювання, яке міститься в ч. 1 ст. 1214 ЦК України. За змістом наведеної норми встановлюється правило, за якого в особи, яка набула майно або зберігала його без правової підстави, виникає обов'язок повернути всі доходи, які вона отримала від такого майна. Така особа повинна віддати отримані доходи за час, коли ця особа дізналася або могла дізнатися про незаконність свого володіння. Наведене формулювання за змістом ідентично формулюванню «знав або міг знати», а отже, можна констатувати, що в цьому випадку мова йде про стан добросовісності.

Викладеним вичерпуються всі випадки, які вдалося знайти в ЦК України та які можуть допомогти зрозуміти значення категорій «добросовісність» чи «недобросовісність». Водночас у науковій літературі є посилання на інші нормативні акти, які можуть допомогти зрозуміти значення цих категорій. Так, В. Д. Примаєк звертає увагу на ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів». За змістом наведеної статті умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності їхнім наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача. Автор зауважує, що насамперед принцип добросовісності розглядається законодавцем як чинник, що забезпечує додержання справедливого балансу інтересів учасників відповідних правовідносин. Виходячи з цього, В. Д. Примаєк робить висновок, що добросовісність постає у цьому випадку як певна відправна вимога, звернена до учасників спірних правовідносин з метою спонукання їх діяти правомірно (а отже — справедливо) [161, с. 12–13]. Добросовісність в цьому випадку має значення, схоже на значення добросовісності, передбачене у ст. 92 ЦК України, тобто як певний стандарт поведінки особи, що реалізує свої повноваження. Водночас привертає увагу те, що мова йде у ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» про дисбаланс, що має наслідком завдання шкоди споживачу, тобто про реалізацію повноважень із усвідомленням того, що результатом таких

дій буде шкода, завдана споживачу, а отже, в цьому випадку мова теж йде про обізнаність із фактом.

Викладений матеріал дає підстави для таких висновків. У всіх випадках, де мова йде про добросовісність, мова йде про зовні правомірні дії. Правомірними такі дії робить саме стан «не знав та не міг знати» або аналогічні за змістом формулювання. Так, у випадку ст. 388 ЦК України особа укладає договір, тобто вчиняє правомірну дію; у випадку норми про набувальну давність (ст. 344 ЦК України) особа володіє та користується майном; у випадках із правом попереднього користування об'єктами інтелектуальної власності мова також йде про правомірну дію — використання об'єкта, який особа сама створила чи зробила серйозну підготовку для такого застосування; у випадку ст. 1224 ЦК України особа укладає шлюб. У всіх випадках використання законодавцем категорії «добросовісність» чи формули «не знав та не міг знати» мова йде про зовні правомірну дію. Враховуючи викладене, використовувати категорію добросовісності можливо, лише якщо дія або бездіяльність об'єктивно правомірна. Наступне, на що слід звернути увагу, — це те, що такий стан добросовісності (не знав та не міг знати про чуже право або про фактичні обставини, зокрема такі, що є результатом своєї ж діяльності) створює для особи певні переваги та звільняє від негативних наслідків. Так, за наявності статусу добросовісного набувача та дотримання інших умов, передбачених ст. 388 ЦК України, особа набуває право власності на майно, незважаючи на відсутність волевиявлення уповноваженої особи; аналогічно особа отримує право на позов до суду із вимогою про визнання право власності на майно за набувальною давністю; особа отримує право вимоги спадкування долі померлої особи, незважаючи на дефект шлюбу з такою особою.

Таким чином, добросовісність — це стан необізнаності особи, яка вчиняє зовні правомірну дію, про права третіх осіб або про фактичні обставини, зокрема результат власних дій (зокрема результат здійснення своїх повноважень), який (такий стан) є юридичним фактом та має наслідком звільнення особи від негативних наслідків таких дій.

Недобросовісність, у свою чергу, асоціюється законодавцем із неправомірною дією та із порушенням закону. Так, за ст. 388 ЦК України, якщо особа, укладаючи договір, знала та могла знати, що продавець не є власником та не має повноважень продавати або іншим чином відчужувати майно, така дія є неправомірною та має наслідком витребування в такої особи майна. За формулюванням ст. 44 ЦПК України саме стан недобросовісності має зв'язок із категорією «зловживання правом».

Друга частина ст. 44 ЦПК України починається із загального опису того, що в розумінні законодавця є зловживанням правом, а саме: дії, що суперечать завданню цивільного судочинства. Завдання цивільного судочинства згідно зі ст. 2 ЦПК України є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Враховуючи контекст, а саме зв'язок ч. 1 та ч. 2 ст. 44 ЦПК України, слід визнати, що не будь-які дії сторін, що суперечать завданням цивільного судочинства, є зловживанням процесуальними правами, а лише такі дії, що є недобросовісними. Виходячи з наведеного, зловживання правом у розумінні ст. 44 ЦПК України — це недобросовісні дії, що суперечать завданням цивільного судочинства. Далі законодавець вдався до відкритого переліку дій, що можуть бути кваліфіковані судом як зловживання правом. Перейдемо до безпосереднього дослідження цих випадків.

Першим таким випадком є подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду чи виконання судового рішення. Як бачимо, перший пункт ч. 2 ст. 44 ЦК України містить декілька окремих дій, об'єднаних однією метою: безпідставне затягування чи

перешкоджання розгляду справи чи безпідставне затягування або перешкоджання виконанню рішення суду.

Введення подібної норми є відповіддю законодавця на виклики практики, що сформувалася ще під час дії попередньої редакції ЦПК України, а особливо ГПК України. Під час розгляду цивільних та господарських спорів сторонами було вироблено алгоритм дій щодо затягування розгляду справ. Такий алгоритм пояснюється неврегульованістю процесуальними кодексами деяких питань. Так, сторони використовували приписи ст. 296 ЦПК України в попередній редакції та ст. 91 ГПК України в попередній редакції щодо порядку подання апеляційної скарги. Апеляційна скарга подавалася через суд першої інстанції. Суд першої інстанції, у свою чергу, зобов'язаний був надіслати матеріали справи до апеляційної інстанції. При цьому суд першої інстанції не мав повноважень оцінювати апеляційну скаргу, зокрема щодо того, чи оскаржуються в ній судові рішення, які підлягають оскарженню. Виходячи з наведеного, у випадку необхідності затягнути справу сторона подавала апеляційну скаргу на будь-яку ухвалу у справі (ухвала про відкриття провадження, ухвала про забезпечення позову, ухвала про відмову в забезпеченні позову). Враховуючи, що суд першої інстанції виконував суто механічні функції, він автоматично надсилав усі матеріали справи до апеляційної інстанції. Відповідно весь цей час справа не розглядалася. При цьому іноді сторони штучно створювали судові рішення для оскарження. Так, сторона могла в будь-який момент подати клопотання про забезпечення позову, отримати відмову й оскаржити таку відмову. Першою реакцією на подібні дії було введення до процесуальних кодексів приписів щодо виділення з матеріалів справи частини і надсилання саме частини справи до апеляційної інстанції. Наприклад, у випадку оскарження судових рішень щодо забезпечення в апеляційну інстанцію надсилалися лише відповідна ухвала суду та заява про забезпечення. Натепер усунена норма, що первинно надавала сторонам такі можливості. Відповідно до ст. 355 ЦПК України апеляційна скарга подається безпосередньо до апеляційної інстанції. Враховуючи викладене, апеляційна інстанція за первинного аналізу визначає, чи підлягає таке рішення

оскарженню та відповідно відкриває чи відмовляє у відкритті апеляційного провадження. У зв'язку з цим матеріали справи не надсилаються до апеляційної інстанції до моменту вирішення питання про відкриття апеляційного провадження. Частково покликана вирішити це питання і Єдина судова інформаційно-комунікаційна система. Враховуючи викладене, натепер така шкідлива процесуальна поведінка сторін уже не є актуальною. Водночас саме по собі віднесення такої дії до випадків зловживання особою процесуальним правом підлягає дослідженню на предмет виявлення ознак такого явища.

Перше, на що треба звернути увагу, — це предмет зловживання. Мова в цьому правилі йде про оскарження, тобто предметом зловживання є право на оскарження, а точніше — апеляційне чи касаційне оскарження. У зв'язку з цим, з'ясуванню підлягає природа права на апеляційне та касаційне оскарження. Враховуючи специфіку описаного явища, в цьому випадку доцільно вести мову про право на оскарження ухвал суду окремо від апеляційної скарги на рішення по суті спору. ЦПК України та інші процесуальні кодекси поділяють усі ухвали суду на такі, що можуть бути окремо оскаржені, та такі, заперечення щодо яких можуть бути включені в апеляційну скаргу на основне рішення. Як уже зазначалося, специфіка описаної шкідливої поведінки стосується як ухвал, що підлягають оскарженню, так і ухвал, заперечення щодо яких можуть бути включені до апеляційної скарги на рішення, яким спір вирішується по суті. Водночас у випадку, якщо законодавець відніс ухвалу суду до категорії таких, що не підлягають оскарженню, то попереднім правовим явищем такої ситуації є відсутність в особи права на оскарження. Таким чином, оскарження ухвали суду, яка не належить до переліку ухвал, на які стороною може бути подана окрема скарга, не є реалізацією особою свого суб'єктивного права, а є звичайним порушенням закону. Водночас слід звернути увагу на таке. Слід розмежовувати право на оскарження (апеляційне чи касаційне) як абстрактну можливість особи, тобто як елемент правового статусу особи, а саме цивільної процесуальної правоздатності (ст. 46 ЦПК України), та право на оскарження (апеляційне чи касаційне) як конкретну можливість особи, що перебуває у конкретних

процесуальних відносинах, тобто суб'єктивне процесуальне право. Як було показано вище, в описаному випадку неможливо вести мову про здійснення суб'єктивного права на оскарження за відсутності останнього. Водночас вбачається, що законодавець, встановлюючи припис, що аналізується, мав на увазі право на оскарження саме як елемент процесуальної правоздатності особи. Виходячи з цього, слід зробити висновок, що законодавець у процесуальному законі під зловживанням правом розуміє право не тільки в суб'єктивному значенні, але й право як елемент правоздатності.

Другим обов'язковим елементом зловживання процесуальним правом є результат таких дій. Законодавець вказує, що такі дії повинні бути спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи або виконанню судового рішення. Наведене формулювання свідчить, що для кваліфікації дій особи як зловживання правом не потрібне настання цих наслідків. Судді достатньо встановити, що зазначені дії будуть мати наслідком затягування розгляду справи чи затягування виконання рішення суду.

Третьою обов'язковою ознакою зловживання процесуальними правами є пряма форма вини. Про це свідчить використання слова «спрямовані». Тобто особа, вчиняючи такі дії, усвідомлює наслідки, бажає їх настання. І дійсно, якщо подивитися на практичні приклади дій, які кваліфікуються як зловживання правами в наведеному приписі, можна побачити, що особа завжди вчиняє такі дії з метою не допустити винесення судового рішення, тобто затягування процесу на різних його стадіях.

Подання заяв та клопотань прямо відноситься законодавцем до прав сторін (ст. 43 ЦПК України). Таким чином, в цьому випадку мова йде про подання клопотання стороною у справі. Під правом в даному випадку розуміється саме суб'єктивне процесуальне право сторони спору. Водночас процесуальні кодекси не містять заборони на подання заяв чи клопотань за аналогічних підстав, як це передбачено для позовних заяв за аналогічного предмета та підстав. Наведений процесуальний пробіл створює підґрунтя для подібної шкідливої поведінки. Аналогічна ситуація складається також із заявленням відводів. Ч. 4 ст. 36 ЦПК

України встановлює перелік обставин, які не можуть слугувати підставою для відводу. Таким чином, у випадку заявлення відводу на підставах, що зазначені в ч. 4 ст. 36 ЦПК України, такі дії не можуть вважатися реалізацією суб'єктивного права. У свою чергу, заявлення відводу на інших підставах, навіть декілька разів, є формально правомірними діями. Ставлення особи до таких дій та необхідність наявності наслідків є такими самими, як і у випадку із оскарженням рішень, які не підлягають оскарженню.

Другою групою випадків, віднесених законодавцем до прикладів зловживання процесуальними правами, є подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями.

Подання декількох позовів до одного відповідача чи відповідачів з аналогічним предметом та підставами є протиправною дією. Про це свідчать приписи ст.ст. 185, 186, 255 ЦПК України. Залежно від стадії розгляду справи, суд може залишити таку позовну заяву без розгляду, відмовити у відкритті провадження у справі чи закрити провадження у справі, що вже розглядається. Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що, подавши позов, особа реалізовує своє право, та кожен наступний аналогічний позов не є реалізацією суб'єктивного права, а є реалізацією правоздатності. Як обов'язкову умову законодавець зазначив мету. Тобто, знову ж таки, як і в попередній категорії, необхідно встановлювати спрямованість дій на досягнення конкретних наслідків. Такими наслідками є маніпуляції з системою автоматизованого визначення судді. Стосовно цього необхідно зазначити таке.

Зловживання правом завжди є шкідливою поведінкою. Така поведінка повинна мати наслідком шкоду, навіть у найширшому розумінні, або, як це зазначено, в ст. 13 ЦК України може мати наслідком шкоду. Усе це є предметом доказування. В той же час метою маніпуляцій із автоматизованим розподілом справ є отримання конкретного бажаного судді, що буде розглядати таку справу.

За законом судді є незалежними та керуються верховенством права (ст. 129 Конституції України). Таким чином, за нормального розвитку подій, за об'єктивного розгляду справи, сторонам має бути байдуже, який саме суддя розглядає справу. У випадку ж, коли суддя розглядає справу не об'єктивно, тобто за втручання інших осіб у свою діяльність, такі дії мають конкретні наслідки, передбачені особливою частиною Кримінального кодексу України. Виходячи з цього, у випадку вчинення дій, що мають наслідком об'єктивний (без втручання) розгляд справи конкретним суддею, відсутні шкідливі наслідки. В іншому випадку такі дії є кримінальним правопорушенням, а отже, не можуть бути зловживанням правом.

Третьою групою випадків, кваліфікованих законодавцем як зловживання правом, є подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер. Наведені дії за змістом аналогічні випадку, передбаченому ст. 39 ЦК України (випадок із заявлення вимоги про визнання особи недієздатною). У ст. 39 ЦК України такі дії кваліфікуються як недобросовісні, однак не як зловживання правом. У цьому випадку мова йде про зловживання правом на позов (ч. 4 ст. 135 ЦПК України).

Традиційно українська наука та практика мають подвійне розуміння права на позов як права на позов в матеріальному сенсі (право на задоволення позову) та права на позов в процесуальному сенсі (право на звернення до суду з вимогою про розгляд і вирішення спору) [71; 212; 219; 220; 228]. Право на позов у матеріальному сенсі — це право на задоволення матеріально-правових вимог, яке встановлюється судом у кожному окремому випадку у ході розгляду справи по суті. Право на позов у процесуальному сенсі є правом на його пред'явлення [54]. Виходячи з наведених визначень, право на позов у матеріальному значенні є реалізацією суб'єктивного матеріального права на захист. У свою чергу, право на позов у процесуальному значенні є нічим іншим, як елементом правоздатності. А отже, у випадку подання безпідставного позову, про що особа знає, такі дії не є реалізацією суб'єктивного матеріального права на захист, а є реалізацією процесуальної правоздатності. Таким чином, у цьому

випадку законодавець під зловживанням правом розуміє поведінку ширшу, ніж реалізація суб'єктивного права. Причому слід зауважити, що такі дії не несуть шкідливих наслідків, що суперечать завданням цивільного судочинства як мінімум у тому значенні завдань, як їх розуміє законодавець у ст. 2 ЦПК України.

Четвертою групою випадків зловживання правом є необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою. Очевидно, що в цьому випадку об'єднання позовних вимог не має самостійного значення. Таке значення має подання позовної заяви із об'єднаними позовними вимогами. Ст. 188 ЦПК України встановлює правила такого об'єднання. У випадку, якщо правила об'єднання дотримані, поведінка особи є законною та такі дії не можуть кваліфікуватися за ст. 44 ЦПК України. У випадку порушення правил об'єднання не можна говорити про здійснення права. Більше того, законодавець як негативні наслідки зазначає вплив такого подання на зміну підсудності. В даному випадку, знову ж таки, як і у випадку із діями, спрямованими на втручання в систему авторозподілу матеріалів між суддями, виникає питання щодо шкоди та шкідливих наслідків таких дій. Сама по собі зміна підсудності за об'єктивного розгляду справи не несе негативних наслідків для іншої сторони. Так, дійсно можна вести мову про незручності щодо розташування суду в іншому регіоні та зусилля, що витратить інша сторона на дорогу. Однак навряд чи такі незручності є підставою визнавати таку дію зловживанням правом, особливо враховуючи приписи закону щодо можливості використання технічних засобів та відеоконференції. У випадку ж зміни підсудності для отримання сприятливого результату наведені дії мають кримінально-правову кваліфікацію та не є випадками зловживання правом.

П'ятою групою випадків, кваліфікованих законодавцем як зловживання правом, є укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Щодо цього необхідно зазначити таке. У цьому випадку, як і у попередніх, зловживання правом у розумінні ЦПК України є лише умисною дією, про що

свідчить словосполучення «спрямована на шкоду третім особам». Друге, що звертає на себе увагу, — це те, що законодавець допускає зловживання правом у вигляді бездіяльності. Неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі, може бути лише у формі бездіяльності. На додаток до цього, необхідно мати на увазі, що відповідно до ст. 207 ЦПК України мирова угода укладається між сторонами на підставі взаємних поступок і стосується прав та обов'язків сторін. Сторони можуть вийти за межі предмета спору, однак за умови, якщо це не порушує прав третіх осіб. Враховуючи наведене, укладення угоди, що порушує права третіх осіб, є правопорушенням і не може вважатися здійсненням права, а відповідно не може бути зловживанням правом. Аналогічно необхідно зауважити, що неповідомлення про осіб, що мають бути залучені до участі у справі, не є правом осіб. Так, наприклад, відповідно до ст. 660 ЦК України повідомлення про третіх осіб, що мають бути залучені до участі у справі, та подання заяви про залучення до участі у справі такої особи є не правом, а обов'язком особи. Виходячи з наведеного, зазначені випадки не можуть вважатися зловживанням правом.

Таким чином, аналіз приписів процесуального закону дає можливість виділити ознаки, які законодавець приписує як обов'язкові характеристики такого правового явища, як зловживання процесуальними правами. Насамперед необхідно звернути увагу на те, що будь-яке зловживання процесуальними правами законодавець розцінює як недобросовісну поведінку. По-друге, законодавець досить широко закріпив предмет зловживання. Описаний перелік випадків дає підстави стверджувати, що законодавець допускає зловживання не тільки процесуальним суб'єктивним правом, а й у багатьох випадках (можливо навіть у більшій частині) допускає зловживання можливостями правової поведінки, які складають правовий статус особи, а саме її правоздатність. Звідси випливає висновок, що законодавець допускає зловживання правом у формі бездіяльності (випадок із неповідомленням третіх осіб, які повинні брати участь у справі). У всіх випадках, закріплених в ч. 2 ст. 44 ЦК України: дії або бездіяльність, що складають зловживання правом, здійснюються умисно, тобто

з прямим умислом. Водночас, оскільки перелік ч. 2 ст. 44 ЦПК України не є закритим та, як вже зазначалося, законодавець розцінює будь-яке зловживання правом як, в першу чергу, недобросовісну поведінку, слід визнати, що теоретично можливе зловживання правом у формі необережності. Про це свідчить отримане нами в процесі дослідження визначення добросовісності та недобросовісності як обізнаності особи за формулою «знав або міг знати», та навпаки. Формулювання «міг знати» є ознакою форми вини у вигляді необережності. Для прикладу можна навести ч. 3 ст. 25 КК України, в якій формулювання «могла передбачити наслідки», дуже схоже на формулювання «могла знати». І наостанок слід зауважити, що інститут зловживання процесуальними правами в більшості зазначених випадках призначений для недопущення затягування розгляду справи, тобто покликаний превентивно не допустити порушень завдань цивільного судочинства. Водночас не можна виключати випадки, коли кваліфікація дій особи як зловживання правом робиться судом після неодноразових дій сторони. Наприклад, безкінечні клопотання, відводи тощо, у зв'язку з чим такі дії можуть бути як превентивними, так і покликаними припинити правопорушення, що вже триває.

До третьої групи нормативних актів, що мають згадку про зловживання правом, можна віднести Закон України «Про публічні закупівлі» (ст. 5) [173], Закон України «Про судоустрій та статус суддів» (ст. 107) [174], Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (ст. 36) [163], Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» (ст. 45) [165]. У всіх наведених нормативних актах мова йде про зловживання правом на звернення. Так, у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» забороняється подання дисциплінарної скарги на адвоката з метою тиску на нього. У нормі ст. 36 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» описується зловживання правом, яке складається з подання дисциплінарної скарги на адвоката без наявності належних і використання зазначеного права як засобу тиску на адвоката у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності. Очевидно, що в цьому випадку зловживання правом має те саме значення, що й

у ст. 39 ЦК України та ст. 44 ЦПК України (щодо подання завідомо безпідставного позову), які аналізувалися вище. Практично аналогічний припис міститься в Законі України «Про судоустрій і статус суддів». У цьому Законі також встановлюється заборона на звернення із скаргами на суддів з метою тиску на суддю у зв'язку із здійсненням ним правосуддя. Про те саме йдеться і в Законі України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» (тиск на аудитора). Аналогічно в Законі України «Про публічні закупівлі» мова йде про зловживання правом оскарження рішень, дій чи бездіяльності замовника.

У всіх наведених випадках мова йде лише про активні дії. Як і в попередніх випадках із ст. 39 ЦК України та ст. 44 ЦПК України, мова йде про здійснення правоздатності особи. Оскільки у випадку наявності права на захист скарга не може бути безпідставною, а якщо є підстави для дисциплінарного провадження щодо адвоката, судді чи аудитора, не можна казати про зловживання правом. У всіх випадках є шкода — вплив на діяльність суб'єкта зі спеціальним правовим статусом. У цій групі нормативних актів реалізовано теорію стосовно того, що зловживання правом є реалізацією права не з тією метою, якою це право надано особі. У всіх цих випадках особа здійснює право на звернення не з метою покарати особу зі спеціальним статусом за порушення закону, а з метою впливу на її діяльність.

Наступним нормативним актом, який згадує зловживання правом, є Закон України «Про інформацію» [168]. Цьому питанню присвячується ст. 28, яка має назву «Неприпустимість зловживання правом на інформацію». У цій же статті словосполучення «зловживання правом» відсутнє, однак описується, що законодавець розуміє під зловживанням правом на інформацію. За змістом наведеної норми встановлюється правовий припис, що інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини. Зі змісту наведеної норми неважко побачити, що вона має більше декларативний, ніж

регулювальний характер. Усі із зазначених дій є кримінальними правопорушеннями. У зв'язку з цим навряд, чи в цьому випадку можна вести мову про здійснення права, а тим більше, про зловживання правом.

Приблизно таке ж значення категорія «зловживання правом» має в Законі України «Про правову охорону географічних позначень» (ст. 17) [170]. У цьому законі мова йде про зловживання репутацією. Вважаємо, що й у всіх останніх випадках не можна вести мову про здійснення суб'єктивного права; мова йде про правовий статус особи, тобто про реалізацію правоздатності.

Попередньо проаналізовано нормативно-правові акти на рівні закону, де вдалося знайти словосполучення «зловживання правом» та похідні від нього. Враховуючи викладене, необхідно визначитись з питанням можливості застосування отриманих висновків щодо розуміння словосполучення «зловживання правом», отриманих під час аналізу інших нормативно-правових актів до «інших форм зловживання правом», згадка про які міститься у ч. 3 ст. 13 ЦК України.

За загальним правилом, необхідно виходити з того, що термін або поняття, яке використовується в законі, має значення саме для цілей цього закону. Достатньо згадати приклад, що став хрестоматійним про зміст словосполучення «третья особа», що використовується в ЦК України та в ЦПК України. Виходячи з наведеного, слід погодитись із думкою, що термінам слід надавати того значення, яке впливає із змісту акта законодавства, положення якого тлумачиться [82, с. 77]. Водночас буде помилкою взагалі не брати до уваги такі висновки.

Як уже наголошувалось, ч. 3 ст. 13 ЦК України містить положення про існування інших форм зловживання правом на протипагу до дій, що вчиняються з наміром завдати шкоди. ЦК України не містить більше згадок про зловживання правом та про інші форми зловживання правом. Виходячи з наведеного, необхідно констатувати стан неврегульованості відносин щодо інших форм зловживання правом. У випадку неврегульованості законодавець передбачив застосування іншого закону за аналогією (ч. 1 ст. 8 ЦК України). Водночас у

наведеній нормі законодавець приписує у випадку неврегульованості використовувати інші норми цього кодексу або акти цивільного законодавства. Таким чином, застосування аналогії закону обмежено можливістю використовувати як джерела аналогії або ЦК України або акти цивільного законодавства. Навряд чи хоча б один із зазначених законів, в яких міститься конструкція «зловживання правом», можна віднести до актів цивільного законодавства. Водночас слід звернути увагу на ч. 9 ст. 10 ЦПК України (ч. 10 ст. 11 ГПК України). У цій нормі мова теж йде про аналогію закону у випадку виникнення під час здійснення цивільного судочинства ситуації неврегульованості. Використання законодавцем терміна «спірні відносини» свідчить на користь думки про те, що в наведеній нормі мова йде про аналогію щодо матеріальних правовідносин (адже спірними під час судочинства є саме матеріальні правовідносини). При цьому приписи процесуального закону не обмежують суд застосуванням за аналогією закону лише актів цивільного законодавства або інших актів за галузевою приналежністю. Ситуацію колізії між ст. 8 ЦК України та ст. 10 ЦПК України (або ст. 11 ГПК України) слід вирішувати на користь останніх як спеціальних норм порівняно із загальною нормою ЦК України.

На наступному етапі необхідно обґрунтувати подібність відносин між ст. 13 ЦК України та нормою, що застосовується за аналогією. Подібність відносин неодноразово досліджувалася Верховним Судом у рамках питання щодо підстав для касаційного оскарження, у зв'язку із чим Великою Палатою було зроблено наступний висновок: «Для цілей застосування приписів процесуальних законів щодо подібності правовідносин важливо встановити критерії її визначення. Велика Палата Верховного Суду звертає увагу на те, що слово «подібний» в українській мові має такі значення: такий, який має спільні риси з ким-, чим-небудь, схожий на когось, щось; такий самий; такий, як той (про якого йде мова). Тому термін «подібні правовідносини» може означати як ті, що мають лише певні спільні риси з іншими, так і ті, що є тотожними з ними, тобто такими самими, як інші. Таку спільність або тотожність рис слід визначати

відповідно до елементів правовідносин. Із загальної теорії права відомо, що цими елементами є їхні суб'єкти, об'єкти та юридичний зміст, яким є взаємні права й обов'язки цих суб'єктів. Отже, для цілей застосування приписів процесуального закону, в яких вжитий термін «подібні правовідносини», зокрема п. 1 ч. 2 ст. 389 (п. 1 ч. 2 ст. 287 ГПК України; п. 1 ч. 4 ст. 38 КАС України) та п. 5 ч. 1 ст. 396 ЦПК України (п. 5 ч. 1 ст. 296 ГПК України; п. 5 ч. 1 ст. 339 КАС України) [29; 50; 221], таку подібність слід оцінювати за змістовим, суб'єктним та об'єктним критеріями. З-поміж цих критеріїв змістовий (оцінювання спірних правовідносин за характером урегульованих нормами права та договорами прав і обов'язків учасників) є основним, а два інші — додатковими. На те, що зміст спірних правовідносин визначальний для їхнього порівняння, щодо подібності вказує, зокрема, ч. 9 ст. 10 ЦПК України щодо можливості застосування аналогії закону, якщо правовідносини подібні саме за змістом. Суб'єктний і об'єктний критерії матимуть значення у випадках, якщо для застосування норми права, яка поширюється на спірні правовідносини, необхідним є специфічний суб'єктний склад саме цих правовідносин (наприклад, участь банку або іншої фінансової установи у кредитних правовідносинах, що впливає зі змісту ч. 1 ст. 1054 ЦК України) та/чи їхній специфічний об'єкт (об'єктом правовідносин за кредитним договором є кошти). Якщо норма права не передбачає, що її дія поширюється лише на обмежене коло осіб (наприклад, лише на фізичних або на юридичних осіб чи на конкретну групу тих або інших), немає сенсу застосовувати суб'єктний критерій для встановлення подібності правовідносин у різних справах. Так само не завжди для встановлення подібності правовідносин має значення й об'єктний критерій. Наприклад, у постанові від 05 грудня 2018 р. у справі № 522/2201/15-ц [93], вирішуючи питання невідповідності судового рішення суду касаційної інстанції, викладеному у постанові Верховного Суду України висновку щодо застосування у подібних правовідносинах норм матеріального права, Велика Палата Верховного Суду звернула увагу на те, що в порівнюваних справах № 6-52цс14 [159], № 6-535цс15 [160] і № 916/2129/15 [160] об'єктами спору були нежилі приміщення, а не земельні

ділянки, як у справі № 522/2201/15-ц [95]. Водночас Велика Палата Верховного Суду вказала, що означена відмінність в об'єктах спору не означає неподібність спірних правовідносин у зазначених справах, бо і нежилі приміщення, і земельні ділянки є нерухомим майном, щодо якого приписи ЦК України про позовну давність і про витребування майна з чужого незаконного володіння мають діяти однаково. Подібність спірних правовідносин, виявлена одночасно за трьома критеріями, означатиме тотожність цих відносин (однакового виду суб'єктів, однакового виду об'єкта й однакових прав та обов'язків щодо нього). Але процесуальний закон не вимагає встановлювати тотожність. У визначених випадках (ч. 9 ст. 10, п. 10 ч. 1 ст. 252, п.п. 1, 2 і 3 ч. 2 ст. 389, абз. 2 та 3 п. 5 ч. 2 ст. 392, п. 5 ч. 2 ст. 394, п.п. 4, 5 ч. 1 ст. 396, ч.ч. 1–4, пп. 2, 3 ч. 5 ст. 403, ч. 4, 6–7 ст. 404, підп. 7 п. 1 розд. XIII «Перехідні положення» ЦПК України; ч. 10 ст. 11, п. 7 ч. 1 ст. 228, п.п. 1, 2, 3 ч. 2 ст. 287, абз. 2–3 п. 5 ч. 2 ст. 290, п. 5 ч. 1 ст. 293, п.п. 4, 5 ч. 1 ст. 296, ч.ч. 1–4, пп. 2, 3 ч. 6 ст. 302, ч.ч. 4, 6–7 ст. 303, підп. 7 п. 1 розд. XI «Перехідні положення» ГПК України; ч. 6 ст. 7, п. 5 ч. 2 ст. 236, п.п. 1, 2, 3 ч. 4 ст. 328, абз. 2, 3 п. 4 ч. 2 ст. 330, п. 6 ч. 1 ст. 333, п.п. 4, 5 ч. 1 ст. 339, ч.ч. 1–4, абз. 2–3 ч. 6 ст. 346, ч.ч. 4, 6–7 ст. 347, підп. 8 п. 1 розд. VII «Перехідні положення» КАС України [50]) необхідно встановити подібність правовідносин (відносин), що, з огляду на значення слова «подібний» не завжди означає тотожність. Якщо в різних справах вважати подібними лише ті правовідносини, у яких тотожними (однаковими) є предмети та підстави позову, встановлені судами обставини, а також матеріально-правове регулювання, то можливість звернення з касаційною скаргою з підстави, визначеної п. 1 ч. 2 ст. 389 ЦПК України [221] (п. 1 ч. 2 ст. 287 ГПК України [29], п. 1 ч. 4 ст. 328 КАС України [50]), була б вкрай обмеженою та не відповідала б ролі Верховного Суду як найвищого суду у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики (ч. 3 ст. 125 Конституції України [55], ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [174]). Самі по собі предмети позовів і сторони справ можуть не допомогти встановити подібність правовідносин ні за змістовим, ні за суб'єктним, ні за об'єктним критеріями. Не

завжди обраний позивачем спосіб захисту є належним і ефективним. Тому формулювання предмета позову може не вказувати на зміст і об'єкт спірних правовідносин. Крім того, сторонами справи не завжди є сторони спору (див. постанову Великої Палати Верховного Суду від 14 листопада 2018 р. у справі № 183/1617/16 [98] (п. 70)). Наприклад, з неналежним відповідачем спору немає, але стороною справи він є. А позивач може помилятися щодо участі у спірних правовідносинах, проте його процесуальний статус як позивача від цього не залежить. Тому порівняння сторін справи необов'язково дозволить оцінити подібність правовідносин за суб'єктами спірних правовідносин. Отже, в кожному випадку порівняння правовідносин і їхнього оцінювання на предмет подібності слід насамперед визначити, які правовідносини є спірними. А тоді порівнювати права й обов'язки сторін саме цих відносин згідно з відповідним правовим регулюванням (змістовий критерій) і у разі необхідності, зумовленої цим регулюванням, — суб'єктний склад спірних правовідносин (види суб'єктів, які є сторонами спору) й об'єкти спорів. Тому з метою застосування відповідних приписів процесуального закону не будь-які обставини справ є важливими для визначення подібності правовідносин. Велика Палата Верховного Суду неодноразово зазначала, що таку подібність суд касаційної інстанції визначає з урахуванням обставин кожної конкретної справи (див. постанови від 27 березня 2018 р. у справі № 910/17999/16 (п. 32) [101]; від 25 квітня 2018 р. у справі № 925/3/17 (п. 38) [100]; від 16 травня 2018 р. у справі № 910/24257/16 (п. 40) [99]; від 05 червня 2018 р. у справі № 243/10982/15-ц (п. 22) [92]; від 31 жовтня 2018 р. у справі № 372/1988/15-ц (п. 24) [103]; від 05 грудня 2018 р. у справах № 522/2202/15-ц (п. 22) [94] і № 522/2110/15-ц (п. 22) [94]; від 30 січня 2019 р. у справі № 706/1272/14-ц (п. 22) [102]). Це врахування слід розуміти як оцінку подібності насамперед змісту спірних правовідносин (обставин, пов'язаних із правами й обов'язками сторін спору, регламентованими нормами права чи умовами договорів), а за необхідності, зумовленої специфікою правового регулювання цих відносин, — також їхніх суб'єктів (видової належності сторін спору) й об'єктів (матеріальних або нематеріальних благ,

щодо яких сторони вступили у відповідні відносини)». Надалі суд конкретизує попередні висновки щодо подібності відносин: «Конкретизація полягає в тому, що на предмет подібності слід оцінювати саме ті правовідносини, які є спірними в порівнюваних ситуаціях. Встановивши учасників спірних правовідносин, об'єкт спору (які можуть не відповідати складу сторін справи та предмету позову) і зміст цих відносин (права й обов'язки сторін спору), суд має визначити, чи є певні спільні риси між спірними правовідносинами насамперед за їхнім змістом. А якщо правове регулювання цих відносин залежить від складу їхніх учасників або об'єкта, щодо якого вони вступають у правовідносини, то в такому разі подібність слід також визначати за суб'єктивним і об'єктивним критеріями відповідно. Для встановлення подібності спірних правовідносин у порівнюваних ситуаціях суб'єктивний склад цих відносин, предмети, підстави позовів і відповідне правове регулювання не обов'язково мають бути тотожними, тобто однаковими» [97].

Специфіка такого явища, як зловживання правом, безпосередньо пов'язана з природою приватного права, а саме з диспозитивністю та вільним волевиявленням особи. Цей принцип безпосередньо закріплений у ст. 12 ЦК України щодо можливості особи здійснювати цивільні права вільно на власний розсуд. Саме така свобода особи на реалізацію правових можливостей дає підґрунтя для зловживання правом. Під час здійснення цивільного судочинства особа також вільно розпоряджається своїми правами, зокрема щодо предмета позову (ст. 13 ЦПК України), самостійно обирає, які клопотання заявляти, укладати чи не укладати мирову угоду. З цієї позиції реалізація свого суб'єктивного права в матеріальних та в процесуальних відносинах нічим не відрізняється, відносини щодо такої реалізації є подібними, у зв'язку із чим потенційно висновки щодо кваліфікації дій осіб як зловживання правом отримані під час аналізу процесуального законодавства можуть бути використані як аналогія закону щодо інших форм зловживання правом, закріплених у ч. 3 ст. 13 ЦК України.

Водночас слід визнати, що реалізація положень інших законів у порядку реалізації аналогії закону є неможливою, якщо всі або частина таких висновків суперечать суті не врегульованих правовідносин. Так, зокрема, вище було обґрунтовано, що ЦПК України під зловживанням правом розуміє не тільки здійснення суб'єктивного права, а й реалізацію процесуальної правоздатності. Водночас нами було зроблено висновок про тлумачення поняття «право» у розумінні ст. 13 ЦК України. Під «правом» у цій статті розуміється лише суб'єктивне цивільне право. Використання законодавцем у ч. 3 ст. 13 ЦК України слова «дії» також не дає підстав для висновку про можливість зловживати правами, що складають правовий статус особи, тобто правоздатність. Враховуючи викладене, висновок про можливість зловживання правом у формі реалізації правоздатності, зроблений на підставі приписів процесуального закону, не може бути застосований щодо інших форм зловживання правом, передбачених ст. 13 ЦК України. Аналогічним чином не може бути застосовано в порядку аналогії закону висновок, що впливає із приписів ст. 44 ЦПК України щодо можливості зловживання правом у формі бездіяльності. Такий висновок безпосередньо впливає з неможливості здійснення права у формі бездіяльності, про що йшлося вище. Водночас немає перепон у застосуванні в порядку аналогії закону висновків щодо недобросовісності дій особи як підстави для кваліфікації ситуації як зловживання правом, зокрема і щодо необережної форми вини.

Виходячи з наведеного, під іншими формами зловживання правом, передбаченими в ч. 3 ст. 13 ЦК України, необхідно розуміти недобросовісну поведінку уповноваженої особи щодо умисного або необережного завдання шкоди шляхом здійснення належного такий особі суб'єктивного права. Як додаткова ознака, необхідна для кваліфікації дій особи як зловживання правом, у порядку аналогії закону можна використовувати висновок, отриманий під час аналізу приписів Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо здійснення права всупереч меті для якої таке право було надано.

2.3. Зловживання правом у практиці національних судів та Європейського суду з прав людини

Як уже зазначалося вище, відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» акти Європейського суду з прав людини є джерелом права в національній правовій системі. У свою чергу, в параграфі 45 рішення Європейського суду з прав людини у справі *Воловік проти України* (Заява № 15123/03) суд зазначив, що національні суди мають вибирати способи такого тлумачення, які зазвичай можуть включати акти законодавства, відповідну практику, наукові дослідження тощо [252]. Враховуючи викладене, розуміння категорії зловживання правом національними судами також охоплюється поняттям *de lege lata*.

Аналіз понад 700 рішень Верховного суду (Касаційного цивільного суду та Касаційного господарського суду), в яких було застосовано припис щодо заборони зловживання правом, дає підстави для висновку про декілька варіантів опису та мотивації Верховним Судом своїх рішень щодо зловживання правом.

Перший варіант мотивування та визначення судом категорії зловживання правом можна знайти в постанові Верховного Суду від 02 квітня 2024 р. у справі № 910/862/22 (910/5477/23) [104]. Надалі вважаємо за доцільне наводити опис судом категорії зловживання правом буквально, як воно викладене Верховним Судом. У наведеному судовому акті суд зазначив, зокрема, таке: «Стаття 13 ЦК України, у якій визначаються межі здійснення цивільних прав, встановлює, що цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства, зокрема під час здійснення своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині, а також не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Межі є невід'ємною рисою будь-якого

суб'єктивного права. Суб'єктивні цивільні права, будучи мірою можливої поведінки уповноваженої особи, мають певні межі за змістом і характером здійснення. Зокрема, зловживання правом — це особливий тип правопорушення, яке вчиняється правоможною особою, здійснюючи належні їй права, пов'язаний із використанням недозволених конкретних форм у межах дозволеного їй законом загального типу поведінки. За одним із сучасних визначень, під зловживанням правом розуміються випадки, коли суб'єкт цивільних правовідносин, якому належить певне суб'єктивне цивільне право, здійснює його неправомірно, коли суть здійснення права іде врозрід з його формальним змістом. Тобто уповноважена особа, маючи суб'єктивне право і спираючись на нього, виходить за межі дозволеної поведінки. Слово «зловживання» за своїм буквальним змістом означає використання, вживання чого-небудь з метою заподіяння будь-кому певного зла, шкоди. Семантичне тлумачення терміна «зловживання правом» призводить до висновку про те, що його основним змістом є використання належного уповноваженій особі суб'єктивного цивільного права на шкоду іншому учаснику цивільних відносин. Отже, можна стверджувати, що учасники цивільних відносин, здійснюючи свої права, зобов'язані діяти добросовісно, утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб; не допускаються дії, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. На цих засадах мають ґрунтуватися і договірні відносини. У зв'язку з цим слід дійти висновку, що межею реалізації принципу свободи договору має бути неприпустимість зловживання правом» [135]. Наведений приклад судового визначення такого явища, як зловживання правом, є прикладом застосування судом наукової доктрини. Зловживання правом як особливий вид правопорушення, яке вчиняється правоможною особою під час здійснення нею належного їй права, пов'язане з використанням недозволених конкретних форм у межах дозволеного їй законом загального типу поведінки, є визначенням, наданим цій категорії достатньо (див. детальніше про це [184]).

Наступним прикладом судового визначення категорії зловживання правом є постанова Верховного Суду від 08 травня 2018 р. у справі № 910/1873/17 [120]. Під зловживанням правом у цьому судовому акті суд визначив таке: «Так, принцип добросовісності — це загальноправовий принцип, який передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки суб'єктів, виконуючи свої юридичні обов'язки та здійснюючи свої суб'єктивні права». У суб'єктивному значенні добросовісність розглядається як усвідомлення суб'єктом власної сумлінності та чесності, здійснюючи права і виконуючи обов'язки. Добросовісність при реалізації прав і повноважень включає в себе неприпустимість зловживання правом, яка, виходячи із конституційних положень, означає, що здійснення прав та свобод людини не повинно порушувати права та свободи інших осіб. Зловживання правом — це свого роду спотворення права. У цьому випадку особа надає своїм діям повну видимість юридичної правильності, використовуючи насправді свої права в цілях, які є протилежними тим, що переслідує позитивне право, що, на переконання судової колегії, і мало місце у цій справі — відповідач, визнаючи в актах приймання-передачі та гарантійному листі факт виконання позивачем умов Договору щодо укладення договорів страхування та підтверджуючи надходження сум страхових платежів і зазначаючи суми комісійної винагороди позивачу, гарантуючи їх виплату, у судових засіданнях зайняв протилежну позицію та став стверджувати про відсутність доказів того, що саме за участі позивача укладено низку договорів страхування» [120]. У цьому випадку суд приймає зловживання правом як антипод добросовісній поведінці. А отже, в розумінні суду зловживання правом є недобросовісною поведінкою.

Наступний приклад судового тлумачення категорії зловживання правом викладається у постанові Верховного Суду від 27 жовтня 2022 р. у справі № 904/1907/15 [121]. У цьому судовому акті можна знайти таке розуміння зловживання правом: «Формулювання «зловживання правом» необхідно розуміти як суперечність, оскільки якщо особа користується власним правом, то його дія дозволена, а якщо вона не дозволена, то саме тому відбувається вихід за

межі свого права та дія без права». Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, зокрема і всупереч меті такого права. Тож учасники цивільних відносин під час здійснення своїх прав зобов'язані діяти добросовісно, утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб; не допускаються дії, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. На цих засадах мають ґрунтуватися і договірні відносини. Договір як приватноправова категорія, оскільки є універсальним регулятором між учасниками цивільних відносин, покликаний забезпечити регулювання цивільних відносин і має бути спрямований на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Правочини, які укладаються учасниками цивільних відносин, повинні мати певну правову та фактичну мету, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною. Договір, який укладений з метою уникнення виконання наявного зобов'язання зі сплати боргу, є зловживанням правом на укладання договору та розпорядження власністю, оскільки унеможливорює виконання зобов'язання і завдає шкоди кредиторю. Такий договір може вважатися фраздаторним та може бути визнаний судом недійсним за позовом особи, право якої порушено, тобто кредитора» [121]. У цьому випадку суд знову розуміє зловживання правом як недобросовісну поведінку, додаючи додатковий критерій — здійснення права всупереч меті.

Наступним судовим актом є постанова Верховного суду від 05 липня 2022 р. у справі № 910/2958/20 [122]. Під зловживанням правом у цьому випадку суд розуміє таке: «Добросовісність у реалізації права і повноважень включає неприпустимість зловживання правом, яка, виходячи із конституційних положень, означає, що здійснення прав та свобод людини не повинно порушувати права та свободи інших осіб». Аналіз ч. 2 ст. 13 ЦК України дає підстави для висновку, що недобросовісна поведінка особи, яка полягає у вчиненні дій, які можуть у майбутньому порушити права інших осіб, є формою зловживання правом. Формулювання «зловживання правом» необхідно розуміти

як суперечність, оскільки якщо особа користується власним правом, то його дія дозволена, а якщо вона не дозволена, то саме тому відбувається вихід за межі свого права та дію без права — «*injuria*». Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, зокрема і всупереч меті такого права. Термін «зловживання правом» свідчить про те, що ця категорія стосується саме здійснення суб'єктивних цивільних прав, а не виконання обов'язків. Обов'язковою умовою кваліфікації дій особи як зловживання правом є встановлення факту вчинення дій, спрямованих на здійснення належного відповідній особі суб'єктивного цивільного права. Заборона зловживання правом по суті впливає з якості рівнозначності, закладеної такою засадою, як юридична рівність учасників цивільних правовідносин. Ця формула виражає втілення в цивільному праві принципів пропорційності, еквівалентності, справедливості під час реалізації суб'єктивних цивільних прав і виконання юридичних обов'язків. Здійснення суб'єктивних цивільних прав повинно відбуватися в суворій відповідності до принципів правомірності здійснення суб'єктивних цивільних прав, автономії волі, принципів розумності й добросовісності. Їх сукупність є обов'язковою для застосування у здійсненні усіх без винятку суб'єктивних цивільних прав. Дослідження питання про здійснення особою належного їй суб'єктивного матеріального права відповідно до його мети тісно пов'язане з аналізом фактичних дій суб'єкта на предмет дотримання вимоги добросовісності» [122]. У цьому визначенні необхідно виділити декілька принципових моментів. По-перше, суд акцентує увагу на тому, що категорія зловживання правом можлива лише за ситуації наявності в особи саме суб'єктивного права та здійснення такого права. По-друге, суд, як і в попередніх визначеннях, акцентує увагу на недобросовісній поведінці та здійсненні права всупереч меті такого права. По-третє, суд частково повертається до концепції меж здійснення права.

Останнім прикладом, судового визначення зловживання правом, який вдалося знайти, є постанова Верховного Суду від 09 липня 2025 р. у справі

№ 947/5939/20 [118]. Мотивуючи судові рішення, суд зазначив таке: «Про зловживання правом і використання приватно-правового інструментарію всупереч його призначенню проявляється в тому, що:

особа (особи) «використовувала/використовували право на зло»;

наявні негативні наслідки (різного прояву) для інших осіб (негативні наслідки становлять певний стан, до якого потрапляють інші суб'єкти, чиї права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає; цей стан не задовольняє інших суб'єктів; для здійснення ними своїх прав не вистачає певних фактів та/або умов; настання цих фактів/умов безпосередньо залежить від дій іншої особи; інша особа може перебувати в конкретних правовідносинах з цими особами, які «потерпають» від зловживання нею правом, або не перебувають);

враховується правовий статус особи /осіб (особа перебуває у правовідносинах і як їхній учасник має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а і про обсяг прав інших учасників цих правовідносин та порядок їх набуття та здійснення; особа не вперше перебуває в цих правовідносинах, або ці правовідносини є тривалими, або вона є учасником й інших аналогічних правовідносин) (див., зокрема, постанову Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 червня 2021 р. у справі № 747/306/19 [117]).

Касаційний суд вже зазначав, що учасники цивільного обороту доволі часто намагаються використовувати правомірний цивільно-правовий інструментарій для унеможливлення чи ускладнення поділу спільного майна подружжя (чи жінки та чоловіка, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі), тобто з неправомірною метою, не для забезпечення визначеності в приватних відносинах, захисту прав та інтересів. Суд не є місцем для «безцеремонної процесуальної гри». Якщо пов'язані чи афілійовані особи, наприклад, родичі, ініціюють судовий розгляд, зокрема, про стягнення боргу, для унеможливлення чи ускладнення поділу спільного майна подружжя (чи жінки та чоловіка, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або в будь-

якому іншому шлюбі), формування пасиву (боргів), виключення певного майна з поділу на час виникнення (існування) спору (спорів) про розірвання шлюбу, поділ спільного майна подружжя (чи жінки та чоловіка, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі) тощо, такі учасники судового розгляду діють очевидно недобросовісно та зловживають правами стосовно другого із подружжя (чи жінки або чоловіка, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі). Тому в такому разі відбувається використання приватно-правових конструкцій не для захисту прав та інтересів, і судові рішення стосується прав та/або інтересів іншого із подружжя (чи жінки чи чоловіка, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі) (див., зокрема, постанову Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 19 березня 2025 р. у справі № 759/11754/23 [105]);

досить часто учасники цивільного обороту в спорах про поділ майна за допомогою договору позики чи розписки про отримання в позику грошових коштів, у яких вказано, що ці грошові кошти передаються на придбання конкретного майна, намагаються спростувати презумпцію спільності майна подружжя (чи жінки та чоловіка, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі). Використання таким чином договору позики (в якому передбачено, що грошові кошти передаються на придбання певного конкретного майна), очевидно, не враховує, що регулювальна сила договору стосується його сторін, а тому не може кваліфікуватися як добросовісне та є неприпустимим (див. постанову Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10 травня 2023 р. у справі № 215/1191/17 [104]);

учасники цивільного обороту, які є пов'язаними чи афілійованими особами, наприклад, родичі, подружжя (чи жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю або мають близькі відносини, але не перебувають у шлюбі між собою), доволі часто намагаються використовувати правомірний цивільно-

правовий інструментарій, зокрема позов про оспорювання правочину (ресцисорний позов), всупереч своїй попередній поведінці, не для забезпечення визначеності в приватних відносинах, захисту прав та інтересів. У такій ситуації вони діють, очевидно, недобросовісно та зловживають правами стосовно іншої сторони такого договору, тобто з неправомірною метою. Зловживання матеріальними правами є самостійною підставою для відмови в позові (ч. 3 ст. 16 ЦК України) (див. постанову Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 21 травня 2025 р. у справі № 369/10615/19 [106]).

Обміркувавши викладене, касаційний суд підкреслює, що учасники цивільного обороту, які є пов'язаними чи афілійованими особами, наприклад, родичі (батько і син), які вчиняють договір позики, чи ними складається розписка на підтвердження укладення договору позики, в яких вказано про передання грошових коштів на придбання конкретного майна з метою, зокрема, покладення на колишню дружину сина солідарного обов'язку щодо повернення позики, діють очевидно недобросовісно та зловживають правами стосовно колишньої дружини сина. Використання таким чином договору позики (в якому передбачено, що грошові кошти передаються на придбання конкретного майна) правопорядок не може залишати поза реакцією, оскільки такі дії, хоч і не порушують конкретних імперативних норм, але є, очевидно, недобросовісними та зводяться до зловживання правом; очевидно, що для мотивування наявності зловживання правами пов'язаними чи афілійованими особами, наприклад, родичами (батьком і сином), які вчиняють договір позики, чи ними складається розписка на підтвердження укладення договору позики, в яких вказано про передання грошових коштів на придбання конкретного майна з метою, зокрема, покладення на колишню дружину сина солідарного обов'язку щодо повернення позики, недостатньо ствердження про наявність зловживання правом. Таке мотивування має відбуватися через обґрунтування наявності/відсутності тих обставин, які дозволяють констатувати зловживання правом. До таких обставин, зокрема, належать:

контрагент, з яким вчиняється договір позики (наприклад, родичі (зокрема, син, онук, мати, батько)). Тобто пов'язаність осіб може бути досить різноманітною. Зокрема, між особами, які вчиняють договір позики, можуть бути родинні, квазіродинні відносини, інші цивільні відносини;

вказівка в договорі позики чи розписці про передання грошових коштів саме на придбання конкретного майна;

визнання позову про солідарне стягнення боргу за договором позики пов'язаною чи афілійованою особою, наприклад, родичом (сином позивача)» [107].

Наведений підхід також є втіленням у судову практику теоретичних напрацювань вчених-цивілістів. Так, зокрема, саме такий тест на з'ясування зловживання правом було запропоновано І. В. Спасибо-Фатєєвою, яка запропонувала тест, який складається з трьох позицій: особа здійснювала своє право чи використовувала його; наявність негативних наслідків (різного вияву) для інших осіб; врахування правового статусу особи та її властивостей і досвіду [195, с. 165–181].

Усі наведені судові визначення категорії зловживання правом містять одну спільну рису — відсутність нормативного обґрунтування. В жодному із перерахованих актів Верховний Суд не пояснив, звідки взялося визначення категорії зловживання правом через недобросовісну поведінку або всупереч меті здійснення права. Замість цього, суд вдається до оціночних категорій «спотворення права» тощо. Інша загальна риса всіх наведених визначень — це намагання суду віднайти опору в науці, що само по собі є позитивним кроком. Останнє є практичним підтвердженням необхідності та недостатності досліджень догматичного визначення категорії зловживання правом з метою практичного його застосування в судовій практиці.

Як уже неодноразово наголошувалося, законодавець у різних нормативних актах визнав рішення Європейського суду з прав людини джерелом права. Причин тому може бути декілька. Однією із головних причин, мабуть, все ж таки є євроінтеграція України. Другою, не менш важливою, є авторитет цієї судової

установи. За порівняно невеликий термін існування Європейський суд з прав людини без перебільшення став взірцем правозастосування і не тільки для України.

Враховуючи викладене, розуміння Європейським судом з прав людини змісту категорії зловживання правом може стати поштовхом для українського правозастосування та законодавчого процесу. Водночас необхідно мати на увазі одне застереження. Один із основних принципів, на яких базується робота Європейського суду з прав людини, — це принцип автономного тлумачення. Наведений принцип означає, що суд не зв'язаний значенням термінів та понять, як вони застосовуються в національному законодавстві [77]. А отже, отримані результати все ж таки необхідно зіставляти із українськими реаліями.

Т. А. Цувіна розділяє відповідно до змісту Європейської конвенції з прав людини зловживання матеріальними (ст. 17 Європейської конвенції з прав людини) та процесуальними правами. У свою чергу, зловживання процесуальними правами Т. А. Цувіна поділяє на зловживання правом на звернення (ст. 35 Європейської конвенції з прав людини) та зловживання правом на рівні національного правопорядку, в контексті права на справедливий судовий розгляд (п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини) [222].

Відповідно до ст. 17 Європейської конвенції з прав людини, «жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цієї Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено конвенцією». Для кращого розуміння змісту наведеної статті необхідно звернутися до історії прийняття Конвенції в цілому та зазначеної норми зокрема. Депутати Консультативної Ради Європи вбачали в забороні зловживання правом один із найважливіших засобів протидії таким діям суб'єктів, які, користуючись перевагами встановленого в державах-членах Ради Європи демократичного режиму, мають на меті його зруйнувати. А з огляду на тоталітарний досвід деяких європейських держав й хитке становище

новостворених демократій, вони передбачали в подальшому його неабияку актуальність [90, с. 367–368]. Також під час обговорення змісту проєктованої ст. 17 Конвенції передбачалося, що найчастіше відбуватимуться зловживання правами, передбаченими ст. 10 (Свобода вираження поглядів) та ст. 11 (Свобода зібрань та об'єднань) Конвенції, через поширення антидемократичної ідеології (зокрема, нацистської, фашистської чи комуністичної) та створення тоталітарних організацій, які матимуть на меті знищення демократії [90, с. 368]. В одному з коментарів Європейської конвенції з прав людини зазначається таке: «Укладачі Конвенції мали намір створити інституційну структуру, що заснована на ліберально-демократичних цінностях, для подолання нацистського і фашистського екстремізму і створення противаги сталінському комунізму. З урахуванням історичного досвіду Європи першої половини ХХ ст. (особливо Голокосту) деякі європейські держави скептично ставляться до можливості демократії протистояти загрозі расистської пропаганди, що веде до тоталітарної диктатури та масових зловживань» [256]. Таким чином, припис ст. 17 Конвенції необхідно тлумачити, виходячи з мети введення в Конвенцію цієї норми та історичних передумов введення до тексту Конвенції припису про зловживання правом.

Звернемося безпосередньо до практики Європейського суду з прав людини. Поняття «зловживання» представлене в ст. 17 та ст. 35 (зловживання правом на індивідуальне звернення). Перше, на що треба звернути увагу, це те, що Європейський суд з прав людини не став формувати власне бачення категорії зловживання правом, а використовує «звичайне значення» відповідно до загальної теорії права, а саме — шкідливе здійснення права її власником у такий спосіб, який явно не відповідає або суперечить цілям, для яких таке право надане/створене (*Miroļubovs та інші проти Латвії* [234]). Для того, щоб визначити, чи певна поведінка складає зловживання правом, Суд у різних рішеннях сформулював такі цілі, прагнення до яких за допомогою посилання на Європейську конвенцію з прав людини може бути кваліфіковане як зловживання правом.

Відповідно до позиції Європейського суду з прав людини, ст. 17 є доречною, коли заявник прагне відхилити положення Конвенції від його дійсної мети, отримуючи користь від права, яке вона гарантує, для того, щоб обґрунтувати, сприяти або виконати дії, які:

— суперечать тексту та духу Конвенції (*М'Бала, М'Бала проти Франції* [241]; *Гароді проти Франції* [238]; *Касимахунов та Сайбаталов проти Росії* [239]);

— є несумісними з демократією та/або іншими фундаментальними цінностями Конвенції (*Перечек проти Швейцарії* [246], *Павел Іванов проти Росії* [245], *Норвуд проти Сполученого Королівства* [243]);

— порушують права та свободи, визнані в ній (*Лоулесс проти Ірландії* [240], *Варела Гейс проти Іспанії* [235]).

Такі дії, якщо це дозволити, сприятимуть знищенню прав і свобод, викладених у Конвенції (*Гароді проти Франції* [238], *Касимахунов та Сайбаталов проти Росії* [239]) [91]. Зважаючи на наведене, можна зробити висновок, що під зловживанням правом Європейський суд має на увазі використання особою права, що передбачено та захищається Конвенцією, всупереч меті, для якої ці права були введені до тексту Конвенції. Під час оцінювання поведінки та цілей заявника з урахуванням ст. 17 Суд враховує цінності, проголошені та гарантовані Конвенцією, зокрема викладені в її преамбулі, а також цінності, які лежать в основі Конвенції, такі як:

— справедливість та мир (*М'Бала, М'Бала проти Франції* [241], *Гароді проти Франції* [238], *D. I. проти Німеччини* [237], рішення Комісії; *Marais проти Франції* [242]);

— ефективна політика демократії (*Зданока проти Латвії* [254], *Партія добробуту та інші проти Туреччини* [247]);

— мирне врегулювання міжнародних конфліктів і недоторканність людського життя (*Касимахунова та Сайбаталов проти Росії* [239]);

— терпимість, соціальний мир і відсутність дискримінації (*Павел Іванов проти Росії* [245], *Норвуд проти Сполученого Королівства* [243], *Белкасем проти Бельгії* [236]);

— гендерна рівність (*Касимахунов та Сайбаталов проти Росії* [239]);

— співіснування членів суспільства в умовах, де немає місця расовій сегрегації (*Вона проти Угорщини* [253]) [91].

Окремо слід зазначити, що суд використовує ст. 17 лише на винятковій основі і в надзвичайних випадках (*Пакас проти Литви* [244], *Перінчек проти Швейцарії* [246], *Рой ТВ А/С проти Данії* [248], *Шимуніч проти Хорватії* [249]). До неї необхідно звертатися лише тоді, коли відразу зрозуміло, що заявник намагався покладатися на Конвенцію для здійснення діяльності або дій, які явно суперечать цінностям Конвенції і спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у ній (*Перінчек проти Швейцарії* [246], *Рой ТВ А/С проти Данії* [248], *Шимуніч проти Хорватії* [249]). Іншими словами, ст. 17 необхідно застосовувати, якщо поведінка заявника *prima facie* виявляє дію, спрямовану на знищення прав і свобод, викладених у Конвенції, або намір взяти участь у такій дії (*Вона проти Угорщини* [253]) [91].

Таким чином, поняття «зловживання правом» розуміється судом у його звичайному юридичному значенні, а саме як реалізація прав всупереч цілям, для яких такі права було введено до Конвенції. Європейський суд констатує, що зловживати можна лише конкретним правом, яке передбачено Конвенцією. Водночас же час слід мати на увазі, що термін «право», закріплений у Європейській конвенції з прав людини, здебільшого не відповідає розумінню суб'єктивного права, притаманного нашій правовій системі. Такі права, як право на свободу вираження погляду, право на мирне зібрання, є невід'ємними правами, що є частиною правового статусу людини, а саме є елементом правоздатності. У цьому плані розуміння зловживання правом Європейським судом з прав людини дуже нагадує розуміння, закладене в ЦПК України. Для визначення мети конкретного права використовується перш за все преамбула Конвенції та її текст. Також практика виробила низку інших цілей, які були

виведені також з тексту Конвенції, таких як «ефективна політика демократії» та інше. Інститут «зловживання правом» не підлягає масовому застосуванню. Він повинен застосовуватися у виняткових випадках лише очевидного та грубого порушення [190].

Висновки до розділу 2

Першим нормативним актом, з якого необхідно починати дослідження категорії «зловживання правом», є ЦК України. У ч. 3 ст. 13 ЦК України закріплено дві частини відповідного припису: перша стосується дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, друга — зловживання правом в інших формах.

Аналіз ч. 3 ст. 13 ЦК України дає підстави для висновку, що зловживання правом у розумінні цієї норми пов'язане зі здійсненням особою належного їй суб'єктивного цивільного права. Водночас слово «право» в ЦК України має кілька значень, що зумовлює необхідність відмежування суб'єктивного права від елементів правоздатності та секундарних прав.

За загальним правилом, здійснення суб'єктивного цивільного права відбувається у формі активної поведінки. Пасивна поведінка особи у вигляді бездіяльності за загальним правилом охоплюється конструкцією нездійснення права, хоча закон може передбачати окремі випадки, коли бездіяльність має значення способу реалізації відповідної правової можливості.

Ознаками умисного зловживання правом, що впливають із першої частини ч. 3 ст. 13 ЦК України, є наявність у особи суб'єктивного цивільного права, здійснення такого права у формі дії та мета завдання шкоди іншій особі. Питання наявності шкоди прямо не визначене у ч. 3 ст. 13 ЦК України як обов'язкова ознака, однак має істотне значення для застосування судового захисту.

Оскільки ЦК України не містить ознак інших форм зловживання правом, пошук таких ознак має здійснюватися шляхом аналізу інших нормативно-

правових актів України, у яких використовується конструкція зловживання правом або похідні від неї.

Аналіз інших нормативно-правових актів дає підстави для висновку, що зловживання правом у них переважно пов'язується з недобросовісною поведінкою уповноваженої особи, яка шляхом здійснення належного їй права умисно або необережно завдає шкоди іншій особі.

Для кваліфікації поведінки як зловживання правом істотне значення має добросовісність у суб'єктивному значенні. У такому розумінні добросовісність пов'язується зі станом необізнаності особи про права інших осіб або про юридично значущі фактичні обставини, тоді як недобросовісність — зі знанням або можливістю знання таких обставин.

Законодавче регулювання зловживання процесуальними правами розширює розуміння зловживання правом порівняно з його класичним цивільно-правовим розумінням. У процесуальному законодавстві окремі випадки зловживання можуть стосуватися не лише здійснення суб'єктивного права, а й використання інших правових можливостей.

Практика Верховного Суду свідчить про існування кількох варіантів опису та мотивування рішень щодо зловживання правом. При цьому суди декларативно пов'язують зловживання правом із суб'єктивним правом, однак у конкретних справах іноді кваліфікують як зловживання також використання інших правових можливостей.

Розуміння категорії зловживання правом у судовій практиці національних судів також належить до аналізу *de lege lata*, оскільки практика судового тлумачення є необхідним елементом з'ясування чинного змісту цієї категорії у правовій системі України.

РОЗДІЛ 3.

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ З ПОЗИЦІЇ ПОЛІТИКИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА DE LEGE FERENDA

3.1. Теоретичне визначення зловживання правом

У розділі 2 надано відповідь на питання розуміння та ознак такого правового явища, як зловживання правом з позиції догми національного права. Іншими словами, ми шукали відповідь на питання: що таке зловживання правом натепер за законодавством України (*de lege lata*). Іншою стороною дослідження категорії «зловживання правом» є пошук відповіді на питання: як бажано врегулювати таке правове явище, як зловживання правом (*de lege ferenda*)? При цьому до уваги будуть братися як наукові розробки, так і конкретний емпіричний матеріал, що дає змогу зрозуміти, які саме випадки об'єктивної реальності кваліфікуються як зловживання правом.

Аналіз етимології словосполучення «зловживання правом» свідчить про наявність як мінімум двох обов'язкових ознак цього явища — «право» та «зло». Якщо перефразувати словосполучення «зловживання правом», ми отримаємо формулу використання права, наслідком якого є зло. Звідси необхідно зробити перший важливий висновок. Ведучи мову про правове явище «зловживання правом», торкаємося більш загального питання — співвідношення права та моралі. Якщо казати більш конкретно, то мова в цьому випадку йде про допустимі межі втручання законодавця в дотримання суб'єктами приватного права норм моралі. Наведений висновок буде нами використаний та конкретизований під час обговорення значення слова «зло».

Повернемося до першого елемента категорії «зловживання правом», а саме до слова «право». Ми вже зазначали в першому розділі про плутанину із використанням слова «право» для опису різних варіантів правових можливостей поведінки особи в цивільному праві. Першою категорією правових можливостей

є суб'єктивні права. Класично для української цивілістичної науки суб'єктивне право розуміється як міра можливої поведінки, що забезпечується державним примусом. Суб'єктивне право включає права на власну поведінку (абсолютні правовідносини), право вимагати певної поведінки від іншої особи (відносні правовідносини). Суб'єктивне право існує лише в рамках правовідносин (за умови визнання теорії щодо існування абсолютних правовідносин), складає зміст правовідносин та завжди протистоїть кореспондуючому такому праву обов'язку. У зв'язку з цим, суб'єктивне право завжди є конкретною можливістю. Водночас, як слушно зазначає В. Я. Погребняк, існує необхідність відмежування такого права (мається на увазі суб'єктивне право) як конкретної міри правової можливості від схожих юридичних феноменів, зокрема абстрактної або ймовірної правової можливості відповідної особи [86, с. 44]. Саме такими правовими можливостями є права у другому значенні цього слова.

Другим розумінням слова «право» є так звані невід'ємні або основоположні права, такі як: право на ім'я (ст. 28 ЦК України), право на життя (ст. 282 ЦК України), право на сім'ю (ст. 291 ЦК України) та інші. Наведені права не є суб'єктивними. Вони є абстрактними можливостями, які особа може реалізувати самостійно. Таким правам не протистоїть жоден обов'язок іншої особи; вони виникають із народженням особи та забезпечують існування особи. Наведені права більшою мірою належать до сфери конституційного права. Однак слід зауважити, що деякі сучасні цивільні кодифікації окремо виділяють та закріплюють наведені права, наприклад, Цивільний кодекс Молдови у ст. 42 під назвою «Повага до особистості та невід'ємних прав» [255]. Неважко побачити, що аналогічну правову природу має більшість прав, закріплених в Європейській конвенції з прав людини. Якщо використовувати цивілістичну термінологію, то абстрактна можливість мати права є нічим іншим як елементом правоздатності особи. Так, зокрема, І. В. Спасибо-Фатєєва надає таке визначення правоздатності: будучи однаковим набором усіляких прав, що за бажанням та за різних збігів обставин для людини перетворюється на дійсність, правоздатність є певним згустком таких можливостей [214, с. 17]. М. О. Стефанчук, у свою

чергу, зазначає, що таке визначення поєднує як нормативно-правову, так і фактичну (правозастосовну) здатність особи до розпорядження власними цивільними правами [199, с. 161]. Саме в такому розумінні права зловживанням правом є використання права на шлюб з метою ухилення від мобілізації [192].

Третім різновидом права є перетворювальні, або секундарні, права. Під цією категорією розуміється правова можливість шляхом вчинення односторонніх дій змінити, припинити або створити правовідносини (права та обов'язки для іншої особи). Оскільки специфіка наведеної категорії прав дозволяє саме самостійними діями особи впливати на правовідносини, таким правам не протистоїть чийсь обов'язок.

Слід зазначити, що в цілому позначення одним словом різних правових явищ не є нормальним розвитком правової системи. Яскравим прикладом є плутанина з різними значеннями слова «договір» та, як наслідок, зіставлення категорій «договір» та «зобов'язання». Аналогічно недоцільно об'єднувати різні правові можливості одним словом «право». У зв'язку з цим, доцільно на нормативному рівні розділити різні види правових та фактичних можливостей.

У зв'язку із багатозначністю, що надається наукою та законодавством терміну «право», з'ясуванню підлягає питання, в якому саме значенні слово «право» потрібно використовувати в словосполученні «зловживання правом». Слід зазначити, що це, мабуть, єдине питання, в якому всі дослідники категорії «зловживання правом» мають спільну думку. Так, Н. Я. Заболотна та С. І. Семчишин ведуть мову про зловживання суб'єктивним правом [41]. О. О. Кот також веде мову саме про зловживання суб'єктивним правом [57]. Аналогічну думку викладає і М. О. Стефанчук [196]. О. Я. Рогач у монографії «Зловживання правом: теоретико-правове дослідження» зазначає, що «дослідження категорії зловживання правом неможливе без з'ясування деяких суміжних понять». З огляду на це, розпочнемо розділ із теоретико-правового дослідження змісту та структури суб'єктивного права, оскільки саме вони служать засобом цього діяння» [184, с. 167]. М. М. Хміль серед ознак зловживання правом на перше місце ставить засіб зловживання правом (ним

завжди виступає суб'єктивне право) [210]. В. В. Резнікова у вже згадуваній роботі під зловживанням правом розуміє вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що завдає шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам треті осіб чи створює реальну загрозу її завдання за формальної правомірності такої діяльності (дій) [179, с. 34]. О. Б. Ганьба також надає визначення зловживання правом через категорію суб'єктивного права: «Особливий вид межової правової поведінки різних учасників правовідносин, який полягає у здійсненні ними своїх суб'єктивних прав або службових повноважень не за призначенням, недозволенним способом, у результаті чого порушуються не приписи норм об'єктивного права, а дух, принципи та ідеї права, чим завдається шкода державі, суспільству або особі» [26]. В. І. Тимошенко, досліджуючи деформування правосвідомості як передумову зловживання правом, також акцентує увагу на зловживанні саме суб'єктивним правом [201]. Єдиним винятком, мабуть, є позиція Т. Т. Полянського. Відповідно до визначення, наданого ним, зловживанням правом є протиправна поведінка, в процесі та в результаті якої суб'єкт права, маючи на меті завдати шкоду іншим суб'єктам, свідомо припускає її настання, здійснює певне своє суб'єктивне право та /або основоположне (природне право), зміст якого сформульований не досить визначено і тому може бути витлумачений неоднозначно [88]. Однак у більш пізній роботі вчений трансформує свою позицію та надає таке визначення зловживання правом: «Зловживання правом — це така протиправна поведінка, у процесі та в результаті якої суб'єкт права, маючи на меті завдати шкоду іншим суб'єктам або свідомо припускаючи її настання, формально здійснює певне суб'єктивне юридичне право чи обов'язок, зміст яких сформульований щодо визначено і тому може бути витлумачений неоднозначно» [90, с. 402]. Як легко побачити, науковець у більш пізній роботі вказує, що предметом зловживання правом є все ж таки суб'єктивне право. Водночас замість основоположного (природного) Т. Полянський включає до предмета зловживання обов'язок. Б. В. Малишев також спочатку зазначає, що

зловживати можливо будь-яким природним правом, крім тих з них, що мають абсолютний характер: право на життя, право не утримуватися в рабстві або в підневільному стані та право не зазнавати катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Однак вже в наступних абзацах також ведеться мова про зловживання саме суб'єктивним правом [76, с. 305–313].

Таким чином, науковці одностайно стоять на позиціях щодо предмета зловживання. Таким предметом є суб'єктивне право особи.

Аналогічною, якщо подивитися лише на мотивувальну частину рішень, є картина і у сфері судової практики. Так, у рішенні Верховного Суду від 08 липня 2020 р. зазначено, що сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, зокрема всупереч меті такого права [141]. Ідентична позиція спостерігається і в інших судових рішеннях. Детальніше позиції Верховного Суду щодо розуміння категорії зловживання правом ми викладали в підрозділі 2.2. У всіх наведених судових актах суди одностайно підтримують позицію щодо зловживання саме суб'єктивним цивільним правом. Зовсім іншим є сприйняття, якщо подивитися суттєво на правові можливості, використання яких суди кваліфікують як зловживання правом.

Більшість судових актів щодо застосування ч. 3 ст. 13 ЦК України, винесених Верховним Судом (Касаційним цивільним та Касаційним господарським судами у складі Верховного Суду), стосується визнання недійсними фродаторних правочинів. Ідеологом впровадження категорії фродаторних правочинів вважається суддя Касаційного цивільного Суду в складі Верховного Суду В. Крат [62]. Перша публікація щодо категорії фродаторних позовів була опублікована ще в 2014 році в колективній монографії із серії «Харківська цивілістична школа» [208, с. 318–327]. Подальший розвиток наведена категорія отримала у низці наступних публікацій [63, с. 291–307].

Першим судовим актом, щодо застосування конструкції фразаторного правочину, який ми розглянемо, є постанова Верховного суду від 23 червня 2025 р. у справі № 534/1505/24. У наведеній справі Особа_1 звернулася до суду з позовом до Особа_2 та Особа_3 про визнання недійсним договору дарування квартири. У рамках справи було встановлено, що між Особа_1 та Особа_2 було укладено договір позики. Особа_2 не виконала своїх зобов'язань за договором позики та не повернула отримані кошти у строк, передбачений домовленістю сторін. Наведене стало підставою для звернення Особи_1 в рамках іншої справи до суду з вимогою про стягнення коштів. Особа_2 була обізнана з існуванням цивільної справи щодо стягнення коштів за договором позики та була стороною цієї справи (відповідачем). Під час розгляду справи щодо стягнення боргу в суді першої інстанції Особою_1 було заявлено клопотання про забезпечення позову шляхом накладення арешту на квартиру, що належить Особа_2. Судом першої інстанції було відмовлено в задоволенні наведеного клопотання. У подальшому до винесення судом першої інстанції рішення щодо стягнення боргу Особа_2 уклала із Особою_3 договір дарування належної Особа_2 квартири. Наведене стало підставою для звернення Особа_1 до суду з позовом про визнання недійсним наведеного договору. Суди визнали договір дарування недійсним, зазначивши, зокрема, що вчинення власником майна правочину з розпорядження належним йому майном з метою унеможливлення задоволення вимоги іншої особи стягувача за рахунок майна цього власника може бути кваліфіковано як зловживання правом власності, оскільки власник використовує правоможність розпорядження майном на шкоду майновим інтересам кредиторів [146].

Дуже розповсюдженим є використання інституту зловживання правом як підстави визнання фразаторного правочину недійсним у процедурі банкрутства. Цікавим прикладом такого застосування є справа № 910/1405/14 (910/16475/21). За фабулою справи між ТОВ «Хліб Інвестбуд» та ФГ «Агроінвест-Топилище» було укладено договір поставки, за умовами якого ТОВ «Хліб Інвест» сплатило передоплату в розмірі 824 670 грн, а ФГ «Агроінвест-Топилище» відповідно взяло на себе зобов'язання поставити

зерно майбутнього врожаю. У подальшому постачальник свого обов'язку не виконав, що стало підставою звернення покупця до суду. За результатами судового розгляду суд вирішив стягнути з постачальника передоплату на користь покупця. У подальшому між ТОВ «Хліб Інвест» та ФОП Вініченко Ю. В. було укладено договір доручення, на підставі якого останній отримав повноваження вчиняти дії щодо примусового стягнення суми боргу з ФГ «Агроінвест-Топилище» та зобов'язався повернути отримані кошти на користь ТОВ «Хліб Інвест». Через два місяці після укладення договору доручення було відкрито справу про банкрутство ТОВ «Хліб Інвест». Ліквідатор звернувся до господарського суду з позовом до ФОП Вініченко Ю. В. з вимогою визнання договору доручення недійсним, мотивуючи це тим, що наведений договір було укладено без наміру створення реальних правових наслідків, а з єдиною метою — зменшення активів боржника та ухилення від виконання судового рішення та погашення кредиторської заборгованості. За результатами розгляду справи, договір доручення було визнано недійсним як фrawdаторний правочин на підставі ст. 13 ЦК України, зазначивши зокрема таке: «Так, місцевий господарський суд дійшов обґрунтованого висновку, що отримання ФОП Вініченко Ю. В. коштів, які за умовами договору доручення він не мав перераховувати на користь ТОВ «Хліб Інвестбуд», але не зробив цього у період з 2014 року і дотепер, вказують на зловживання правом обох сторін вказаного правочину» [123]. У цьому випадку, як і в попередньому, суд визнав зловживанням правом укладення ТОВ «Хліб Інвестбуд» договору, який, на думку суду, був спрямований на ухилення від виконання зобов'язань перед іншими кредиторами.

Існує і протилежна судова практика, коли особі відмовляють у визнанні правочину недійсним на тій підставі, що, укладаючи договір, особа зловживала своїм правом [189]. Так, зокрема, мова йде про постанову Верховного Суду від 07 грудня 2018 р. у справі № 910/7547/17[148]. Це один із перших випадків застосування ст. 13 ЦК України Верховним Судом після його формування. У цій справі між ТОВ Інженерний центр «Енергомаш» (продавець) та ТОВ «Тімсен»

(покупець) було укладено договір купівлі-продажу об'єктів нерухомості. У подальшому покупець зробив відчуження цієї ж нерухомості третій особі. Через проміжок часу ТОВ Інженерний центр «Енергомаш» звернулося до суду з позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу, укладеного між ним та ТОВ «Тімсен». Позовна заява була мотивована тим, що оспорюваний правочин у силу ст. 234 ЦК України є фіктивним, оскільки, укладаючи цей правочин, сторони не мали на меті настання реальних правових наслідків. Позивач сам зазначав, що укладав договір із пов'язаною особою лише для того, щоб вивести нерухоме майно з метою не допустити звернення стягнення на це майно з боку ПАТ «Укресімбанк». Рішенням суду першої інстанції в позові було відмовлено повністю. Апеляційна інстанція скасувала рішення суду першої інстанції, задовольнила позов та визнала недійсним оспорюваний договір. Основним питанням під час розгляду в суді касаційної інстанції була можливість застосування до спірних правовідносин ст. 234 ЦК України, з огляду на те, що право власності на нерухоме майно перейшло до покупця та було зареєстровано відповідним чином. На практиці давно виникало питання, чи можна вважати фіктивним правочин (за формулюванням ст. 234 ЦК України — правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, обумовлених цим правочином) у разі, якщо відбулася передача права власності на майно, однак не було виконано зобов'язання щодо сплати викупної ціни. У цій конкретній ситуації об'єднана палата прийшла до висновку, що «може бути визнаний фіктивним договір купівлі-продажу з тих підстав, що він не був виконаний з боку покупця в частині оплати придбаного майна, а справжньою метою укладення договору було штучне виведення ліквідної нерухомості з власності продавця на користь пов'язаної особи з метою уникнення звернення стягнення на майно за договором кредиту».

Таким чином, касаційна інстанція прийшла до висновку, що у цьому випадку наявним є порушене право позивача; воно підлягає захисту, та по суті такий позов підлягає задоволенню. Однак суд все ж таки відмовив у позові, використовуючи припис ч. 3 ст. 16 ЦК України. Наведена справа мала

продовження в Касаційному цивільному суді у справі № 641/9904/16-ц [108]. Фабула справи повністю повторює попередню з деякими уточненнями. Між ТОВ Інженерний центр «Енергомаш» (продавець) та ТОВ «Тімсен» (покупець) було укладено низку договорів купівлі-продажу нерухомого майна. У подальшому ТОВ «Тімсен» продало це майно фізичній особі. Після цього ТОВ Інженерний центр «Енергомаш» звернулося із позовом до ТОВ «Тімсен» та просило визнати недійсними договори купівлі-продажу з тих же підстав, що і в попередній справі, що розглядалася судами господарської юрисдикції. Позивач стверджував, що договори купівлі-продажу уклалися без наміру створити юридичні наслідки із пов'язаною особою, про що свідчить відсутність розрахунків за договором з боку ТОВ «Тімсен». Позивач також зазначав, що метою укладення правочину було лише недопущення звернення стягнення на це майно з його кредиторів. У цьому випадку судами всіх трьох інстанцій було задоволено позовні вимоги та визнано недійсними договори купівлі-продажу як фіктивні. Отримавши ці рішення, ТОВ «Інженерний центр «Енергомаш» звернулося до фізичної особи (кінцевого набувача) із віндикаційним позовом.

Таким чином, від попередньої ця справа відрізняється обраним позивачем способом захисту (витребування майна з чужого незаконного володіння) та наявністю рішень судів, що набули законної сили щодо визнання недійсними первинних правочинів відчуження майна, що відповідно ставило відповідача (фізичну особу) в більш складне положення порівняно із попередньою справою. Саме рішення судів щодо розгляду віндикаційного позову стало предметом перегляду в Касаційному цивільному суді в складі Верховного Суду. Перша інстанція задовольнила позов частково. Витребувала майно, щодо якого є рішення суду про визнання недійсним першого договору про відчуження майна, та відмовила в частині витребування майна, стосовно якого відсутні рішення про визнання фіктивними договорів купівлі-продажу щодо першої реалізації. Апеляційна інстанція по суті залишила в силі рішення суду першої інстанції та лише змінила його в частині розподілу судових витрат у справі. Верховний Суд врахував позицію Касаційного господарського суду, викладену в попередній

справі, та відмовив у задоволенні віндикаційного позову з тих же підстав, що і в попередній справі, мотивуючи це тим, що подібні дії позивача є формою зловживання ним своїм правом, а саме правом власності у формі розпорядження майном.

У всіх наведених випадках суд визнав зловживанням укладенням особою договору, а отже, суд визнав можливість зловживання правом на укладення договору. Водночас право на укладення договору не є суб'єктивним правом, а є реалізацією особою своєї правоздатності [188]. Більш детально наведене питання нами буде висвітлено в розділі щодо наслідків зловживання особою своїм правом.

У постанові Верховного Суду від 06 березня 2019 р. у справі № 317/3272/16-ц Верховний Суд розглядав позов подружжя про поділ майна. Так, за матеріалами справи першим з подружжя Особа_1 було заявлено до суду позов про поділ майна. Особа_1 зазначала, що перебуває у зареєстрованому шлюбі з Особою_2 з 1999 року. Однак з 2012 року вони проживають окремо. Водночас за час перебування у шлюбі сторонами було набуто нерухомого майна (земельні ділянки та житловий будинок) загальною вартістю 222 406 грн. Особа_1 просила поділити спільне майно та залишити нерухомість за нею. У цьому ж процесі Особою_2 було заявлено зустрічний позов. Як обґрунтування позову було заявлено, що також під час перебування у шлюбі особами було набуто перелік майна (побутова техніка). Загальною вартістю 202 080 грн. У зустрічному позові Особа_2 просила залишити за нею побутову техніку. Водночас в іншому суді розглядалася справа за позовом Особа_3 до відповідача (Особа_2) про стягнення коштів за договором позики. Переглядаючи наведений спір, Верховний Суд виснував, що Особа_1 та Особа_2, знаючи про вимоги Особи_3 за договором позики та використовуючи право на поділ майна, діють недобросовісно та зловживають правами [109]. В іншій справі суд визнав зловживанням правом подання позову щодо поділу майна, яке знаходилося під арештом у рамках кримінального провадження. Суд, зокрема, зазначив, що такі дії є використанням приватноправового інструментарію не для захисту

цивільних прав та інтересів, а для невиконання публічних обов'язків, звільнення майна з-під арешту в публічних відносинах або створення преюдиційного рішення суду для публічних відносин [110]. В обох наведених випадках суд визнав зловживанням правом реалізацію права на поділ майна. Право на поділ майна входить до змісту суб'єктивного права власності особи. Отже, в цьому випадку суд констатував зловживання саме суб'єктивним правом.

У багатьох випадках суди вбачають дії щодо зловживання правом у діях фізичної особи щодо звернення до господарського суду із заявою про банкрутство стосовно себе. Прикладами такого правозастосування є справа № 916/1736/24 [124] та справа № 912/1166/23 [125]. У контексті наведеної практики суд розглядає зловживання правом як недобросовісну поведінку заявника, за якої він намагається під час розгляду справи про банкрутство приховати наявність кредиторів та таким чином добитися припинення всіх без винятку зобов'язань.

Право на звернення до суду із заявою про банкрутство є гіпотетичною можливістю особи; цьому праву не протистоїть жоден обов'язок, а отже, таке право не відповідає визначенню суб'єктивного права. Наведене право, як і право на позов у процесуальному значенні, дуже схоже на реалізацію особою своєї процесуальної правоздатності.

У постанові Верховного Суду від 15 квітня 2020 р. у справі № 626/601/19 суд прийшов до висновку щодо можливості зловживання секундарним правом. За змістом наведеної справи 01 листопада 2006 р. між Особа_2 та Приватним аграрно-орендним підприємством «Промінь» було укладено договір оренди земельної ділянки строком на 25 років. У подальшому Особа_2 померла. Її спадкоємцем став Особа_1, який 02 серпня 2010 р. отримав свідоцтво на спадщину. До спадщини, зокрема, увійшла і спірна земельна ділянка. Відповідно до змісту договору оренди зміна власника є підставою припинення договору оренди земельної ділянки шляхом розірвання. У березні 2019 року Особа_1 пред'явила позов про розірвання договору оренди. Як підставу позову було зазначено пункт договору щодо припинення договору шляхом розірвання у

зв'язку із зміною власника земельної ділянки. Таким чином, протягом 9 років позивач виконував умови договору оренди та приймав виконання, а після спливу 9 років раптово вирішив розірвати договір. Щодо цього касаційна інстанція зазначила таке. По-перше, касаційна інстанція дійшла висновку, що в позивача наявні підстави для розірвання договору. Однак у подальшому суд розцінив таку поведінку позивача як зловживання правом. Зловживання правом, на думку суду, є поведінка позивача щодо розірвання договору на тлі того, що 9 років його влаштовували всі істотні умови договору оренди, він отримував вчасно орендну плату і жодних дій щодо розірвання договору не здійснював. Таким чином, суд спочатку визнав підставність позову, однак відмовив у його задоволенні на підставі ч. 3 ст. 16 ЦК України (право суду відмовити в захисті цивільного права в разі порушення, зокрема ч. 3 ст. 13 ЦК України) [111]. У цьому випадку суд кваліфікував як зловживання здійснення позивачем права на розірвання договору. Пункт договору згідно з судовим рішенням має такий зміст: «Дія договору припиняється шляхом його розірвання, зокрема, при переході права власності на орендовану земельну ділянку до другої особи». Виходячи з наведеного пункту, для припинення правовідносин оренди (у вигляді розірвання договору оренди) необхідним є складний юридичний факт у вигляді зміни власника майна та волевиявлення особи нового власника майна. Спірним питанням є необхідність рішення суду як елемент наведеного юридичного складу. Іншими словами, чи передбачає наведений пункт одностороннє розірвання договору чи все ж таки розірвання за домовленістю сторін? Від відповіді на це питання безпосередньо залежить відповідь на попереднє питання щодо предмета зловживання в цьому випадку. Цитований пункт договору не надає однозначної відповіді на це питання. Щодо цього необхідно зазначити таке. Зазвичай законодавець, обираючи між варіантами припинення правовідносин шляхом розірвання обирає розірвання шляхом домовленості та, як наслідок, примусове розірвання в судовому порядку у випадку відсутності згоди між сторонами лише в разі наявності спірних ситуацій, які підлягають оцінці та можуть неоднакового розумітись сторонами. Наприклад, випадки

розірвання договору передбачені ст. 651 (істотне порушення договору) та ст. 652 (істотна зміна обставин) ЦК України. У випадку ж однозначності юридичного факту, який є підставою для розірвання, законодавець зазвичай передбачає одностороннє розірвання договору (в деяких випадках законодавець іменує це відмовою від договору). Прикладом такого розірвання є відмова від договору найму у випадку невнесення орендної плати понад 3 місяців підряд. Питання зміни власника, особливо з урахуванням існування системи державної реєстрації речових прав на майно, не є дискусійним юридичним фактом. У зв'язку з цим для припинення правовідносин немає необхідності у волевиявленні обох сторін правовідносин. Для відмови від договору в цьому випадку достатньо дій однієї сторони. Такий же висновок впливає, якщо подивитися на ситуацію з позиції телеологічного тлумачення. За загальним правилом, зміна власника не впливає на чинність договору оренди, якщо інше не передбачено законом. Однак сторони все ж використали своє право, відступили від приписів закону та врегулювали це питання шляхом встановлення можливості припинення правовідносин у випадку зміни власника земельної ділянки. Безумовно, призначенням такого положення є надання можливості новому власнику визначатися із подальшою долею речі (земельної ділянки). Новий власник може більш вигідно здати в оренду земельну ділянку новому орендарю або здати в оренду земельну ділянку тому ж орендарю, однак на більш вигідних умовах. Враховуючи, що наведена норма встановлена в інтересах нового власника, логічно зробити висновок, що для визначення подальшої долі речі достатньо волевиявлення саме власника майна, а отже, наведений пункт передбачає одностороннє розірвання договору. Наведене, своєю чергою, має наслідком висновок про те, що таке право нового власника (на одностороннє розірвання договору) є нічим іншим, як секундарним правом. Новий власник шляхом односторонніх дій (вчинення одностороннього правочину) припиняє правовідносини (договір оренди земельної ділянки). Таким чином, у цьому випадку суд (свідомо чи ні) допустив кваліфікацію дій особи щодо реалізації секундарного права як зловживання правом.

У деяких випадках суди під зловживанням правом розуміють звичайне порушення закону. Прикладом такого застосування є справа № 908/3209/16, яка була розглянута Верховним Судом (Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду) [126]. Наведена справа є ще більш цікавою, оскільки за всіма ознаками саме ця справа та застосування Верховним судом ч. 3 ст. 13 ЦК України в ній стали приводом для подання позивачем конституційної скарги до Конституційного Суду України з мотивування неконституційної ч. 3 ст. 13 ЦК України [60, с. 66–67].

За фавбулою справи між ПАТ Акціонерний комерційний банк «Індустріалбанк» (замовник) та відділом урядового фельд'єгерського зв'язку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України в м. Запоріжжі (виконавець) було укладено договір. Відповідно до змісту договору виконавець організовує та забезпечує доставку цінних відправлень замовника на умовах, зазначених у договорі. 15 листопада 2016 р. у межах договору замовник передав виконавцю цінне відправлення для його доставки з Регіонального відділення акціонерного комерційного банку «Індустріалбанк» у м. Київ до приміщення Акціонерного комерційного банку «Індустріалбанк» у м. Запоріжжя. 16 листопада 2016 р. невідомими особами було здійснено збройний напад на військовослужбовців ГУУФЗ Держзв'язку, які виконували доставку цінних відправлень за Договором маршрутом Київ — Запоріжжя. Внаслідок нападу невідомими особами було здійснено викрадення цінностей, зокрема і цінностей, що пересилалися ПАТ «Акціонерний комерційний банк «Індустріалбанк». 22 листопада замовник звернувся із претензією до виконавця про відшкодування завданих збитків у межах оголошеної цінності відправлення шляхом перерахування грошових коштів у сумі 2 749 201,39 грн. Претензія була залишена без задоволення.

У подальшому справа стала предметом розгляду Господарського суду Запорізької області. Позивачем (ПАТ Акціонерний комерційний банк «Індустріалбанк») було заявлено позов до Відділу урядового фельд'єгерського зв'язку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України в

м. Запоріжжя позов про стягнення збитків у розмірі 2 749 201,39 грн (оголошена вартість відправлення).

У процесі розгляду справи було встановлено, що у якості відправлення банком пересилалися готівкові кошти (70 000 доларів США, 34 000 євро, 160,00 канадських доларів), причому виконавець (Служба фельд'єгерського зв'язку) не був обізнаний із реальним вмістом відправлення. У подальшому саме це, як показало, стало ключовим моментом у справі. Під час розгляду справи суд прийшов до висновку, що в силу Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» та Закону України «Про поштовий зв'язок» поштовий зв'язок спеціального призначення — складова частина поштового зв'язку України і регулюється нормами Закону України «Про поштовий зв'язок». У свою чергу, Закон України «Про поштовий зв'язок» та Правила надання послуг поштового зв'язку, затверджені Кабінетом Міністрів України від 05 березня 2009 р. № 270, забороняють до пересилання поштовим зв'язком, зокрема, іноземну валюту. Саме це стало підставою для відмови в позові. Суд першої інстанції, висновки якого підтримав суд апеляційної інстанції та Верховний Суд, зазначив, зокрема, що «за таких обставин, факт надання замовником до пересилання саме іноземної валюти є встановленим судом першої та апеляційної інстанції, чим порушено умови укладеного договору, а саме п. 3.4 Договору. Тобто пересилання грошових коштів, а саме іноземної валюти, фельд'єгерським зв'язком, шляхом їх вкладення в цінне відправлення, було прямо заборонено Законом України «Про поштовий зв'язок» та умовами укладеного між сторонами Договору».

Мотивувальну частину рішення умовно можна поділити на дві частини відповідно до кількості аргументів. Перш за все, суди зазначили, яка «протиправна поведінка позивача, який порушив умови договору та чинного законодавства, не надає йому право вимагати від відповідача відшкодування збитків, оскільки захисту підлягають лише законна та добросовісна поведінка учасника правовідносин». Таким чином, першим аргументом суду став принцип, що протиправна поведінка не може створювати для особи, що вчинила

правопорушення суб'єктивного права, а саме права на отримання збитків. Одного цього аргументу вже достатньо для відмови в позові. Однак, мабуть, не будучи впевненим у власній позиції, суд вирішив навести ще один аргумент та визнав таку поведінку позивача, а саме пересилання забороненого предмета засобами фельд'єгерського зв'язку, зловживанням правом. Суд, зокрема, зазначив таке: «Намагання позивача пересилати грошові кошти способом, який прямо заборонений законом, є формою зловживання правом». У свою чергу, зловживання не може мати результатом користування благами, які отримані шляхом такого зловживання. Зловживання як таке не підлягає судовому захисту».

Відповідно до ст. 11 ЦК України основною підставою виникнення цивільних прав та обов'язків є договір. У цій ситуації сторони уклали договір про надання послуг (саме так суд кваліфікував укладений між сторонами договір). Цей договір став підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. Саме за цим договором у відповідача виник обов'язок доставити відправлення позивача за необхідною адресою. У свою чергу, в позивача виникло суб'єктивне право вимагати доставки свого відправлення. Таким чином, можна стверджувати, що у позивача виникло право переслати засобами відповідача відправлення. При цьому як договір, так і чинне законодавство встановлюють перелік речей, заборонених для пересилання засобами поштового зв'язку, а відповідно і засобами фельд'єгерського зв'язку. Виходячи з наведеного, в позивача виникло суб'єктивне право вимагати у відповідача переслати лише ті об'єкти, які дозволені до пересилання чинними правилами. Щодо заборонених об'єктів, зокрема і готівкових коштів у національній та іноземній валюті, такого права у позивача не виникло. Виходячи з наведеного, в позивача було відсутнє суб'єктивне право на пересилання засобами відповідача готівкових коштів у іноземній валюті, а отже, позивач не міг зловживати таким правом. У свою чергу, суд, а за ним і Верховний Суд, недоречно ототожнив ситуацію зловживання правом та звичайне правопорушення за відсутності в особи суб'єктивного права [191].

Наведений матеріал дає підстави для наступних висновків. Як було обґрунтовано, в науці переважає позиція щодо зловживання саме суб'єктивним правом. Аналогічно розглядає зловживання правом і ЦК України. В першому розділі нами було доведено, що в ч. 3 ст. 13 ЦК України: мова йде саме про зловживання суб'єктивним правом. Водночас більш пізні нормативні акти, зокрема ЦПК України та ГПК України, розширюють розуміння зловживання правом. Наведені нормативні акти серед випадків, які можуть бути кваліфіковані судом як зловживання процесуальними правами, містять ситуації, в яких реалізується правоздатність особи. Більше того, аналіз реальних ситуацій, що стали предметом розгляду Верховного Суду, свідчить, що хоча декларативно судова інстанція у всіх рішеннях зазначає про суб'єктивне право як предмет зловживання, аналіз самих судових актів свідчить про існування інших видів правових можливостей (крім суб'єктивного права), використання яких судом також кваліфікуються як зловживання правом. Узагальнено позиція суду дуже яскраво описана в наступному мотивуванні суду: «Правопорядок не може залишати поза реакцією такі дії, які хоч і не порушують конкретних імперативних норм, але є очевидно недобросовісними та зводяться до зловживання правом» [127]. В інших випадках суд веде мову про «неможливість використання приватноправового інструментарію не для захисту прав та інтересів» [112]. Таким чином, можна констатувати, що емпіричний матеріал конкретних судових справ наочно демонструє, що існує багато варіантів шкідливої поведінки суб'єктів приватного права, які використовують різні правові можливості, надані особі законодавством (Верховний Суд узагальнено іменує такі можливості використанням приватноправового інструментарію не за призначенням). При цьому така шкідлива поведінка не є зловживанням правом в «класичному розумінні» як зловживанням саме суб'єктивним правом. Також слід зауважити, що така шкідлива поведінка, що не охоплюється поняттям зловживання суб'єктивним правом, складає більшість випадків, що кваліфікуються судом як зловживання суб'єктивним правом. Судова практика самостійно реагує на ці виклики та намагається протистояти їм або

розширювальним тлумаченням ч. 3 ст. 13 ЦК України та включення до поняття права усіх правових можливостей особі або впровадженням інших інструментів, наприклад, доктрини *venire contra factum proprium* [186]. Таку ситуацію не можна вважати прийнятною; це потребує змін до чинного законодавства, зокрема і до ст. 13 ЦК України.

Другим обов'язковим елементом зловживання правом, виходячи з етимології словосполучення, є зло. У судовій практиці є варіанти формулювання судами наслідків зловживання правом. Здебільшого акцент робиться з прив'язкою до порушених прав іншої особи. Так, в одній із постанов Вищого господарського суду України, аналізуючи ситуацію, що, на думку суду, могла бути кваліфікована як зловживання правом, зазначає, що, здійснюючи право власності, власник не повинен порушувати прав і законних інтересів інших осіб [153]. В іншій справі вже Верховний Суд після цитування приписів законодавства про добросовісність та заборону зловживання правом зазначає, що приписи законодавства спрямовують учасників цивільного обороту діяти добросовісно, відповідно до законодавства та договору, намагаючись використовувати свої права до того ступеня, щоб не порушувати права іншої особи [137]. Відповідь на це питання безпосередньо є і в ЦК України. В ч. 3 ст. 13 ЦК України: як наслідок дій, які кваліфікуються як зловживання правом, зазначається шкода. У процесуальних кодексах як негативні наслідки законодавець визначив суперечність завданням судочинства (господарського або цивільного). Таким чином, юридичною формою зла в цивільному праві є шкода, яка, у свою чергу, може бути матеріальною та нематеріальною або іншими негативними для особи наслідками, уособленням яких є порушення цивільного права або інтересу.

Аналізуючи ч. 3 ст. 13 ЦК України нами зверталася увага на те, що формулювання наведеної частини не вимагає шкоди як обов'язкової ознаки зловживання правом. Також ми акцентували увагу на тому, що відсутність шкоди та, як наслідок, порушеного права на практиці може призвести до

труднощів судового захисту. Враховуючи викладене, наведене питання підлягає з'ясуванню з позиції політики права.

Майкл Сендел у своїй відомій праці «Justice. What's the right Thing to Do?» Звертає увагу на погляди Джона Стюарта Мілля щодо свободи людини в ракурсі того, що головною ідеєю останнього є тезис про те, що людям необхідно надати свободу робити все, що вони бажають, за умови, що вони не вчиняють шкоди іншим [260, р. 64]. Сам Д. С. Мілля стосовно цього пише: «Метою цього дослідження є встановлення того принципу, на базі якого повинні ґрунтуватися відносини суспільства до індивіда, тобто на підставі якого повинні бути визначені як ті примусові та контролюючі дії суспільства щодо індивіда, які вчиняються за допомогою фізичної сили у формі легального переслідування, так і ті дії, які полягають у моральному насильстві над індивідуумом через суспільну думку. Принцип цей є у тому, що люди індивідуально або колективно можуть справедливо втручатися в дії індивіда тільки заради самозбереження, що кожен член цивілізованого суспільства тільки в такому разі може бути справедливо підданий якому-небудь примусу, якщо це необхідно для того, щоб попередити з його боку такі дії, котрі шкідливі для інших людей — особисте ж благо самого індивіда, фізичне або моральне, не є достатньою підставою для будь-якого втручання в його дії. Жодна особа не має права примушувати індивіда будь-що робити або не робити на тій підставі, що від цього йому самому було б краще, або що від цього він би був щасливіший, або в кінці кінців на тій підставі, що, на думку інших людей, вчинити відомим чином було б благородніше або навіть похвальніше. Усе це може бути достатньою підставою для того, щоб повчати індивіда, умовляти, переконувати його, але жодним чином не для того, щоб примушувати його або робити йому якесь покарання за те, що він вчинив не так, як цього бажали. Тільки в одному випадку можливим є таке втручання — якщо дії індивіда шкодять комусь» [259]. Звертає на наведену тезу увагу й інший відомий науковець Герберт Харт. Аналізуючи тезу Д. С. Мілля щодо неможливості втручатися у свободу індивіда у випадку відсутності шкоди іншим особам Г. Харт зазначає: «Але щоб запобігти непорозумінню, хочу зробити

застереження: я не пропоную і не захищаю все сказане Міллем, адже сам вважаю, що можуть існувати підстави, які виправдовують примус індивіда за допомогою закону, інші, ніж запобігання шкоді іншим. Але в більш вузькому аспекті, що стосується підтримання моралі, мені видається, що Мілль має рацію» [209, с. 14].

Позиція Г. Харта вбачається вираженою та такою, що може бути взята за основу у випадку із встановленням межі, за якою використання права стає протиправним. Оскільки категорії добра та зла є моральними категоріями, то, як вже ми зауважували, питання зловживання правом є питанням співвідношення моралі та права. Очевидно, що законодавець дозволяє втручатися в моральну сферу лише у виключних випадках. Водночас щодо приватного права, що ґрунтується на автономії волі, очевидно, що межею такого втручання є наявність шкоди. У зв'язку з цим, на законодавчому рівні необхідно встановити шкоду як обов'язкову ознаку, яка дозволяє кваліфікувати дії особи як зловживання правом. Більше того, з догматичного погляду, сфера застосування ЦК України обмежена предметом правового регулювання. Відповідно до ст. 1 ЦК України предметом правового регулювання цивільного законодавства є особисті немайнові та майнові відносини. Самі по собі відносини у сфері захисту моральних засад суспільства не підпадають під жодну із наведених категорій. Це ще раз підсвічує небездоганність позиції, зокрема і Верховного Суду щодо кваліфікації дій особи як зловживання правом без наявності шкоди.

Таким чином, ми отримали дві обов'язкові ознаки правового явища зловживання правом: здійснення суб'єктивного права та завдання таким здійсненням шкоди іншій особі. Однак видається, що цих двох ознак недостатньо для кваліфікації дій особи як зловживання правом. Досить часто здійснення суб'єктивного права взагалі неможливе без негативних наслідків для іншої особи. Саме це було покладено в основу складу генерального делікту, який передбачає, що наявності факту завдання шкоди недостатньо для притягнення особи до відповідальності, поряд з цим необхідними є вина, протиправне діяння та причинно-наслідковий зв'язок [24, с. 55–64]. Виходячи з цього, необхідно виробити додаткові критерії, що характеризують правове явище зловживання

правом. Якщо подивитися на теорії зловживання правом, описані в підрозділі 1.2 неважко побачити, що всі неведені теорії (добросовісності, здійснення права всупереч меті, теорії інтересу) і покликані вирішити це питання.

Першим найбільш розповсюдженим критерієм є принцип добросовісності. Наведений критерій є популярним як у науці, так і у практиці. Прикладом підтримки принципу добросовісності як критерія для відмежування зловживання правом є погляди О. О. Кота («сутність зловживання правом можна розглядати як вчинення уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, зокрема і всупереч меті такого права»), про що йшлося вище. Аналогічного підходу дотримується І. Г. Бабиц, яка, зокрема, зазначає, що однією із обов'язкових підстав для визнання зловживання правом є порушення принципу добросовісності [2, с. 24–27]. Наведений підхід отримав закріплення і в законодавстві України, зокрема у ст. 44 ЦПК України та ст. 43 ГПК України, про що детально йшлося в розділі 2 цієї роботи. Безумовну підтримку такий підхід отримав і в судовій практиці. Більшість рішень Верховного Суду, в яких застосовується ч. 3 ст. 13 ЦК України, містить посилання на порушення такими діями принципу добросовісності. Так, у постанові Верховного Суду від 10 липня 2025 р. касаційна інстанція, зокрема, зазначила: «Боржник, який відчужує активи (вчиняє інші дії, пов'язані із зменшенням його платоспроможності) після виникнення в нього зобов'язання, діє очевидно недобросовісно та зловживає правами стосовно кредитора» [128]. Аналогічна позиція міститься і в інших рішеннях Верховного Суду [129]. В інших випадках суди застосовують припис про зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України) одночасно із доктриною *venire contra factum proprium* (яку, у свою чергу, суд сприймає як похідну від принципу добросовісності) [130].

У розділі 2 нами було виведено нормативне розуміння поняття добросовісність (добросовісність, це стан необізнаності особи, яка вчиняє зовні правомірну дію, про права третіх осіб або про фактичні обставини, зокрема і результат власних дій (зокрема результат здійснення своїх повноважень), який (такий стан) є юридичним фактом та має наслідком звільнення особи від

негативних наслідків таких дій). Наведене визначення дозволяє зробити висновок про роль та значення цієї категорії під час кваліфікації дій особи як зловживання правом. Перше питання, на яке необхідно відповісти, — яку роль відіграє категорія добросовісності у визначенні дій особи як зловживання правом. Нескладно побачити (про це йшлося вище) що добросовісність відіграє роль вододілу, що розмежовує правомірне та протиправне діяння. Найбільш яскраво це можна проілюструвати на прикладі ст. 39 ЦК України (якщо суд відмовить у задоволенні заяви про визнання особи недієздатною і буде встановлено, що вимога була заявлена недобросовісно без достатньої для цього підстави, фізична особа, якій діями було завдано моральної шкоди, має право вимагати від заявника її відшкодування). Подання заяви про визнання особи недієздатною є формою правомірної поведінки. Водночас у разі подання такої заяви без достатньої підстави, у випадку, коли особа знала та не могла не знати (є недобросовісною), така дія автоматично переходить до неправомірних. Більше того, встановлення недобросовісності особи є підставою для притягнення особи, яка заявила таку вимогу без належної підстави, до відповідальності — стягнення моральної шкоди. Звідси можна зрозуміти інше функціональне призначення категорії «недобросовісність» — постановка питання про винуватість. Якщо точніше, то встановлення недобросовісності автоматично означає вину особи як підставу для відшкодування шкоди. Так, наприклад, у ч. 2 ст. 780 ЦК України (про що вже йшла мова в розділі 2, законодавець прямо ототожнює недобросовісність із виною. Так, у випадку, якщо наймодавець, який знав про особливі властивості речі та не попередив про них, зобов'язаний відшкодувати наймачу шкоду, яка сталася внаслідок таких властивостей. З цього прикладу також чітко вбачається, що стан недобросовісності є синонімом вини як елемента складу цивільного правопорушення. Аналогічним чином недобросовісність розуміється і в судовій практиці. Так, зокрема, в одній із постанов Верховний Суд зазначив: «Розглядаючи поняття розумності та добросовісності як принципів здійснення суб'єктивних прав, необхідно врахувати, що розумною є поведінка особи, яка діє в межах, не заборонених їй договором або актами

цивільного законодавства». Виходячи із аналізу норм, закріплених у ЦК України, поняття «добросовісність» ототожнюється із поняттям «безвинності», і, навпаки — «недобросовісність» із «виною». Такий висновок випливає із того, що за діяння, якими заподіяно шкоду внаслідок недобросовісної поведінки, може настати відповідальність (наприклад, ч. 3 ст. 39 ЦК України), а оскільки обов'язковим елементом настання відповідальності, за загальним правилом, є вина, то такі діяння є винними [143].

Як уже наголошувалося, специфікою зловживання правом є те, що дії, які можуть бути кваліфіковані як зловживання правом, завжди є здійсненням суб'єктивного права особи, тобто зовні правомірними діями. Так, Л. М. Шишлов серед обов'язкових ознак зловживання правом виділяє здійснення суб'єктивного права та відсутність порушення конкретних юридичних заборон [227]. Аналогічної думки дотримується і О. О. Вдовичен [20]. Враховуючи викладене, добросовісність може бути використана для кваліфікації зловживання правом, по-перше, як ознака протиправності, по-друге, як ознака вини особи. За такого розуміння добросовісності зловживанням правом є недобросовісне здійснення особою свого суб'єктивного права, яке завдає шкоди конкретній особі. Однак наведена теза вимагає уточнення. Враховуючи те, що добросовісність є психологічним станом особи, який характеризується формулою «не знав та не міг знати» про права третьої особи або про наслідки своїх дій, а недобросовісність характеризується зворотною формулою «знав та не міг не знати» про права третіх осіб або про наслідки своїх дій, можна зробити висновок, що такий стан (недобросовісності) включає дві форми вини — умисну та з необережності. Відповідно до цього можна виокремити дві форми зловживання правом. Першими будуть недобросовісні дії особи, які виражаються у здійсненні належного їй суб'єктивного права, що вчиняються винятково з метою завдання шкоди за наявності такої шкоди. Другий — недобросовісні дії особи щодо здійснення належного такій особі суб'єктивного права, які (дії) завдають шкоди іншій особі за умови, що особа, яка завдала шкоди, знає або не може не знати про шкідливість своїх дій. Таким чином, першим видом зловживання є здійснення

права лише з метою завдання шкоди, однак, на відміну від чинної редакції ч. 3 ст. 13 ЦК України, обов'язковою ознакою, необхідною для кваліфікації таких дій як зловживання правом, є наявність шкоди. Наведена форма зловживання правом дуже рідко трапляється на практиці. З пошуку через Єдиний державний реєстр судових рішень не вдалося знайти жодного рішення, в якому б особа здійснювала своє право виключно з метою завдання шкоди. Однією із причин може бути проблема доведення такої мети. Найбільш розповсюдженою є друга форма зловживання, за якою особа, здійснюючи своє суб'єктивне право, переслідує іншу мету, однак паралельно своїми діями завдає шкоди іншій особі. Тобто, здійснюючи своє право, надане законом або договором, особа тим самим порушує інше право, надане іншій особі законом чи договором. Важливим є те, що особа, яка здійснює своє право, не бажає настання шкідливих наслідків для іншої особи. Тобто маємо ситуацію протиставлення двох рівнозначних прав двох окремих осіб. У науковій літературі така ситуація отримала назву колізії суб'єктивних цивільних прав [204, с. 37–66]. За такої ситуації незрозумілим є, чому необхідно надавати перевагу здійсненню суб'єктивного права однієї особи над здійсненням суб'єктивного права іншої особи. Ускладнює це питання і припис ч. 1 ст. 12 ЦК України, де встановлюється правило, що особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Примітно, що наведений припис не містить жодних винятків. Для порівняння можна навести спеціальну норму ч. 2 ст. 319 ЦК України (власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не заборонені законом). Щодо здійснення права власності законодавець передбачив можливість встановлення законом винятків із загального права на здійснення свого суб'єктивного права власності вільно та на власний розсуд. Ситуація стає ще більш заплутаною під час аналізу правила ч. 5 ст. 12 ЦК України. Припис ч. 5 ст. 12 ЦК України визначає: «Якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом». Слід звернути увагу на першу частину припису «якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісності». З цього логічно

впливає, що правові наслідки недобросовісної поведінки повинні бути встановлені саме законом. Наступним логічним висновком з цієї фрази є неможливість застосування до особи будь-яких наслідків за недобросовісну поведінку в разі відсутності норми, що встановлює такі наслідки в законі. Іншими словами, недобросовісна поведінка карається лише якщо це визначено в законі. Таким чином, ми маємо ситуацію, за якої особа має право робити все, що хоче, і відсутність у законі наслідків за недобросовісну поведінку щодо здійснення свого права. Окремі дослідники пропонують вирішити описану ситуацію за рахунок принципу пропорційності. Прихильником такого погляду є Б. П. Карнаух, який вважає, що вирішення такого «конфлікту суб'єктивних прав» потрібно віддати на розсуд суду. У свою чергу, суд, дослідивши всі фактичні обставини справи, на основі зіставлення суб'єктивних прав різних осіб повинен вирішити такий конфлікт, виходячи з принципу пропорційності. В одній зі своїх публікацій Б. П. Карнаух зазначає: «Дії особи кваліфікуються як зловживання правом тоді, коли особа виходить за межу належного їй суб'єктивного права у «місці», де ця межа не прокреслена стіною прямої заборони». Перетинаючи межу, особа тим самим ступає на територію чужого права. Отже, за допомогою концепції зловживання правом суд вирішує конфлікт між двома суб'єктивними правами, наперед не вирішений у нормативно-правових актах. При цьому, зважаючи протилежні інтереси сторін, суд керується принципом пропорційності й метою, задля якої існує відповідне право» [44]. Р. А. Майданик характеризує застосування принципу пропорційності як «впровадження ліберального типу праворозуміння, заснованого на ідеях співробітництва (партнерства) і досягнення балансу протилежних або суперечливих інтересів (між контрагентами, між публічними і приватними інтересами)» [75, с. 75]. Вбачається, що такий підхід може бути взятий за основу. Водночас вважаємо, що наведене питання, може бути вирішено за допомогою алгоритму, який у науковій літературі отримав назву «формула Радбруха» [229, с. 52]. Наведений термін увів до наукового обігу в 1948 році німецький професор Ріхард Ленге [39, с. 751]. Г. Радбрухом запропоновано алгоритм вирішення

ситуацій суперечності між «законним неправом та надзаконним правом». На думку Г. Радбруха, конфлікт між справедливістю та правовою стабільністю міг би бути вирішений у тому розумінні, що позитивне наділене владою санкцією право має пріоритет навіть тоді, коли воно за змістом несправедливе та недоречне. Виняток складає лише ситуація, коли чинний закон становить настільки кричуще несумісний зі справедливістю, що закон як «несправедливе право» заперечує справедливість [177]. Іншими словами, відступити від букви закону на користь принципів природного права можливо лише у виняткових випадках, коли встановлений правовий припис грубо порушує принцип справедливості. Натепер є поодинокі судові рішення, в яких суди застосовують «формулу Радбруха». Прикладом такого застосування, зокрема, є постанова Верховного Суду від 24 листопада 2020 р. у справі № 9901/60/19 [119]. Слід зазначити, що в філософській літературі можна зустріти заперечення щодо застосування «формули Радбруха». Так, зокрема, М. І. Козюбра описує три заперечення, що в різні часи висувалися проти застосування «формули Радбруха» [53, с. 161–162]. До першого заперечення відноситься складність у застосуванні «формули Радбруха». Використання «формули Радбруха» вимагає високого рівня професійної підготовки. Безсумнівно, використання будь-якого оціночного поняття вимагає високого рівня професійної підготовки та першочергово високого рівня правової культури. Водночас слід констатувати, що останньою тенденцією українського правознавства є введення до нормативного поля на законодавчому рівні великої кількості оціночних категорій. Лише в ЦК України можна знайти добросовісність, розумність, справедливість. Конституція України містить принцип верховенства права. Існують навіть думки, що в майбутньому замість кодексів у класичному розумінні, ми будемо мати збірки принципів [178]. Виходячи з наведеного, вміння працювати з принципами та оціночними категоріями є вимогою часу. Більше того, сучасний стан розвитку економічних відносин свідчить, що існування оціночних категорій у законодавстві теж є вимогою сучасності, оскільки такі категорії надають законодавству гнучкості. Водночас саме

«формула Радбруха» запобігає безконтрольному використанню оціночних категорій. Другим запереченням є те, що за час з моменту виведення «формули Радбруха» міжнародна та національні правові системи сформулювали інші регулятори та засоби оцінки законів та інших нормативних актів. Щодо цього необхідно зауважити, що, на нашу думку, головною її перевагою є акцентування уваги на тому, що відступити від букви закону (пожертвувати правовою визначеністю) на користь справедливості можна лише у виняткових випадках у разі очевидної несправедливості, а не в будь-якому випадку, коли хоче орган правозастосування. Водночас критерій, якому не відповідає закон, є другорядним. Чи це буде принцип справедливості, чи принцип верховенства права, який, до речі, включає принцип справедливості, не настільки важливо, оскільки, по суті, йдеться про одне й те саме. Третім аргументом проти застосування «формули Радбруха» є нібито недосконалість самої формули. Стверджується, що згідно з формулою право фактично існує в двох формах — у формі позитивного, «законного» або «державного» права, тобто закону, і у формі «надпозитивного», «надзаконного» права, тобто природного права [53, с. 162]. З наведеним твердженням неможливо погодитись. Ми починали цю роботу з цитування ст. 8 Конституції України. Наведена норма ввела до правового поля України принцип верховенства права. Принцип верховенства права серед іншого включає і принцип справедливості [151]. Враховуючи викладене, не існує ніякого роздвоєння права. Слід визнати, що оціночні категорії, зокрема і природного права, є частиною української правової системи. У зв'язку з цим, треба припинити схоластичні спори щодо позитивного та природного права. Замість цього, необхідно сконцентруватися на виробленні правил застосування ідей природного права, що отримали нормативне закріплення, зокрема і таких, як справедливість та верховенство права, а також на з'ясування змісті наведених категорій.

Вдалим прикладом, що показує різницю в застосуванні принципу пропорційності та «формули Радбруха» під час кваліфікації дій особи як зловживання правом, може слугувати така справа. Верховним Судом України

розглядалася справа № 3-1336к07 [156]. За фабулою справи між ТОВ «Енергетичні системи та обладнання Запоріжжя» та ТОВ «Ельдорадо-Дн» існував договір оперативного лізингу приміщень. За умовами договору ТОВ «Ельдорадо-Дн» мало право здавати об'єкт лізингу в тимчасове користування іншим особам тільки за згодою лізингодавця (ТОВ «Енергетичні системи та обладнання Запоріжжя»). Всупереч наведеному пункту договору ТОВ «Ельдорадо-Дн» уклало договір суборенди частини приміщень площею 3,6 м² із Дніпропетровським обласним управлінням ВАТ «Державний ощадний банк України». Наведена обставина стала підставою позову про розірвання договору оперативного лізингу приміщення, сторонами якого були ТОВ «Енергетичні системи та обладнання Запоріжжя» та ТОВ «Ельдорадо-Дн». Верховний Суд України вирішив наведений спір таким чином. Судова інстанція зазначила, що ТОВ «Ельдорадо-Дн» використовувало приміщення для розміщення магазину побутової техніки. Для покращення своєї діяльності та з урахуванням інтересів споживачів здав невелику частину приміщення (3,6 м²) у суборенду Дніпропетровському обласному управлінню ВАТ «Державний ощадний банк України» для розміщення пункту обміну валют. Далі суд послався на припис ст. 13 ЦК України та зазначив, що «позивач всупереч інтересам споживачів та відповідача, подаючи до суду позов про розірвання укладеного між сторонами договору оперативного лізингу приміщень та виселення відповідача з цих приміщень, зловживав своїм правом орендаря». Аналіз наведеного судового акта свідчить, що в цьому випадку судом було застосовано принцип пропорційності. Суд кваліфікував суборенду площі у розмірі 3,6 м² незначним (незважаючи на порушення умов договору оперативного лізингу про заборону передання приміщення в користування третім особам) порівняно з інтересами відповідача та споживачів, які отримали змогу обміну валюти для придбання товарів у магазині. Зовсім по-іншому наведений спір сприймається через призму застосування «формули Радбруха». Відповідно до ст. 2 Закону України «Про фінансовий лізинг», що був чинним на час виникнення спірних правовідносин, до відносин лізингу застосовуються, зокрема, положення про

найм (оренду) [175]. У свою чергу, ст. 783 ЦК України в редакції на час виникнення спірних правовідносин надавала наймодавцю право на розірвання договору в судовому порядку в разі передачі речі наймачем іншій особі в користування без дозволу наймодавця. Крім того, як уже зазначалося, сам договір містив пункт про заборону передачі приміщення іншій особі без дозволу. Суди було встановлено, що відповідач все ж передав всупереч закону та договору частину приміщення банку в суборенду. Таким чином, є очевидне порушення закону та договору з боку відповідача. Таке порушення є юридичним фактом, який породжує у позивача формальне право вимагати розірвання договору; відповідно у відповідача виникає обов'язок прийняти таке розірвання та підписати додаткову угоду про розірвання. Відмовляючи в позові, суд застосував норму про право суду відмовити в захисті права, яким особа зловживає (ч. 3 ст. 16 ЦК України). Виходячи з цього, суд відступив від норми ст. 783 ЦК України на користь принципу пропорційності. Водночас слід констатувати, що всі учасники спірних правовідносин є юридичними особами; відносини, що склалися між сторонами, є господарськими (підприємницькими). Відповідач за всіма обставинами знав та не міг не знати про протиправність своїх дій, тобто діяв недобросовісно. З цього вбачається, що застосування ст. 783 ЦК України в цьому випадку не є «вкрай несправедливим», а отже, не має підстав відступати від цієї норми на користь моральних категорій.

Викладений матеріал дозволяє сформулювати розуміння зловживання правом та умови застосування припису про зловживання правом. Так, зловживання правом може існувати у двох формах (залежно від форми вини). Будь-яке зловживання правом є недобросовісним використанням особою свого суб'єктивного права у процесі його здійснення. Перша форма зловживання правом є здійсненням суб'єктивного права з єдиною метою завдання шкоди. Друга форма зловживання правом є недобросовісним здійсненням особою свого суб'єктивного права, з метою реалізації змісту належній особі права, за якого така особа розуміє, що завдає шкоди іншій особі, однак не звертає на це уваги,

за умови, що результат таких дій є кричуще несумісним зі справедливістю. Друга форма зловживання правом може застосовуватися у виняткових випадках.

3.2. Категорія добросовісності та зловживання правом у проєкті Цивільного кодексу України № 15150

У квітні 2026 року на розгляд Верховної Ради України було внесено Законопроект № 15150 [176], яким пропонується викласти в новій редакції Цивільний кодекс України. Наведений Законопроект було ухвалено в першому читанні 28 квітня 2026 р. [172]. Оскільки проєкт пропонує викласти в новій редакції весь кодекс, то автоматично пропонується і оновлення норм щодо використання моральних категорій у цивільному праві, зокрема і категорій добросовісності та зловживання правом. Враховуючи викладене, обрану методологію дослідження, аналіз проєкту Цивільного кодексу України в частині пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання категорій добросовісності та зловживання правом відповідає дослідженням цих категорій з позиції політики цивільного права.

Аналіз доцільно розпочати зі змісту ч. 3 ст. 12 проєкту, що має такий зміст: «Якщо законом визначені юридичні наслідки недобросовісного здійснення особою своїх цивільних прав, вважається, що дії або бездіяльність (далі — поведінка) особи є добросовісними, якщо інше не встановлено судом». Наведена норма змістовно аналогічна чинній редакції ч. 5 ст. 12 Цивільного кодексу України (якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом). Суттєвою відмінністю є те, що в Законопроекті вже не йде мова про розумність. Натомість ч. 3 ст. 12 Законопроекту стосується лише категорії добросовісності. Тож загалом можна констатувати, автори Законопроекту, виклавши ч. 3 ст. 12 в такій редакції, зберегли чинний підхід до категорії добросовісності.

У науці виділяють три способи встановлення норм права в нормативно-правових актах: текстуально закріплені норми (поділяються на прямо встановлені та такі, що випливають із текстів нормативно-правових актів) та норми, що логічно закріплені в текстах нормативно-правових актів. Виявлення змісту прямо встановлених норм не потребує здійснення жодних мовних або логічних операцій із текстом нормативно-правового акта. Натомість для виявлення непрямо встановлених норм (норм, що випливають із тексту нормативно-правового акта) чи норм, що логічно закріплені, необхідним є проведення лінгвістичних чи логічних операцій з текстом нормативно-правового акта відповідно [82, с. 86–157].

З урахуванням наведеного, слід визнати, що ч. 3 ст. 12 проєкту Цивільного кодексу України містить декілька норм — як текстуально закріплених, так і закріплених логічно. Першою нормою, яка прямо встановлена в цитованому тексті ч. 3 ст. 12 проєкту Цивільного кодексу України, є правило щодо встановлення на нормативному рівні презумпції добросовісності поведінки особи, що серед іншого означає: особа буде вважатися добросовісною, доки не доведено зворотного.

Фраза «якщо інше не встановив суд» непрямо встановлює норму щодо повноваження суду за результатами оцінки фактичних обставин справи прийняти рішення про спростування презумпції добросовісності поведінки особи. За допомогою висновку від протилежного (*a contrario*) з наведеного тексту випливає норма, що логічно закріплена в ньому стосовно того, що інших орган (крім суду) не має повноважень спростовувати, а отже — і оцінювати добросовісність особи.

Повертаючись до першої норми, що текстуально прямо закріплена в ч. 3 ст. 12 проєкту Цивільного кодексу України, слід звернути увагу на початок речення, зокрема на слово «якщо». Словосполучення «якщо законом визначені юридичні наслідки недобросовісного здійснення особою своїх цивільних прав» означає, що в цьому реченні непрямо встановлюється норма, яка випливає із її тексту та означає, що наслідки недобросовісного здійснення особою свого права

встановлюються законом. За допомогою висновку від протилежного (*a contrario*) з цієї норми впливає такий правовий припис, відповідно до якого у випадку відсутності на рівні закону наслідків недобросовісної поведінки така поведінка не карається з боку держави.

У свою чергу, з норми щодо встановлення законом наслідків недобросовісного здійснення особою свого права за допомогою висновку від наступного правового явища (встановлення наслідків недобросовісної поведінки законом) до попереднього правового явища (правомірність поведінки у випадку невстановлення наслідків законом) виводиться логічно закріплена правова норма, за змістом якої встановлюється правило, що не будь-яка недобросовісна поведінка карається з боку держави, тобто є випадки недобросовісної поведінки особи, яка не помічається державою. Звідси можна зробити висновок, що ч. 3 ст. 12 проєкту Цивільного кодексу України не встановлює загальної вимоги (ні прямо, ні опосередковано) щодо обов'язку особи добросовісно здійснювати свої права. Випадки заборони недобросовісної поведінки встановлюються кожного разу окремо, шляхом встановлення наслідків недобросовісної поведінки.

Таким чином, ч. 3 ст. 12 проєкту Цивільного кодексу України ні прямо, ні опосередковано не встановлює загальної вимоги до особи діяти добросовісно. Навпаки, автори законопроєкту встановили алгоритм застосування категорії добросовісності для здійснення особою свого права. За загальним правилом, законодавець не надає значення добросовісності в процесі здійснення особою свого права. Протилежне може встановлюватися окремими приписами щодо окремих випадків із обов'язковим визначенням наслідків таких дій.

Слід, однак, визнати, що пропонований аналіз повністю діаметрально суперечить як чинній судовій практиці, так і позиціям, висловленим у науковій літературі. Оскільки, як уже йшлося вище, ч. 3 ст. 12 проєкту Цивільного кодексу України змістовно відповідає чинній редакції ч. 5 ст. 12 Цивільного кодексу України з деякими несуттєвими для теми дослідження редакційними відмінностями, релевантною є чинна судова практика застосування категорії добросовісності.

Натепер Верховний Суд досить активно впроваджує в правову систему моральні принципи взагалі та принцип добросовісності зокрема. Одним із виявів впровадження прямого застосування принципу добросовісності є доктрина *venire contra factum proprium* [186]. Так, в одній із постанов Верховний Суд зазначив таке (пп. 67–77): «Відтак у цьому випадку має місце порушення позивачем принципу добросовісності та його суперечлива поведінка. Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них. Добросовісність (п. 6 ст. 3 Цивільного кодексу України) — це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. Відповідно будь-які дії/бездіяльність усіх учасників цивільного обороту мають відповідати вказаним принципам. Добросовісність є однією із основоположних засад цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 Цивільного кодексу України). Принцип добросовісності передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки суб'єктів під час виконання своїх юридичних обов'язків і здійснення своїх суб'єктивних прав. Дії учасників цивільних та корпоративних відносин мають відповідати певному стандарту поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. Добросовісність під час реалізації прав і повноважень включає неприпустимість зловживання правом, означає, що здійснення прав та свобод людини не повинно порушувати права та свободи інших осіб. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 16 червня 2020 р. у справі № 145/2047/16 зазначено, що в праві України доктрина *venire contra factum proprium* (заборона суперечливої поведінки) виявляється, зокрема, у кваліфікації певних поведінкових актів (так званих конклюдентних дій) особи та базується ще на римській максимі — «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці), в основі якої — принцип добросовісності. Поведінка є такою, що суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, якщо вона не

відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона правовідносин розумно покладалася на ці заяви чи попередню поведінку» [133]. У цьому випадку спір стосувався корпоративних правовідносин. В іншому випадку у спорі щодо визнання недійсним договору дарування Верховний Суд зазначив таке: «Здійснення суб'єктивних цивільних прав повинно відбуватись у суворій відповідності до принципів правомірності здійснення суб'єктивних цивільних прав, автономії волі, принципів розумності та добросовісності. Їх сукупність є обов'язковою для застосування під час здійснення всіх без винятку суб'єктивних цивільних прав. Розглядаючи поняття розумності та добросовісності як принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав, необхідно враховувати, що розумною є поведінка особи, яка діє в межах, не заборонених їй договором або актами цивільного законодавства. Виходячи із аналізу норм, закріплених у ЦК України, поняття «добросовісність» ототожнюється із поняттям «безвинність» і навпаки — «недобросовісність» із «виною». Такий висновок впливає із того, що за діяння, якими заподіяно шкоду внаслідок недобросовісної поведінки, може настати відповідальність (наприклад, ч. 3 ст. 39 ЦК України), а оскільки обов'язковим елементом настання відповідальності, за загальним правилом, є вина, то такі діяння є винними. Дослідження питання про здійснення особою належного їй суб'єктивного матеріального права відповідно до його мети тісно пов'язане з аналізом фактичних дій суб'єкта на предмет дотримання вимоги добросовісності. Добросовісність (п. 6 ст. 3 ЦК України) — це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. Доктрина *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки) базується ще на римській максимі — *«non concedit venire contra factum proprium»* (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). В основі доктрини *venire contra factum proprium* лежить принцип добросовісності. В основі доктрини *venire contra factum proprium* — принцип добросовісності. Наприклад, у ст. I.-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права

вказується, що поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них» [145]. Аналогічні погляди висловлюються і в науці. Так, І. О. Костяшкін та А. О. Бойко зазначають, зокрема, таке: «Це положення підкреслює, що будь-які дії учасників цивільних відносин повинні здійснюватися добросовісно, тобто відповідно до морально-правових стандартів поведінки, прийнятих у суспільстві» [56].

Таким чином, Верховний Суд, вирішуючи окремі спори, сформував загальну вимогу щодо здійснення суб'єктами цивільного права своїх суб'єктивних цивільних прав. Такою вимогою Верховний Суд вважає принцип добросовісності. Неважко побачити, що таке правозастосування є прямо протилежним чинному нормативному регулюванню та логіці, закладеній законодавцем у чинному Цивільному кодексі України.

У контексті цього дослідження звертає на себе увагу також ст. 14 проєкту Цивільного кодексу України, яка зазнала істотних змін порівняно з чинною редакцією (аналогом у чинній редакції є ст. 13). У Законопроєкті наведена стаття викладена в новій редакції. У частині першій автори встановили, що загальні засади приватного права як межі здійснення права поряд із законом та іншими джерелами приватного права. Враховуючи, що серед загальних засад приватного права в ч. 2 ст. 3 Законопроєкту встановлені добросовісність, розумність та справедливість, очевидно, що за задумом авторів, суб'єкт цивільного права, здійснюючи суб'єктивне право, щоразу повинен зіставляти свою поведінку з принципами справедливості, розумності та добросовісності. Неважко помітити, що такий підхід є імплементацією чинної судової практики, описаної вище в нормативному полі, та суперечить аналізованій вище ч. 3 ст. 12 Законопроєкту. Формулювання ч. 2 ст. 14 Законопроєкту викликає низку зауважень. Частина 2 ст. 14 Законопроєкту сформульована таким чином: «Особа повинна здійснювати свої права добросовісно та у спосіб, що не суперечить її попереднім заявам або поведінці (*venire contra factum proprium*)». По-перше, наведений текст

складається з двох частин, що з'єднуються сполучником «та». Наведений сполучник означає, що особа повинна діяти добросовісно та одночасно у спосіб, що не суперечить попередній поведінці. Водночас доктрина заборони суперечливої поведінки є нічим іншим, як виявом добросовісності [186]. Виходячи з цього, вбачається, що законодавець намагався знову встановити загальну вимогу до здійснення суб'єктом свого права у вигляді припису діяти добросовісно та одночасно хотів конкретизувати цю вимогу посиленням на доктрину *venire contra factum proprium*. Однак через використання сполучника «та» ми отримали просто встановлення доктрини заборони суперечливої поведінки як окремого випадку реалізації принципу добросовісності. Вбачається, що більш коректним у цьому випадку було б використання прислівника «зокрема» замість сполучника «та». Водночас первинне формулювання також включає загальну вимогу до особи діяти добросовісно та одночасно встановлює вимогу діяти відповідно до своєї попередньої поведінки як окремого випадку добросовісності. Друге, на що необхідно звернути увагу, це умови застосування ч. 2 ст. 14 Законопроєкту. За змістом наведеного тексту у випадку прийняття його як закону в цьому вигляді буде встановлена загальна вимога до осіб діяти у спосіб, що не суперечить попереднім заявам або поведінці. У випадку порушення наведеної доктрини суд отримає право або зобов'язати таку особу припинити недобросовісну поведінку (ч. 4 ст. 14 Законопроєкту), або відмовити в захисті її цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу (ч. 5 ст. 17 Законопроєкту), або вжити інші наслідки, передбачені законом. Як відомо, категорія «добросовісність» є в першу чергу категорією етики та моралі, про що вже йшлося вище. Водночас, за загальним правилом, сфера етики та моралі не є полем дії права як регулювальної субстанції через велику цінність моральних категорії та відсутність однозначного та усталеного розуміння в суспільстві, що має наслідком відсутність визначеності в розумінні таких категорії. Одночасно Цивільний кодекс у першу чергу покликаний врегулювати економічні відносини. Недарма ЦК України отримав у доктрині назву «економічна Конституція» [27; 36]. Підтримка моральних засад у суспільстві не

є та ніколи не була ні предметом правового регулювання ЦК України, ні предметом вивчення науки цивільного права. Враховуючи викладене, втручання в моральні засади суспільства є доцільним, лише якщо воно виправдане впливом на економічну складову. Такою економічною складовою є збитки або більш загальна категорія шкоди, у зв'язку із чим, як ми зазначали вище, доцільним є встановлення приписів щодо дотримання принципу добросовісності як загальної категорії та доктрини заборони суперечливої поведінки як окремого випадку реалізації принципу добросовісності лише у випадку спричинення такими діями шкоди. Власне кажучи, саме так це питання і врегульовано, наприклад, в актах приватної європейської уніфікації. У рішенні Верховного Суду, що цитувалося вище, є посилання на ст. I.-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права. Умовою заборони суперечливої поведінки в цьому акті є саме наявність шкоди в особи, що діє на підставі вказівок чи поведінки недобросовісної сторони. Аналогічним чином вчинив законодавець Республіки Молдови у ст. 11 Цивільного кодексу Республіки Молдови [255].

У ч. 3 ст. 14 Законопроекту викладається припис щодо заборони зловживання правом: «Поведінка особи, що завдає шкоди іншій особі, національній безпеці, довкіллю та/або культурній спадщині, а також спрямована на зловживання правом у будь-якій формі, є недопустимою». Наведене формулювання викликає низку заперечень. По-перше, автори вирішили взагалі не окреслювати ознак зловживання правом. Наведене формулювання містить лише згадку про заборону поведінки, спрямованої на зловживання правом у всіх формах. Таким чином, втрачаються навіть ті ознаки зловживання правом, що містяться в чинному ЦК України в частині умисного зловживання правом. По-друге, на початку ч. 3 ст. 14 Законопроекту зазначається, що недопустимою є поведінка особи, яка завдає шкоди. Вбачається, що це, по суті, і є зловживанням правом, за умови, що зміст поведінки складає здійснення суб'єктивного права. Однак з якихось причин автори виділяють таку поведінку окремо, що побічно може сприйматися, як те, що поведінку, яка завдає шкоди, вони як форму зловживання правом не розглядають.

Таким чином, автори Законопроєкту № 15150 у ст. 14 намагалися встановити як загальну вимогу діяти добросовісності до всіх суб'єктів цивільного права, так і спеціальні випадки втілення добросовісності в конкретні правові категорії, а саме естопель (аналог доктрини заборони суперечливої поведінки).

Водночас неважко побачити суперечність між ч. 3 ст. 12 та ст. 14 Законопроєкту. З одного боку, залишивши в тексті Законопроєкту ч. 3 ст. 12 (ч. 5 ст. 12 Цивільного кодексу України в чинній редакції), законодавець зберіг чинний нормативний підхід до регулювання питання застосування категорії добросовісності до дій особи. Тобто, за загальним правилом, добросовісність дій особи не вимагається, і лише в окремо встановлених випадках недобросовісна поведінка особи є підставою для застосування негативних наслідків. Водночас у ч. 1 та ч. 2 ст. 13 Законопроєкту автори застосували взаємовиключний підхід та заклали ідею оцінки будь-якої дії особи на предмет добросовісності. Очевидно, що таке опрацювання тексту потенційного закону не можна визнати задовольним. У випадку прийняття Законопроєкту № 15150 в такій редакції виникнуть колізії, які необхідно буде вирішувати.

Так, колізію між нормою, що логічно закріплена в ч. 3 ст. 12 Законопроєкту щодо того, що забороняється лише та недобросовісна поведінка, яка встановлюється законодавцем в окремих випадках шляхом визначення наслідків такої недобросовісності поведінки, суперечить нормі ч. 1 ст. 14 Законопроєкту щодо зобов'язання особи здійснювати цивільні права відповідно до загальних засад цивільного права (зокрема і засаді добросовісності), необхідно вирішувати на користь ч. 3 ст. 12 Законопроєкту, оскільки вона є спеціальною. Припис ч. 3 ст. 12 Законопроєкту стосується лише добросовісності дій особи, тоді як припис ч. 1 ст. 14 Законопроєкту стосується всіх засад приватного права (добросовісність є лише однією із засад), а отже, ч. 3 ст. 12 Законопроєкту регулює більш вузьке коло відносин. Більш складною є проблема вирішення суперечності між ч. 2 ст. 14 Законопроєкту та ч. 3 ст. 12 цього ж Законопроєкту. Вище вже зауважувалось про незадовільне викладення тексту ч. 2 ст. 13

Законопроєкту. Якщо тлумачити текст ч. 2 ст. 13 Законопроєкту таким чином, що автори встановили загальну вимогу здійснення прав особою добросовісно та в другій частині речення навели конкретний приклад такої недобросовісної поведінки у вигляді доктрини заборони суперечливої поведінки, то, як результат, маємо дві окремі норми — норму щодо загальної вимоги діяти добросовісно та норму, що встановлює спеціальний випадок добросовісності. Перша норма щодо загальної вимоги діяти добросовісно суперечить ч. 3 ст. 12 Законопроєкту, стосується, як і остання, лише випадків застосування до дій категорії добросовісності, а отже, за обсягом відносин, що регулює, повністю зіставляється з нею. А отже, наведену колізію неможливо вирішити за допомогою будь-яких інструментів, відомих сучасній науці (загальна та спеціальна норма за часом прийняття та ієрархічною силою). Що стосується другої частини норми ч. 2 ст. 14 Законопроєкту, то в ньому мова йде лише про доктрину заборони суперечливої поведінки, тобто окремого, більш вузького випадку принципу добросовісності. Враховуючи той факт, що в ч. 4 ст. 14 та в ч. 5 ст. 17 Законопроєкту встановлюються наслідки такої поведінки (тобто наслідки недобросовісної поведінки), його (цей випадок) необхідно сприймати, як випадок (у розумінні ч. 3 ст. 12 Законопроєкту), коли законодавець встановив наслідки недобросовісної поведінки. А отже, такий припис ч. 2 ст. 14 Законопроєкту не суперечить ч. 3 ст. 12 та може застосовуватися.

Таким чином, проведені дослідження дає підстави для таких висновків:

1. Чинний ЦК України не містить норм, які встановлювали б загальну вимогу до суб'єктів цивільного права здійснювати свої суб'єктивні права добросовісно.

2. Навпаки, ч. 5 ст. 12 ЦК України містить зворотне правило, що добросовісність є вимогою до здійснення права лише у випадку, якщо таке встановлено законом. Наведена норма логічно закріплена в ч. 5 ст. 12 ЦК України та має таке ж регулятивне значення, як і норми, встановлені текстуально прямо та непрямо.

3. Загальне правило щодо неврахування недобросовісності при кваліфікації відносин не є окремою нормою ЦК України. Наявність численних окремих випадків, у яких законодавець забороняє недобросовісну поведінку шляхом встановлення наслідків таких недобросовісних дій, дає підстави для певного висновку. Укладачі чинного Цивільного кодексу заклали в нього таку логіку врахування категорії добросовісності при кваліфікації цивільних відносин: за загальним правилом, законодавець не враховує (не помічає) добросовісність під час оцінки дій особи. Інше встановлюється щоразу окремим приписом закону.

4. Аналіз чинної судової практики свідчить про те, що судами помилково була вироблена практика щодо встановлення для всіх суб'єктів цивільного права вимоги під час здійснення цивільних прав діяти добросовісно. Така практика суперечить не тільки ч. 5 ст. 12 ЦК України, вона суперечить логіці, закладеній законодавцем у чинному Цивільному кодексі України.

5. Редуктивне сприйняття ч. 5 ст. 12 чинного ЦК України призвело до помилок у Законопроекті № 15150. Автори наведеного Законопроекту заклали в ньому два взаємовиключних підходи. З одного боку, зберігши в загальному вигляді припис, аналогічний чинній ч. 5 ст. 12 ЦК України (ч. 3 ст. 12 Законопроекту), автори погодились із чинним підходом, відповідно до якого, за загальним, правилом добросовісність не має значення при кваліфікації дій щодо здійснення особами свого суб'єктивного права. Водночас у ч. 1 та ч. 2 ст. 13 Законопроекту автори заклали протилежний підхід, за змістом якого особи під час здійснення своїх прав повинні у кожному випадку діяти добросовісно.

Висновки до розділу 3

Дослідження зловживання правом з позиції політики цивільного права передбачає перехід від питання про те, як це явище врегульоване чинним законодавством, до питання про те, якою має бути бажана модель його нормативного регулювання. Така модель повинна враховувати як результати

догматичного аналізу чинного права, так і емпіричний матеріал судової практики.

Встановлено, що у словосполученні «зловживання правом» слово «право» доцільно розуміти саме як суб'єктивне цивільне право. Основоположні права, елементи правоздатності та секундарні права є самостійними правовими можливостями, однак їх ототожнення із суб'єктивним правом призводить до надмірного розширення категорії зловживання правом.

Аналіз наукових підходів і судової практики свідчить, що на рівні декларативного мотивування зловживання правом здебільшого пов'язується із здійсненням суб'єктивного права. Водночас у конкретних справах суди нерідко кваліфікують як зловживання правом використання інших правових можливостей, зокрема правоздатності, процесуальних можливостей або секундарних прав.

Зроблено висновок, що така розбіжність між теоретичним розумінням зловживання правом і фактичним застосуванням цієї категорії у судовій практиці не може вважатися прийнятною. Вона створює ризик перетворення зловживання правом на універсальний інструмент реагування на будь-яку недобросовісну або небажану поведінку учасника цивільних відносин.

Обґрунтовано, що юридичною формою «зла» у цивільному праві є шкода, яка може виявлятися у порушенні цивільного права або охоронюваного законом інтересу іншої особи. У зв'язку з цим шкода має бути закріплена як обов'язкова ознака зловживання правом, оскільки саме її наявність виправдовує втручання у сферу здійснення суб'єктивного цивільного права.

Встановлено, що самої наявності суб'єктивного права та шкоди недостатньо для кваліфікації поведінки як зловживання правом. Здійснення суб'єктивного права нерідко може створювати негативні наслідки для іншої особи, тому необхідним додатковим критерієм є недобросовісність поведінки управненої особи.

Добросовісність у контексті зловживання правом має значення критерію, який дозволяє відмежувати належне здійснення суб'єктивного права від

поведінки, що виходить за межі такого здійснення. Недобросовісність у цьому випадку пов'язується зі знанням або можливістю знання особи про права іншої особи, фактичні обставини та шкідливі наслідки власної поведінки.

Залежно від форми вини запропоновано розрізняти дві форми зловживання правом. Першою є здійснення суб'єктивного права з єдиною метою завдання шкоди іншій особі за наявності такої шкоди. Другою є недобросовісне здійснення особою належного їй суб'єктивного права з метою реалізації його змісту, за якого особа розуміє, що завдає шкоди іншій особі, однак не надає цьому значення.

Друга форма зловживання правом має застосовуватися лише у виняткових випадках, коли результат здійснення суб'єктивного права є кричуще несумісним зі справедливістю. Такий підхід дозволяє уникнути довільного обмеження свободи здійснення цивільних прав і водночас залишає можливість реагування на найбільш очевидні випадки недобросовісного використання права.

Зроблено висновок, що під час вирішення питання про кваліфікацію поведінки як зловживання правом не можна безконтрольно підміняти закон оціночними категоріями справедливості, добросовісності чи пропорційності. Відступ від формального змісту суб'єктивного права можливий лише у виняткових випадках, коли застосування права в конкретній ситуації призводить до результату, несумісного з базовими вимогами справедливості.

Законопроект № 15150 щодо викладення Цивільного кодексу України в новій редакції потребує доопрацювання в частині регулювання меж здійснення суб'єктивних прав осіб. Так, зокрема Законопроект містить взаємовиключні підходи до оцінки здійснення суб'єктивних прав осіб з погляду оцінки таких дій на відповідність добросовісності. З одного боку, ст. 12 Законопроекту повторює чинне нормативне регулювання, а саме стосовно того, чи має добросовісність юридичне значення у випадках, встановлених законом. Водночас ст. 14 Законопроекту містить протилежний підхід, згідно з яким усі дії суб'єктів цивільного права в частині здійснення суб'єктивних прав підлягають оцінці на предмет добросовісності.

РОЗДІЛ 4.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ЯК ПОВЕДІНКИ УЧАСНИКА ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

4.1. Загальні цивільно-правові наслідки зловживання правом

Під загальними наслідками зловживання особою своїм правом розуміємо випадки, передбачені законодавством, у яких законодавець безпосередньо пов'язує їх настання із зловживанням особою своїм правом. Наразі таких випадків є два. Відповідно до ч. 6 ст. 13 ЦК України у разі недодержання особою під час здійснення своїх прав вимог, які встановлені ч.ч. 2–5 цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом. Другий випадок передбачений ч. 3 ст. 16 ЦК України: суд може відмовити в захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень ч.ч. 2–5 ст. 13 ЦК України. Оскільки припис про заборону зловживання правом міститься у ч. 3 ст. 13 ЦК України, наведені два наслідки є також наслідками за зловживання особою своїм правом.

Формулювання «суд може зобов'язати її припинити зловживання правом» може розглядатися в двох ракурсах. Перший — як передбачений законом спосіб захисту; другий — як дискреційне повноваження суду в процесі розгляду справи зобов'язати особу (відповідача або позивача) припинити зловживання правом.

У Єдиному державному реєстрі судових рішень містяться поодинокі випадки заявлення особами позовів із вимогою про припинення зловживання правом. Перші судові рішення з таким предметом позову можна знайти ще в практиці Вищого господарського суду України. Так, Господарським судом Кіровоградської області розглядався спір за позовом Приватного підприємства «Балтимор» до Кіровоградської міської ради про визнання права на оренду земельної ділянки, зобов'язання припинити зловживання правом та зобов'язання укласти договір. У цьому випадку Кіровоградська міська рада прийняла рішення

про надання дозволу на розробку проєкту землевідведення. Приватне підприємство «Балтимор» розробило такий проєкт, пройшло всі узгодження, зокрема була проведена експертиза проєкту. Наведений проєкт було подано до міської ради, однак міська рада тривалий час не вчиняла жодних дій щодо прийняття рішення про затвердження проєкту землевідведення та укладання договору оренди. Позивач вважав таку бездіяльність зловживанням правом. Суд першої інстанції задовольнив позовні вимоги, зокрема і вимогу щодо зобов'язання припинення зловживання правом [181]. Наведена справа була предметом перегляду у Вищому господарському суді України. За результатом перегляду рішення було скасовано, однак підставою скасування рішення став висновок суду про те, що зловживання правом можливе лише у формі активних дій, а в цьому випадку спостерігається бездіяльність відповідача [154]. Аналогічні поодинокі випадки можна зустріти і у практиці Верховного Суду. Так, у справі № 760/21007/23 позивачем було заявлено позов про зобов'язання припинити зловживання правом та вчинити дії. За матеріалами справи між Особа_1 (позивач) та Особа_2 було укладено договір позики. Для забезпечення зобов'язань за договором позики між сторонами було укладено договір іпотеки. Позивач втратив можливість обслуговувати борг та не зміг повернути кошти Особа_2. Водночас Особа_2, маючи можливість звернення стягнення на предмет іпотеки та погашення таким чином боргу, не вчиняв жодних дій щодо цього. Позивач вважав таку бездіяльність зловживанням правом. Усі три інстанції відмовили в задоволенні позову через недоведеність позову [113]. Аналогічним чином було сформульовано позовні вимоги за зустрічним позовом у справі № 359/4206/16-ц. За фабулою справи ТОВ «Порше Мобіліті» звернулося до Особа_6 про стягнення заборгованості. Між сторонами було укладено кредитний договір на придбання автомобіля. ТОВ «Порше Мобіліті» зазначало, що Особа_6 не виконувала свої зобов'язання за кредитним договором, що надало право позивачу на підставі приписів договору змінити строк виконання кредитного договору, на підставі чого ТОВ «Порше Мобіліті» звернулося до Особи_6 з листом про дострокове повернення коштів, сплату відсотків та індексу інфляції.

Вважаючи таку поведінку зловживанням правом, Особа_б звернулася із зустрічним позовом про припинення зловживання правом з боку ТОВ «Порше Мобіліті». У цій справі, як і у попередній, суди розглянули справу по суті та відмовили в задоволенні вимоги про припинення зловживання правом по суті [114]. На жаль, у всіх наведених рішеннях суди не вдавалися до аналізу можливості заявлення такої окремої позовної вимоги, як припинення зловживанням правом. Водночас існує усталена судова практика стосовно того, що обрання стороною неналежного способу захисту є самостійною підставою відмови у позові [96]. Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що, оскільки у всіх наведених випадках суди все ж розглядали таку позовну вимогу по суті та відмовляли в позові не на підставі обрання неналежного способу захисту, суди допускають використання сторонами такого способу захисту, як зобов'язання особи припинити зловживання правом. У судовій практиці є ще одна категорія справ, в яких суди застосовують ч. 6 ст. 13 ЦК України. Прикладами таких справ є справи № 916/735/23 [131] та № 903/439/24 [132]. У наведених судових справах Верховний Суд зробив такий висновок: «Системний аналіз статей 13, 15 ЦК України свідчить про те, що зловживання своїми правами слід вважати такими діями особи, які здійснюються на шкоду цивільним правам і інтересам інших осіб». Саме з моменту порушення, невизнання чи оспорювання цивільного права в особи виникають підстави для його захисту у судовому порядку. При цьому ч. 6 ст. 13 ЦК України передбачено не обов'язок суду припинити зловживання правом чи застосувати інші наслідки, встановлені законом (оскільки встановлення обставин зловживання правом передбачає відповідний порядок та послідовність процедурних та процесуальних дій), а саме право особи на звернення до суду, який за результатами розгляду справи має обов'язок прийняти рішення по суті розгляду такої заяви». Наведену позицію можна зрозуміти як небажання суду за власним бажанням оцінювати поведінку особи на предмет зловживання правом. Суд у цьому випадку зазначив, що оцінка дій особи, не предмет зловживання правом, може бути зроблена в окремому провадженні за заявою особи, що також може свідчити на користь можливості

заявлення окремої вимоги як способу захисту. Взагалі практика застосування ч. 6 ст. 13 ЦК України нечисленна, що є наслідком, зокрема, й обмеженості випадків заявлення таких вимог на практиці. Більш розповсюдженою є практика застосування судами ч. 3 ст. 16 ЦК України. Формулювання ч. 3 ст. 16 ЦК України дає підставу зробити важливий висновок щодо алгоритму застосування припису про зловживання правом та наслідків такого зловживання, передбачених цією нормою. Як уже наголошувалося, припис ч. 3 ст. 16 ЦК України дає повноваження суду відмовити в захисті права у разі порушення нею, зокрема, вимог ч. 3 ст. 13 ЦК України. Оскільки законодавець передбачив відмову в праві як санкцію за зловживання правом, значить, таке право в особи повинно бути. Попередньо зазначалося у роботі (розділах 2 та 3), що першою і головною ознакою зловживання правом є наявність суб'єктивного права та процес здійснення такого права. Усе це сукупно означає, що до моменту застосування наслідків, передбачених ч. 3 ст. 16 ЦК України: суд повинен встановити наявність в особи такого права та порушення самого права. І лише після цього суд відмовляє особі в захисті права на підставі зловживання такою особою правом. Описаний алгоритм не є новим для української системи. Аналогічний алгоритм застосовується судом у спорах, у яких стороною заявлено про пропуск позовної давності. За усталеною позицією, для застосування позовної давності суд спочатку повинен встановити наявність порушеного права. І лише за наявності такого права суд може відмовити в задоволенні позову у зв'язку зі спливом позовної давності. В іншому випадку суд відмовляє в позові по суті без застосування позовної давності. Описаний алгоритм застосування припису ч. 3 ст. 16 ЦК України було застосовано в уже описаній постанові Верховного Суду від 07 грудня 2018 р. у справі № 910/7547/17 [148]. У цій справі одна юридична особа уклала договір купівлі-продажу нерухомого майна із іншою особою. У подальшому особа-продавець звернулася до суду із позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу на підставі того, що такий правочин є фіктивним, оскільки був спрямований на недопущення звернення стягнення банком на це майно. Покупець стверджував, що правочин не був

спрямований на настання реальних правових наслідків, а отже, є фіктивним. Верховний Суд спочатку прийшов до висновку, що договір купівлі-продажу є фіктивним, однак відмовив покупцю у визнанні його недійсним на підставі припису ч. 3 ст. 16 ЦК України. У постанові Верховного Суду від 15 квітня 2020 р. у справі № 626/601/19 суд застосував ч. 3 ст. 16 ЦК України аналогічним чином [110]. У цій справі фізична особа отримала земельну ділянку у спадок. Договір оренди було укладено попереднім власником. Впродовж 9 років ця фізична особа отримувала орендну плату за договором оренди, а через 9 років звернулась до суду із позовом про розірвання договору на тій підставі, що в момент отримання майна у спадок змінився власник майна (однією з умов договору оренди було право припинення договору у випадку зміни власника). Суд попередньо встановив, що в особи виникло право на розірвання договору, але відмовив у позові у зв'язку із зловживанням правом.

Описані випадки ставлять питання про природу права суду відмовити в захисті права. Перший варіант тлумачення наведеної норми дає такий результат: право суду відмовити в захисті права не є випадком припинення самого права. Після цього зобов'язання стає натуральним, однак продовжує існувати, як і право, яким особа зловживала. Інший варіант тлумачення зводиться до того, що суд, відмовляючи в захисті права, тим самим позбавляє особу права. Третій варіант тлумачення можна знайти у Б. Карнауха, аналізуючи різницю між правопорушенням та зловживанням правом, він наголошує на наслідках як на одній із відмінностей. У випадку із правопорушенням наслідком є втрата особи свого права. У випадку ж із зловживанням правом наслідком є відмова в задоволенні позову, чим суд не дає стороні досягнути мети, яку вона перед собою ставила. На перший погляд, наведена позиція повністю охоплюється іншою. Однак зазначений приклад показує, що це не зовсім так. Як приклад зловживання правом наводиться така ситуація: «А винаймає приміщення у В для того, щоб відкрити там ресторан. У літні місяці А виставляє кілька столиків на вулиці, але на належній власникові території. Через шум, який створюють відвідувачі ресторану в нічний час, В зазнає труднощів із пошуком наймачів для

апартаментів у тій же самій будівлі. В зловживав би своїми правами, якби, замість того, щоб вимагати від А не обслуговувати клієнтів пізно ввечері, вимагав би від А взагалі не обслуговувати клієнтів у дворі». Далі зазначається: «У цій ілюстрації зловживанням була сама вимога про заборону обслуговувати клієнтів на вулиці. І суд повинен заблокувати позивачу можливість досягнути такого непропорційного результату. Однак суд не може позбавити позивача належної йому будівлі на тій підставі, що він зловживав правом власності на неї» [44, с. 31–35]. З наведеного виходить, що як зловживання розглядається зловживання правом власності на нерухомість. Вимога не обслуговувати клієнтів на вулиці розглядається як правоможність, що входить до складу права власності на будівлю. Звідси висновок, що як відмова в захисті права розглядається можливість блокування однієї із можливостей, що входить до змісту права.

Вважаємо, що ч. 3 ст. 16 ЦК України не дає підстав для висновку про можливість суду припинити права на підставі наведеної норми. Припис ч. 3 ст. 16 ЦК України веде мову лише про позбавлення особи можливості у примусовому порядку здійснити таке право. Більше того, ані ст. 346 ЦК України («Підстави припинення права власності»), ані ст. 598 ЦК України («Підстави припинення зобов'язальних відносин») не містять такої підстави припинення права, як зловживання. Водночас слід визнати, що на практиці відмова в захисті деяких прав може означати втрату такого права. Так, Верховним Судом було розглянуто справу № 918/822/23 (918/797/24). За матеріалами справи, один із засновників юридичної особи брав участь у загальних зборах, голосував за прийняття статуту в новій редакції та інші питання, що стояли на порядку денному, однак надалі звернувся до суду із позовом про скасування всіх рішень, що були прийняті на порядку денному та за які він особисто голосував. Судом було відмовлено в позові, зокрема, і з посиланням на норму про зловживання правом. Серед іншого суд зазначив: «Якщо особа, яка має право на оспорювання документа чи юридичного факту (зокрема, правочину, договору, рішення органу юридичної особи), висловила безпосередньо або своєю поведінкою дала

зрозуміти, що не буде здійснювати своє право на оспорювання, то така особа пов'язана своїм рішенням і не вправі його змінити згодом. Спроба особи згодом здійснити право на оспорювання суперечитиме попередній поведінці такої особи і має призводити до припинення зазначеного права» [133].

Небезспірною, на нашу думку, є і позиція щодо припинення окремої правомочності права, висловлена Б. Карнаухом. Хибною є сама вихідна посилка. Право вимоги припинення обслуговування клієнтів на дворі є відносним, оскільки відносини сторін регулюються договором оренди приміщення та чинним законодавством. У зв'язку з цим, наведене право не може входити до змісту абсолютного права (права власності на будівлю). Враховуючи викладене, це право (право вимагати не обслуговувати клієнтів) не є правомочністю, що входить до права власності.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити таке. Чинне законодавство не передбачає зловживання правом як підстави для припинення права особи. Водночас у попередньому розділі ми виділяли дві форми зловживання правом, залежно від усвідомлення особи наслідків такого зловживання. Вважаємо, що у випадку використання особою свого права з єдиною метою завдання шкоди іншій особі та наявності реальної шкоди у законодавстві слід передбачити можливість суду припинити право особи, яке вона використовувала для завдання такої шкоди.

4.2. Визнання правочину недійсним у контексті зловживання правом

Попередньо нами висвітлено питання щодо застосування прямо передбачених законодавством наслідків зловживання особою своїми правами. Водночас слід констатувати, що в процесі правозастосування виникають численні питання наслідків, що можуть бути застосовані до особи, яка зловживає своїм цивільним правом, крім передбачених ч. 6 ст. 13 та ч. 3 ст. 16 ЦК України. Так, зокрема, в теорії та на практиці виникло питання щодо можливості

застосування інших наслідків, передбачених цивільним та господарським законодавством. Одним із таких наслідків є можливість визнання недійсним правочину у випадку зловживання особою своїм цивільним правом. У ході дослідження вже було сформульовано та оприлюднено низку наукових позицій з цього приводу [188], однак зі спливом часу, розвитком теорії цивільного права, судової практики та переосмисленням низки категорій окремі викладені положення вимагають певного коригування.

Практика застосування ч. 3 ст. 13 ЦК України як підстави для визнання недійсним правочину до останнього часу мала поодинокий та несистемний характер. Прикладом цього може бути, зокрема, рішення Апеляційного суду Львівської області від 31 травня 2013 р. у справі № 1308/2-1552/11 [183]. Посилання на ст. 13 ЦК України як підставу визнання договору недійсним можна знайти і у практиці Вищого господарського суду України [150]. У рішенні Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ, де серед іншого ст. 13 ЦК України також використовувалася як підстава визнання правочину недійсним. Прикладами такого застосування є, зокрема, вже згадувана справа № 1308/2-1552/11 [205]. Не вдаючись до аналізу правомірності віднесення в цьому рішенні дій особи до сфери регулювання ч. 3 ст. 13 ЦК України, суди у всіх зазначених випадках серед інших посилань застосували заборону щодо зловживання цивільним правом як підставу для визнання договору недійсним. На противагу можна навести рішення Господарського суду Херсонської області від 06 червня 2006 р., в якому суд зазначив, що «посилання на ст. 13 ЦК України не є підставою для визнання частини договору недійсною, оскільки стосується меж здійснення прав» [182]. Однак ситуація поодинокості та несистемності змінилася корінним чином із початком роботи Верховного Суду. Причиною цього є приписи ч. 5 та ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» (висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права). Висновки щодо застосування норм права, викладені в

постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами в процесі застосування таких норм права [174]. Одним із перших судових актів, в яких Верховний Суд визнав можливість використання припису ч. 3 ст. 13 ЦК України як підстави для визнання правочину недійсним, є постанова Касаційного цивільного Суду в складі Верховного Суду від 17 липня 2019 р. у справі № 299/396/17 [144]. У наведеному судовому акті суд буквально зазначив: «Як наслідок, не виключається визнання договору недійсним, спрямованого на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України)». Натепер Верховний Суд беззаперечно стоїть на позиції можливості визнання недійсним правочину на підставі ч. 3 ст. 13 ЦК України. Так, у постанові від 05 серпня 2025 р. у справі № 910/430/22 суд спочатку зазначає, що «межею реалізації принципу свободи договору має бути неприпустимість зловживання правом». Далі у тексті суд зазначає: «Отже, договір, який укладено з метою уникнення виконання договору та зобов'язання зі сплати боргу, є зловживанням правом на укладення договору та розпорядження власністю, оскільки унеможливорює виконання зобов'язання і завдає шкоду кредиторам». З цього робить висновок, що «будь-який правочин, вчинений боржником у період настання в нього зобов'язання з погашення заборгованості перед кредитором, внаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним, має ставитися під сумнів у частині його добросовісності і набуває ознак фродакторного правочину, що вчинений боржником на шкоду кредиторам» [134]. Майже дослівно наведену позицію можна зустріти і в інших судових актах. Як приклад можна навести постанову Верховного Суду від 03 квітня 2025 р. у справі № 910/15903/23 [136].

Не обійшли це питання стороною і науковці. В науці, на відміну від судової практики, немає єдності в цьому питанні. Прибічником можливості визнання договору недійсним на підставі припису про зловживання правом є, зокрема, В. І. Крат [25, с. 191–204]. З інших позицій виходить М. О. Стефанчук, навівши у монографії «Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» два

аргументи [197, с. 148–149]. Спершу автор підтримує позицію К. І. Скловського стосовно того, що зміст цивільного законодавства про підстави визнання правочину недійсним полягає в тому, що порушується позитивний закон і, як наслідок цього порушення, правочин не має сили, іншими словами, дія статті ЦК України, що встановлює підстави недійсності має об'єктивний характер, а не суб'єктивний, тоді як зловживання правом найчастіше — продукт злої волі, спрямованої проти конкретної особи. Далі М. О. Стефанчук наголошує, що «непрямих аргументів може бути більше». До них належать і неістотність для кваліфікації недійсності правочинів, що не відповідають закону, наміру сторони, а також необхідність доведення здійснення зловживання правом винятково в судовому порядку. І все-таки найважливішою причиною необґрунтованості застосування ст. 203, 215 через ст. 13 ЦК України служить, на наше переконання, невідповідність санкції. Якщо встановлено в діях особи склад зловживання правом, то її необхідно притягнути до відповідальності за таку поведінку. У цьому зв'язку обґрунтованим є позбавлення її судового захисту і, незважаючи на формальну відповідність її дій змісту її суб'єктивного цивільного права, зобов'язати відшкодувати збитки потерпілій стороні. Визнання ж правочину недійсним у такій ситуації може означати, що суд буде діяти в інтересах правопорушника, тому що наслідком буде двостороння реституція, а позови про визнання правочинів недійсними нерідко виступають як засіб захисту несумлінної сторони від вимог контрагента» [197, с. 148–149].

Питання можливості визнання правочину недійсним на підставі ч. 3 ст. 13 ЦК України необхідно розглядати в двох аспектах: з позиції догми національного права (*de lege lata*) та з позиції політики права (*de lege ferenda*). Дотримуючись обраного на початку методу, вважаємо за необхідне почати дослідження наведеного питання з аналізу чинного нормативного матеріалу. Інституту недійсності правочину присвячена гл. 16 ЦК України. Гл. 16 ЦК України в частині регулювання інституту недійсності правочину структурована наступним чином. У ст. 203 ЦК України встановлюються загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності договору. За допомогою висновку

від протилежного (*a contrario*) встановлюється правовий припис, згідно з яким у разі порушення наведених вимог правочин може бути (або є) недійсним. Цей висновок підтверджується текстуально прямо закріпленим приписом ч. 1 ст. 215 ЦК України (в частині зазначених у ст. 215 ЦК України пунктів).

В іншій частині гл. 16 ЦК України законодавець вдався до визначення окремих випадків недійсності правочину та їхніх наслідків. Таким чином, особа, яка бажає заявити вимогу про недійсність правочину, первинно повинна оцінити такий правочин на предмет відповідності його приписам щодо окремих випадків недійсності, встановлених законодавцем у ст.ст. 218–235 ЦК України, чи випадків, встановлених окремими законами. У випадку відсутності підстав для недійсності правочину, встановлених спеціальними нормами, застосуванню підлягає загальна норма щодо умов дійсності правочину, що закріплена в ст. 203 ЦК України. Простий аналіз ст.ст. 218–235 ЦК України та інших законів дають підстави стверджувати, що законодавство України не містить спеціальної норми, яка передбачає зловживання правом чи порушення меж здійснення права як підстави для визнання правочину недійсним. Виходячи з наведеного, єдиною потенційною підставою визнання правочину недійсним може бути одна із умов дійсності правочину, передбачених ст. 203 ЦК України. Іншими словами, потрібно встановити, чи є зловживання особою своїм правом порушенням умов дійсності правочину, передбачених ст. 203 ЦК України.

Відповідно до ст. 203 ЦК України встановлюються вимоги, дотримання яких є необхідним для дійсності правочину:

— зміст правочину не може суперечити цьому кодексу та актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам;

— особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

— волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

— правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;

— правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

— правочин, що вчиняється батьками, не може суперечити правам та інтересам малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Слід зазначити, що підставою недійсності правочину є не будь-яке порушення вимог до дійсності правочину, передбачених ст. 203 ЦК України. Відповідно до ст. 215 ЦК України, підставою недійсності правочину є недотримання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч.ч. 1–3, 5 та 6 ст. 203 ЦК України. Очевидно, що умови дійсності правочину, передбачені чч. 2, 3, 5 та 6, не охоплюють собою випадки зловживання особою своїм цивільним правом. А отже, залишається лише одна умова дійсності правочину, яка потенційно може слугувати підставою визнання правочину недійсним у разі зловживання особою своїм правом, а саме: зміст правочину не може суперечити цьому кодексу та актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Слід зазначити, що ЦК України дещо звузив загальну підставу визнання недійсним договору у випадку так званого загального порушення норм закону. Для порівняння: ЦК УРСР містив аналогічну норму в ст. 48. Відповідно до ст. 48 ЦК УРСР недійсною є та угода, що не відповідає вимогам закону, зокрема полягає на особисті або немайнові права неповнолітніх дітей [218]. Очевидна є різниця між наведеними двома нормами. Так, за приписом ст. 48 ЦК УРСР, підставою недійсності договору є будь-яка невідповідність такої угоди вимогам закону. Водночас за приписом ч. 1 ст. 203 ЦК України правочин може бути визнаний недійсним лише, якщо закону суперечить саме зміст правочину. Зважаючи на наведене, для відповіді на поставлене питання необхідно встановити значення поняття «зміст правочину». У науковій та науково-практичній літературі в основному досліджується питання змісту правовідносин. Водночас очевидно, що поняття правочину та поняття правовідносин не є тотожними, а отже, поняття змісту правовідносин та змісту правочину не

збігаються. Більшість науково-практичних коментарів взагалі не звертає увагу на це питання.

Серед усього розмаїття науково-практичних коментарів до ЦК України вдалося знайти лише два видання, де автори приділяють цьому питанню увагу. Першим є науково-практичний коментар під загальною редакцією І. В. Спасиво-Фатєєвої, де наводиться таке визначення поняття змісту правочину: «Зміст правочину — це сукупність його умов, сформульованих однією стороною, якщо вчиняється односторонній правочин, або узгоджених усіма сторонами при двосторонніх або багатосторонніх правочинах» [80, с. 269]. В іншому науково-практичному коментарі до цивільного законодавства України дається більш широке визначення поняття «зміст правочину»: «Під час тлумачення поняття «зміст правочину» слід урахувати, що правочин є дією (виявом волі) на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202 ЦК України). Тому зміст правочину складають, у першу чергу ті права та обов'язки, про набуття, зміну чи припинення яких учасники правочину домовились. Але ж правочин — це не правовідносини, тому його зміст не може обмежуватися зазначеними правами та обов'язками. Учасник правочину виявляє волю до вчинення правочину з іншими особами. Отже, зміст правочину включає і зазначення на цих осіб. Невизначення цих осіб (цієї особи) або визначення її усупереч законодавству означає, що зміст правочину суперечить актам цивільного законодавства, а тому може бути визнаний недійсним на підставі ч. 1 ст. 215 і ч. 2 ст. 203 ЦК України. Відтак учинення правочину, наприклад, усупереч правилам ч. 2 ст. 362 ЦК України про переважне право співвласників на купівлю частки в праві спільної часткової власності, всупереч правилу ст. 777 ЦК України про переважне право наймача на укладення договору найму на новий строк, усупереч правилу ч. 2 ст. 147 ЦК України про переважне право учасника товариства з обмеженою відповідальністю на купівлю частки, що відчужується іншим учасником цього товариства, всупереч правилам нормативно-правових актів щодо проведення аукціонів, тендерів, конкурсів, що визначають порядок визначення особи, з якою має укладатися договір за

результатами аукціонів, тендерів, конкурсів тощо, є підставою для визнання правочинів недійсними (це не заперечує положення про можливість заявлення у відповідних випадках особою, переважне право якої порушене, позову про переведення на неї прав та обов'язків, якщо таке передбачено законом)» [80, с. 288–295].

Для встановлення значення словосполучення «зміст правочину» доцільно звернутися до чинного законодавства та випадків і контексту використання законодавцем наведеного словосполучення. Серед усього різноманіття законів України нам вдалося знайти наведене словосполучення в трьох нормативно-правових актах — ЦК України, Законі України «Про нотаріат» та Законі України «Про міжнародне приватне право». ЦК України згадує про зміст правочину у ст.ст. 203, 207, 213, 238. Оскільки виявлення визначення словосполучення «зміст правочину», що використовується у ст. 203 ЦК України, є нашою метою, логічно розпочати аналіз із наступної ст. 207 ЦК України. У цій статті питання змісту правочину розкривається через поняття форми правочину (правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах (зокрема електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони). Виходячи з наведеного, вочевидь, під змістом правочину розуміється сукупність його умов, узгоджених сторонами шляхом підписання єдиного документа або обміну декількома документами. Аналогічне значення терміна «зміст правочину» законодавець надає і у ст. 213 ЦК України. У наведеній статті мова йде про тлумачення змісту правочину. Тлумачити, як відомо, можна текстуально та логічно закріплені положення (умови договору), що є зовнішньою формою вираження узгоджених та закріплених сторонами умов правочину. Дещо інше значення цьому словосполученню законодавець надає у ст. 238 ЦК України. Відповідно до ч. 2 цієї статті представник не може вчиняти правочин, який відповідно до його змісту може бути вчинений лише особисто. На нашу думку, в цьому випадку під змістом правочину законодавець розуміє конкретне специфічне суб'єктивне право (або секундарне право) або обов'язок (наприклад, особисті немайнові права, складання заповіту). Закон України «Про

нотаріат» у ст.ст. 47, 54, 59 також, аналогічно ст.ст. 207, 213 ЦК України, під терміном «зміст правочину» розуміє безпосередньо текстуально закріплені умови правочину. Ширше поняття «зміст правочину» законодавець розуміє в Законі України «Про міжнародне приватне право». У науково-практичному коментарі до Закону України «Про нотаріат» автори залишають поза увагою зміст цього поняття [78, с. 155–166].

Безпосередньо у Законі України «Про нотаріат» словосполучення «зміст правочину» міститься у трьох статтях — ст.ст. 31, 32, 33. Цей Закон розглядає словосполучення «зміст правочину» через призму обрання колізійних норм, що застосовуються до відносин із міжнародним елементом. Так, у ст. 31 ЦК України мова йде про те, що форма правочину має відповідати вимогам права, яке застосовується до змісту правочину. Ст. 32 ЦК України взагалі присвячена питанню змісту правочину. Ч. 1 зазначає, що зміст правочину може регулюватися правом, яке обрано сторонами. Очевидною є помилка законодавця в цьому випадку, адже відомо, що право може регулювати лише суспільні відносини, а отже, більш коректним є формулювання «до змісту правочину може застосовуватися право, обране сторонами». Частина 2 наведеної статті теж використовує конструкцію «зміст правочину» для вибору права, яке буде застосовуватись до змісту правочину. У частині три мова йде про виконання, яке має вирішальне значення для змісту правочину. Ст. 33 ЦК України зазначає, що дійсність правочину, його тлумачення та правові наслідки недійсності правочину визначаються правом, що застосовується до змісту правочину. Ст. 31, ч.ч. 1, 2 ст. 32 та ст. 33 ЦК України однаково розуміють значення словосполучення «зміст правочину», однак із наведених формулювань проблематичним є визначення значення цього словосполучення. Лише ч. 3 ст. 32 ЦК України дає підстави стверджувати, що під змістом правочину розуміються права та обов'язки сторін правочину. Підставу для цього дає формулювання «виконання, що має вирішальне значення для змісту правочину». Логічно, що виконання в цьому випадку і є частиною (вирішальною), що складає зміст правочину. Виконання договору полягає у здійсненні сторонами прав та виконанні

кореспондуючих їм обов'язків, що становлять зміст договірної зобов'язання. Отже, наведені положення дають підставу стверджувати, що в цій статті під змістом правочину розуміється сукупність прав та обов'язків. Для виявлення змісту наведеного словосполучення, на нашу думку, доцільно звернутися до ст. 628 ЦК України. Наведена стаття присвячена визначенню змісту договору. Зміст договору відповідно до ст. 628 ЦК України розуміється як сукупність умов (пунктів). Таким чином, законодавець під змістом правочину розуміє сукупність узгоджених сторонами умов або сукупність умов, визначених однією стороною (у разі наявності одностороннього правочину), та в деяких випадках — сукупність прав та обов'язків. Тлумачення словосполучення «зміст правочину» можна знайти і в судовій практиці. Так, у постанові Верховного Суду від 24 січня 2023 р. у справі № 731/43/21 згодом зазначено: «Тлумачення частини першої статті 203 ЦК України свідчить, що під змістом правочину розуміється сукупність умов, викладених в ньому» [116]. Виходячи з наведеного, словосполучення «зміст правочину» не включає суб'єктивну ознаку. А отже, категорія «зловживання правом», кваліфікація якої насамперед залежить від суб'єктивних ознак (спрямованості волі, вини та добросовісності), не охоплюється поняттям «зміст правочину» та відповідно не може бути підставою для визнання правочину недійсним.

Щодо оцінки можливості визнання недійсним правочину з позиції політики права необхідно зазначити, що аналіз позицій окремих учених дозволяє сконцентрувати їх у наступному. Укладення договору не є реалізацією суб'єктивного права особою. Укладаючи договір, суб'єкти цивільного права реалізують свою дієздатність [188]. З такою позицією можна погодитись лише частково. Дійсно існують правочини, на момент укладення яких особа не має суб'єктивного права, а отже, не може реалізувати це право. Наприклад, укладення договору купівлі-продажу речі, якої ще немає, або створення твору. В цьому випадку укладення договору є реалізацією дієздатності особи, а точніше правочиноздатності. Водночас слід зазначити, що купівля-продаж окремих об'єктів обов'язково передбачає наявність у особи (продавця) на момент

вчинення правочину права власності. Яскравий приклад таких правочинів — купівля-продаж нерухомості. Як відомо, правочин купівлі-продажу з нерухомістю обов'язково підлягає нотаріальному посвідченню. У свою чергу, численні нормативні акти, що регулюють процес вчинення нотаріальних дій, вимагають перевірки правовстановлювального документа продавця на момент вчинення угоди. Крім цього, за посиленої уваги стає очевидним, що реалізація правоздатності переважно стосується консенсуальних договорів. Щодо реальних договорів, то момент укладення таких договорів законодавцем пов'язується із моментом передачі речі (наприклад, договір страхування, договір позики). У цих випадках передача речі є секундарним правом та нічим іншим, як реалізацією правоможності щодо розпорядження майном. У частині висновків щодо консенсуальних договорів позиція залишається незмінною. У той же час позиція відносно реальних договорів вимагає коригування. Як йшлося вище, дії особи щодо передачі майна в рамках процедури укладення реального договору кваліфікувалися як реалізація секундарного права [188]. Водночас таке секундарне право є частиною суб'єктивного права власності. Таким чином, здійснення секундарного права щодо передачі майна є складовою частиною права розпорядження майном. А отже, слід визнати, що в процедурі укладення реального договору особа все ж таки реалізовує суб'єктивне право власності.

Висновки до розділу 4

Загальними цивільно-правовими наслідками зловживання особою своїм правом є наслідки, прямо передбачені ч. 6 ст. 13 та ч. 3 ст. 16 ЦК України. До них належать можливість зобов'язання особи припинити зловживання правом, застосування інших наслідків, встановлених законом, а також відмова суду в захисті цивільного права або інтересу особи, яка порушила вимоги щодо меж здійснення цивільних прав.

Припис ч. 6 ст. 13 ЦК України про можливість зобов'язання особи припинити зловживання правом може розглядатися не лише як дискреційне повноваження суду, а й як окремий спосіб захисту цивільного права. На користь

такого висновку свідчить судова практика, у якій позовні вимоги про припинення зловживання правом розглядалися судами по суті, а не відхилялися з мотивів обрання неналежного способу захисту.

Відмова в захисті цивільного права на підставі ч. 3 ст. 16 ЦК України можлива лише за умови попереднього встановлення судом наявності в особи відповідного суб'єктивного права та факту його порушення, невизнання або оспорювання. Лише після цього може ставитися питання про відмову в захисті такого права у зв'язку зі зловживанням ним.

Відмова в захисті права, передбачена ч. 3 ст. 16 ЦК України, не є припиненням самого суб'єктивного права. Чинне цивільне законодавство не містить підстав для висновку, що зловживання правом саме по собі припиняє право особи або окрему правомочність. Такий наслідок полягає у позбавленні особи можливості примусового судового захисту відповідного права в конкретній правовій ситуації.

Разом з тим у практичному вимірі відмова в захисті окремих прав може мати результат, близький до втрати можливості їх реалізації. Це особливо помітно щодо прав на оспорювання правочину, рішення органу юридичної особи або іншого юридичного факту, коли попередня поведінка особи може унеможливити подальше здійснення такого права.

De lege ferenda доцільним є обговорення можливості встановлення у законі спеціального наслідку у вигляді припинення права у виняткових випадках, коли особа використовує належне їй право з єдиною метою завдання шкоди іншій особі та така шкода реально настала.

Практика використання ч. 3 ст. 13 ЦК України як підстави для визнання правочину недійсним набула системного характеру після формування відповідних правових позицій Верховного Суду, зокрема у справах щодо фраздаторних правочинів. Водночас така практика потребує критичної оцінки з погляду догми чинного цивільного права.

Законодавство України не містить спеціальної норми, яка передбачає зловживання правом або порушення меж здійснення права як самостійну

підставу недійсності правочину. Тому питання можливості визнання правочину недійсним у зв'язку зі зловживанням правом має вирішуватися через аналіз загальних умов дійсності правочину, передбачених ст. 203 ЦК України.

Зміст правочину у значенні ч. 1 ст. 203 ЦК України охоплює насамперед сукупність умов правочину, а в окремих випадках — права та обов'язки, що з нього випливають. Оскільки зловживання правом пов'язане передусім із суб'єктивними ознаками поведінки особи — спрямованістю волі, добросовісністю, виною та метою, — воно не охоплюється поняттям змісту правочину.

Отже, *de lege lata* зловживання правом не може розглядатися як самостійна підстава для визнання правочину недійсним. Використання ч. 3 ст. 13 ЦК України для обґрунтування недійсності правочину без прямої опори на спеціальні або загальні підстави недійсності, передбачені цивільним законодавством, не узгоджується зі структурою інституту недійсності правочинів.

ВИСНОВКИ

У дисертації зловживання правом розглянуто як особливу форму поведінки учасника цивільних відносин, що полягає у здійсненні належного йому суб'єктивного цивільного права. Проведене дослідження дало змогу відмежувати зловживання суб'єктивним цивільним правом від недобросовісного використання інших правових можливостей, визначити його ознаки, форми та цивільно-правові наслідки, а також обґрунтувати напрями вдосконалення цивільного законодавства у цій частині.

Наведене дає підстави сформулювати такі основні висновки дисертаційного дослідження.

1. Частина 3 ст. 13 ЦК України містить дві нормативні конструкції зловживання правом: дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, та зловживання правом в інших формах. Перша конструкція описує умисне зловживання правом, друга — лише вказує на можливість існування інших форм, не визначаючи їхніх ознак.

2. Зловживання правом у власному цивільно-правовому значенні можливе лише за наявності в особи суб'єктивного цивільного права та у процесі його здійснення. Використання інших правових можливостей — елементів правоздатності, секундарних прав або процесуальних можливостей — може бути недобросовісним і шкідливим, однак не є зловживанням суб'єктивним цивільним правом.

3. Здійснення суб'єктивного цивільного права за загальним правилом передбачає активну поведінку управненої особи. Бездіяльність сама по собі є нездійсненням права, а не його здійсненням, тому зловживання правом у формі бездіяльності можливе лише у випадках, коли закон надає пасивній поведінці значення способу реалізації правової можливості.

4. Умисне зловживання правом характеризується здійсненням суб'єктивного цивільного права з метою завдання шкоди іншій особі. Хоча

чинне формулювання ч. 3 ст. 13 ЦК України прямо не визначає шкоду як обов'язкову ознаку такого зловживання, без шкоди застосування цивільно-правових наслідків зловживання правом втрачає належну правову підставу.

5. Інші форми зловживання правом не можуть визначатися довільно через загальне посилення на недобросовісність. Їхніми необхідними ознаками є здійснення належного особі суб'єктивного цивільного права, недобросовісність поведінки, завдання шкоди.

6. Добросовісність у конструкції зловживання правом має оцінюватися у суб'єктивному значенні. Йдеться про знання або можливість знання особою юридично значущих обставин, прав інших осіб та шкідливих наслідків власної поведінки. Недобросовісність у такому контексті є критерієм, який перетворює зовні правомірне здійснення суб'єктивного права на поведінку, що виходить за межі його належного здійснення.

7. Не кожен випадок, який законодавець або судова практика позначають як зловживання правом, є зловживанням суб'єктивним цивільним правом. Подання завідомо безпідставного позову, оскарження рішення, яке не підлягає оскарженню, штучне об'єднання позовних вимог, укладення мирової угоди на шкоду третім особам та інші подібні дії радше свідчать про недобросовісне використання процесуальних або інших правових можливостей.

8. Чинне законодавство і судова практика фактично використовують категорію зловживання правом ширше, ніж дозволяє її класичне цивільно-правове розуміння. Така ситуація потребує нормативного розмежування зловживання суб'єктивним цивільним правом і ширшої за змістом недобросовісної поведінки, що полягає у шкідливому використанні інших правових можливостей.

9. Зловживання правом *de lege ferenda* доцільно розглядати у двох формах. Перша форма полягає у здійсненні суб'єктивного цивільного права з єдиною метою завдання шкоди іншій особі за наявності такої шкоди. Друга форма полягає у недобросовісному здійсненні суб'єктивного цивільного права з метою

реалізації його змісту, коли особа усвідомлює шкідливі наслідки для іншої особи, але не надає цьому належного значення.

10. Друга форма зловживання правом має застосовуватися лише у виняткових випадках. Її застосування можливе тоді, коли результат здійснення суб'єктивного цивільного права є кричуще несумісним зі справедливістю. Такий підхід дозволяє уникнути довільного обмеження свободи здійснення цивільних прав і водночас забезпечує реагування на найбільш очевидні випадки недобросовісного використання права.

11. Загальними цивільно-правовими наслідками зловживання правом є зобов'язання особи припинити зловживання правом та відмова в захисті цивільного права або інтересу. Відмова в захисті права не припиняє самого суб'єктивного права, а лише позбавляє особу можливості його примусового судового захисту в конкретній правовій ситуації.

12. Чинне цивільне законодавство не передбачає зловживання правом як самостійної підстави припинення суб'єктивного цивільного права. Водночас у разі здійснення права з єдиною метою завдання шкоди іншій особі та настання такої шкоди *de lege ferenda* може бути передбачена можливість припинення права, яке було використане виключно як засіб завдання шкоди.

13. Зловживання правом не є самостійною підставою недійсності правочину. Глава 16 ЦК України не містить спеціальної норми, яка передбачає порушення меж здійснення права або зловживання правом як підставу недійсності. Тому використання ч. 3 ст. 13 ЦК України як самостійної підстави для визнання правочину недійсним, зокрема у справах щодо фраздаторних правочинів, не узгоджується зі структурою інституту недійсності правочинів.

14. Категорія «зміст правочину» у ч. 1 ст. 203 ЦК України охоплює насамперед умови правочину, а в окремих випадках — права та обов'язки, що з нього випливають. Зловживання правом пов'язане передусім із суб'єктивними ознаками поведінки особи — спрямованістю волі, добросовісністю, виною та метою, тому не охоплюється поняттям змісту правочину як умови його дійсності.

15. «Чисті» випадки зловживання саме суб'єктивним цивільним правом є відносно рідкісними. Натомість значно частішими є випадки недобросовісного та шкідливого використання інших правових можливостей. Саме тому вдосконалення цивільного законодавства має полягати не лише в уточненні конструкції зловживання правом, а й у формулюванні загального правила про недопустимість недобросовісної поведінки, яка завдає шкоди правам або охоронюваним законом інтересам інших осіб.

16.3 урахуванням результатів проведеного дослідження доцільно запропонувати такі зміни до ЦК України.

1. Частину першу статті 12 після слів «на власний розсуд» доповнити словами «, крім випадків, встановлених законом».

2. Статтю 13 викласти в такій редакції:

«Стаття 13. Добросовісність та заборона зловживання правом

1. Шкода, завдана особі внаслідок недобросовісної поведінки іншої особи, підлягає відшкодуванню.

2. Забороняється зловживання правом. Зловживанням правом є здійснення особою належного їй суб'єктивного цивільного права з метою завдання шкоди іншій особі. Наслідки зловживання особою суб'єктивним цивільним правом застосовуються лише у разі завдання шкоди правам або охоронюваним законом інтересам іншої особи.

3. Шкода, завдана іншій особі внаслідок здійснення суб'єктивного цивільного права без наміру її завдання, підлягає відшкодуванню лише у випадках, якщо результат здійснення такого права є явно несправедливим до іншої сторони.

4. У разі зловживання особою суб'єктивним цивільним правом суд може застосувати наслідки, встановлені законом.

5. Особа, якій завдано шкоди внаслідок зловживання правом, має право вимагати припинення такого зловживання та відшкодування завданої шкоди.

Запропоновані зміни спрямовані на підвищення рівня правової визначеності під час застосування положень Цивільного кодексу України щодо

добросовісності та зловживання правом. Їх прийняття дозволить чіткіше відмежовувати належне здійснення суб'єктивного цивільного права від його недобросовісного використання, визначити умови застосування цивільно-правових наслідків зловживання правом, а також запобігти довільному поширенню цієї конструкції на будь-яку небажану або формально недобросовісну поведінку. Це сприятиме більш послідовному застосуванню статей 12 і 13 ЦК України у судовій практиці та забезпеченню балансу між свободою здійснення цивільних прав і необхідністю захисту прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрощук Г. О. Визнання знака добре відомим: інструмент захисту від недобросовісної конкуренції та зловживання правом. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 4. С. 177–186. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2023.32>.
2. Бабич І. Г. Значення принципу добросовісності при визначенні зловживання правом. *Часопис цивілістики*. Вип. 28. Одеса, 2018. С. 24–27. URL: <https://clj.nuoua.od.ua/archive/28/7.pdf>.
3. Бабич І. Г. Принцип добросовісності як прояв цивільно-правового методу. *Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах пандемії та IT* : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.) / МОН України, НУ «ОЮА»; за заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2021. С. 9–13. *eNUOLAIR. Репозитарій (відкритий електронний архів) Національного університету «Одеська юридична академія»*. <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/737fc935-9667-497a-b4c1-3f46f8da6d24/content>.
4. Бакалінська О. О. Концептуальні підходи до визначення змісту поняття добросовісність в західній правовій доктрині. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 150–154. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2012_2_36.
5. Бакалінська О. О. Добросовісність і розумність в цивілістичній концепції здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав. *Політологія. Соціологія. Право*. 2011. Вип. № 3. С. 172–175. URL: http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2011/3/3_2011.pdf#page=164.
6. Бервено С. М. Проблеми договірного права України. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 392 с. ISBN 966-667-227-8.
7. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи

- тлумачення закону (22.10.2020, 12:45). *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199>.
8. Бичкова С. Зловживання процесуальними правами з огляду на перешкоди ефективному судочинству у цивільних справах. *Приватне право і підприємництво*. 2026. Вип. 26. С. 374–380. <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2026.26.41>.
  9. Бичкова С. С. Віндикація і зловживання правом власності. *Рекодифікація речового права*: зб. матер. XIV Міжн. цивілістичного форуму (м. Київ, 16 травня 2025 р.). Одеса: Юридика, 2025. С. 23–26. https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf- Rekodyfikatsiya-rechovogo-prava_2025.pdf#page=23.
  10. Бичкова С. С. Зловживання процесуальними правами як перешкода ефективному захисту приватних прав та інтересів. *Захист прав та інтересів особи в умовах реформування приватного права в Україні*: зб. наукових праць учасників круглого столу (28 лютого 2025 року) / [редкол.: Л. А. Музика, Т. Р. Федосєєва, Р. Ю. Ханік-Посполітак]. Київ: НаУКМА, 2025. С. 5–9. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/35399>.
  11. Бондаренко Ю. Г., Труба В. І. Категорії добросовісності та недобросовісності в цивільному праві та судовій практиці. *Світ наукових досліджень*. Вип. 18: матер. Міжн. мультидисц. наук. інтернет-конф. (м. Тернопіль, Україна, м. Переворськ, Польща, 20–21 квітня 2023 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. Тернопіль: ФО-П Шпак В. Б. С. 126–127. URL: https://www.economy-confer.com.ua/data/downloads/file_1690536924.pdf#page=126.
  12. Боровська І. А. Взаємозв'язок зловживання цивільними процесуальними правами з категоріями «добросовісність» та «суб'єктивне право». *Право і суспільство*. 2018. № 3, Ч. 2. С. 31–38. <https://elar.navs.edu.ua/items/cd6e9f91-88c2-416d-a5d1-e2bc907cafe8>.
  13. Бровченко Т. І., Миргород В. О. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського*.

- Серія: Юридичні науки.* 2020. Том 31 (70), № 3. С. 51–56.
<https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/09>.
14. Будурова Г. М. Зловживання правом на відмову від позову у касаційній інстанції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2022. № 58 С. 26–30. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.58.6>.
15. Бурдін М. Ю., Байбак А. Г. Добросовісність як правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 85, ч. 1. С. 26–32. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.3>.
16. Бурдін М. Ю., Юшкевич О. Г. Батьківський кіднепінг як форма зловживання батьківськими правами. *Вісник Харківського університету внутрішніх справ.* 2024. № 2 (105). С. 74–83. <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.07>.
17. Бурлаков С. Ю. Застосування принципу добросовісності при вирішенні цивільних спорів: Спеціально для підтримання кваліфікації суддів у цивільних справах апеляційних судів. Київ, 2022. 94 с. *Верховний Суд.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobroso.pdf.
18. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 4. С. 11–16. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.02>.
19. Васильєв С. В. Забезпечення балансу між принципом добросовісності та зловживанням правом у судовій практиці України. Вип. 171. Харків, 2025. С. 78–96. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.341554>.
20. Вдовичен О. Поняття зловживанням правом. *Право і суспільство.* 2008. № 4. С. 47–52. URL: <http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov/14801-2011-01-19-03-05-49.html> (дата звернення: 18.03.2020).
21. Верба О. Б. Запобігання зловживанню правом у виконавчому провадженні. *Актуальні проблеми правового регулювання господарських та соціальних відносин в Україні* : зб. тез доп. учасників наук.-практ. семінару (18 жовтня 2024 р.) / за заг. ред. М. С. Долинської. Львів : ЛьвДУВС, 2024. С. 13–16.

https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8445/1/18_10_2024.pdf#page=13.

22. Вечірко І. О. Особливості реалізації принципу добросовісності у правовідносинах неспроможності. *Розбудова доброчесності та комплаєнсу в Україні: виклики і перспективи євроінтеграції* : зб. матер. Всеукр. конф. з міжн. участю (м. Вінниця, 27 березня 2025 р.). Вінниця : Друк, 2025. С. 41–43. *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*. URL: <https://dspace.vspu.edu.ua/items/46398926-2d2c-43d2-b4b1-868d395ecfdf>.
23. Вимоги до оформлення дисертацій. Затв. Наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 р. № 40, зареєстр. у Міністерстві юстиції України 03.02.2017 р. за № 155/30023. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17>.
24. Відшкодування моральної та матеріальної шкоди / за ред. М. К. Галянтича. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 624 с. ISBN 978-966-667-487-9.
25. Вчення про цивільно-правову відповідальність / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. 816 с. ISBN 978-617-7934-31-7.
26. Ганьба О. Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 95–99.
27. Гетьман Є. Кодекс як особливий вид закону. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 1. С. 42–50. *Electronic Archive-Repository of the Yaroslav Mudryi National Law University (eNULAIR)*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b1d3a310-34a4-4fe6-92db-da834568e37d/content>.
28. Головатий С. Верховенство права : У 3-х кн. Київ : Фенікс, 2006. Книга 1. Верховенство права: від ідеї — до доктрини. 2006. XXXII, 623 с. ISBN 978-966-651-397-0.

29. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798–XII, у ред. Закону України від 03.10.2017 р. № 2147–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
30. Греца Я. Феномен зловживання правом: штучна правомірність чи прихована протиправність. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Вип. 70. Ужгород, 2022. С. 309–312. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.48>.
31. Греца Я. В., Греца С. М. Особливості застосування категорій «добросовісність» та «зловживання правом» при визначенні меж податкового планування. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Закарпатські правові читання»* (28–29 квітня 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 348–352. *DSpace УжНУ*. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/93cc441a-cbac-4a1f-9629-9ddf65536df8>.
32. Губар О. С. Недопустимість зловживання правом у цивільному праві України. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України. Київ, 2013. <https://mydisser.com/dfiles/45417919.doc>.
33. Гуртова К. М. Деякі аспекти зловживання правом у цивільному та господарському судочинстві. *Право і безпека*. 2024. Том 92, № 1. С. 23–30. <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.02>.
34. Гуртова К. М. Неприпустимість зловживання правом як комплексний міжгалузевий правовий інститут. Дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Вінниця, 2024. 260 с. *Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ (KhNUAIR)*. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/62ddde06-dfd1-4b22-9f86-3efe472fdbcl>.
35. Гуртова К. М. Розвиток наукових уявлень про зловживання правом у вітчизняній юриспруденції. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4 (103). С. 315–323. <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.30>.

- 36.Дзера О. В., Коссаk В. М., Яроцький В. Л. Рецензія на монографію «Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу». *Нове українське право*. 2021. Вип. 5. С. 163–165. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.5.24>.
- 37.Дришлюк В. І., Журавель А. В., Юрченко М. М., Ніцевич А. С. Зловживання процесуальними правами та їх наслідки при зверненні до Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2024. № 5. С. 589–595. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.86>.
- 38.Дроботов І. С. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві: питання теорії та практики. Одеса : Гельветика, 2020. 176 с. ISBN 978-996-992-359-2.
- 39.Енциклопедія політики і права / за ред. В. П. Горбатенка і П. В. Мироненка. Київ : Політія, 2024. 788 с. ISBN: 978-617-8166-09-0.
- 40.Єрмоленко Д. О. Особливості теоретичних підходів до категорії «зловживання правом» у країнах англо-американської правової сім'ї. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 19–23 <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.1>.
- 41.Заболотна Н. Я., Семчишин С. І. Зловживання суб'єктивним цивільним правом як вид аномалії правової поведінки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 138–141. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/30>.
- 42.Іванов В. П. Еволюція інституту зловживання правом. *Альманах права. Феномен реалізації права в контексті сучасного наукового дискурсу* : Вип. 16. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. С. 453–457. <https://almanahprava.org/en/assets/images/issues/14/almanah-prava-14-2023.pdf#page=453>.
- 43.Іванов В. П. Історіографія розвитку концепції зловживання правом. *Право та суспільство*. 2023. № 5. С. 10–16. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.5.2>.

44. Карнаух Б. Зловживання правом та його наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. Вип. 9. С. 31–36. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>.
45. Кізлова О. С. Зловживання правом у договірних зобов'язаннях: нові тенденції (сучасна інтерпретація принципу добросовісності в умовах економічної нестабільності). *Право та суспільство*. 2025. № 3, Т. 1. С. 100–106. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.1.14>.
46. Клещенко Н. О. Зловживання як деформація у процесі реалізації права. *Альманах права. Феномен реалізації права в контексті сучасного наукового дискурсу*: Вип. 16. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. С. 207–212. <https://almanahprava.org/assets/images/issues/16/issue16.pdf#page=207>.
47. Клипа О. П. Зловживання правом у цивільних правовідносинах: теорія і практика. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3, Ч. 1. С. 231–235. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.33>.
48. Коваль В. М. Проблеми застосування норм матеріального права в господарському судочинстві. Одеса: Юридична література, 2011. 528 с. ISBN 978-966-419-119-4.
49. Коваль І. Ф., Ведешина Я. О. Цивільно-правовий аспект зловживання правом: доктринальні підходи, проблеми визначення ознак і нормативної деталізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2025. Вип. 89, ч. 1. С. 343–348. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.47>.
50. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747–IV, у ред. Закону України від 03.10.2017 р. № 2147–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
51. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 р. № 2597–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>.

52. Козюбра М. І. Герменевтичний трикутник та особливості використання його методології в юридичному тлумаченні. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2023. № 11. С. 4–11. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2023.11.4-11>.
53. Козюбра М. І. Практична філософія права. Київ : Дух і літера, 2024. 496 с. ISBN 978-617-8262-55-6.
54. Колядіна Н. Г. Реалізація права на позов у цивільному процесі України та окремих держав Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 22 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7326e878-7b40-4904-b3be-5dd1a134a358/content> (дата звернення: 22.07.2025)
55. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
56. Костяшкін І. О., Бойко А. О. Поняття принципу добросовісності в цивільному праві: загальні положення. *Наше право*. 2025. № 3. С. 393–399. <https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.55>.
57. Кот О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4. С. 133–141. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-133-141.pdf.
58. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики. Київ : Алерта, 2017. 494 с. ISBN 978-617-566-408-7.
59. Кот О. О. Категорія «зловживання правом» у сучасній доктрині цивільного права. *Зловживання правом* : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 30–41.
60. Кочин В. В. Конституційно-правова оцінка та можливість судового захисту при зловживанні суб'єктивним цивільним правом *Зловживання правом* / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 66–67.

- 61.Крат В. І. Добра совість в практиці касаційного суду. Верховний Суд, 2025. 33 с. *Судова влада України.* URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Dobra_sovi_st_12_06_2025.pdf.
- 62.Крат В. І. Приватне право любить творчих — суддя Касаційного цивільного Суду в складі ВС Василь Крат (22.04.2024; 13:02). *Верховний Суд.* URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1593219>.
- 63.Крат В. І. Судова практика з питань оспорювання правочинів і застосування судом норми ст. 13 ЦК України. *Зловживання правом / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої.* Харків : ЕКУС, 2021 С. 291–307.
- 64.Криворучко Д. В., Туманянц А. Р. Зловживання правом під час досудового розслідування у кримінальному провадженні. Одеса : Юридика, 2024. 280 с. ISBN 978-617-8263-72-0.
- 65.Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–III. *Верховна Рада України. Законодавство України.* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
- 66.Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651–VI. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- 67.Ксьондзик Ю. Ю. Правова природа добросовісності як загального принципу цивільного договірною права України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2026. Вип. 01, ч. 1. С. 244–250. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.39>.
- 68.Кузнецова Н. Основні методологічні засади сучасного цивільного права України. *Право України.* 2009. № 8. С. 12–14.
- 69.Кузьменко К. О. Добросовісність як концептуальна основа правомірної реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія Право. 2023. Вип. 75, ч. 1. С. 187–192. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.30>.

- 70.Кулініч О., Салазський О. Недосконалість правового регулювання як передумова для зловживання (на прикладі інформаційних правовідносин). *Право України*. 2022. № 9. С. 73–85. <https://doi.org/10.33498/louu-2022-09-073>.
- 71.Курс цивільного процесу / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с. ISBN 978-966-458-290-9.
- 72.Лазарєв В. В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Наукові записки*. 2023. Том 88, № 1. С. 179–189. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.16>.
- 73.Лазарєв В. В. Становлення концепції зловживання правом: від Стародавнього Риму до XIX сторіччя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. Спец. вип. № 2. С. 29–34. <https://doi.org/10.31733/2078-3566/2023-6-29-34>.
- 74.Лассен Т. Перетворювальні права (Gestaltungsrechte) за німецьким правом. *Цивілістична платформа*. 2024. Вип. 1. С. 184–211. DOI: <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2024-1-1-184-211>.
- 75.Майданик Р. А. Розвиток приватного права України. Київ : Алерта, 2016. 226 с. ISBN 978-617-566-375-2.
- 76.Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір). Київ : Дакор, 2012. 364 с. ISBN 978-617-7020-07-2.
- 77.Марченко С., Палійчук В. Автономне тлумачення поняття «майно» у практиці ЄСПЛ в контексті земельного та аграрного права України. *Часопис Київського університету права*. 2021. Т. 1. С. 253–257. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2021.49>.
- 78.Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / за ред. А. Довгерта. Харків : Одиссей, 2008. 352 с. ISBN978-966-633-764-4
- 79.Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. В 4-х т. / відп. ред. В. Г. Ротань. Київ : Юридична книга; Севастополь: Ін-т юрид. дослід., 2008. Т. 4. Методологія тлумачення нормативно-правових актів України. 848 с. ISBN 978-966-7791-44-5.

80. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. / відп. ред. В. Г. Ротань. 2-ге вид. Харків : Фактор, 2010. Т. 1. 800 с.
81. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецова, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Т. 1. 832 с.
82. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, кандидатів на посаду суддів, що проходять спеціальну підготовку / відп. ред., кер. авт. кол. В. Г. Ротань. Харків : Право, 2013. 752 с. ISBN 978-966-458-424-8.
83. Парасюк М. В. Процесуальна добросовісність і електронні технології у цивільному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 3. С. 155–159. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.25>.
84. Петражицький Л. Й. Вибрані праці : у 2 т. / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ : Либідь, 2011. Т. 1. 414 с. ISBN 978-966-06-0595-4.
85. Петков С. В., Дуліба Є. В. Дискусійні питання визначення поняття зловживання правом у професійній діяльності адвоката. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 2 (32). С. 572–593. <https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.42%20>.
86. Погребняк В. Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та практики. Київ : Алерта, 2020. 640 с. ISBN 978-617-566-639-5.
87. Поліщук В. Ю. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 176 с. ISBN 978-966-992-496-4.
88. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аналіз). *Право України*. 2010. № 1. С. 128–133.
89. Полянський Т. Т. Зловживання правом: загальнотеоретична характеристика. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Теорія та історія держави і права;

історія політичних і правових учень / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2011. <https://mydisser.com/dfiles/85732046.doc>.

90. Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загально-теоретичне дослідження). Львів: Галицький друкар, 2012. 456 с. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред) та ін. ISBN 978-966-458-615-0. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-academy-2013-12-academ_34.pdf.
91. Посібник зі статті 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Заборона зловживання правами. Практика ЄСПЛ. Український аспект. *The European Court of Human Rights*. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_17_ukr.
92. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2018 р. у справі № 243/10982/15-ц за позовом Особа_1 до МО України, ДКС України про відшкодування майнової та моральної шкоди. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74838890>.
93. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.12.2018 р. у справі № 522/2201/15-ц за позовом Одеської міської ради до Особа_3, Особа_4, ТзОВ «Івент Менджмент Груп» про визнання незаконним і скасування державного акта на право власності на земельну ділянку, визнання договору купівлі-продажу, акта прийому-передачі нерухомого майна недійсними, витребування земельної ділянки з чужого незаконного володіння, скасування рішення про державну реєстрацію прав. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79684950>.
94. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.12.2018 р. у справі № 522/2202/15-ц за позовом Одеської міської ради до Особа_3, Особа_4, ТзОВ «Івент Менеджмент Груп» про скасування державного акта на право власності на земельну ділянку, визнання недійсним договору купівлі-

продажу, визнання недійсним акта прийому-передачі нерухомого майна, витребування майна з чужого незаконного володіння та встановлення порядку виконання рішення суду. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298391>.

95. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.12.2018 р. у справі № 522/2201/15-ц за позовом Одеської міської ради до Особа_3, Особа_4, ТзОВ «Івент Менджмент Груп про визнання незаконним і скасування державного акта на право власності на земельну ділянку, визнання договору купівлі-продажу, акта прийому-передачі нерухомого майна недійсними, витребування земельної ділянки з чужого незаконного володіння, скасування рішення про державну реєстрацію прав. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79684950>.
96. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06.04.2021 р. у справі № 910/10011/19 за позовом Релігійної організації «Релігійна громада Свято-Покровської парафії села Сутківці Ярмолинецького району Хмельницької єпархії Української православної Церкви» до ОДА про визнання протиправним і скасування розпорядження. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96695006>.
97. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.10.2021 р. у справі № 233/2021/19 за позовом ПрАТ «АПК-ІНВЕСТ» до Особа_1 про переукладення договору оренди землі та за зустрічним позовом відповідачки до позивача про припинення договору оренди земельної частки (паю) шляхом його розірвання. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829987>.
98. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 р. у справі № 183/1617/16 за позовом Дніпропетровської ОДА до Піщанської сільської ради Новомосковського району, Особа_3 про визнання неправомірним і скасування рішення, визнання недійсним державного акта та витребування земельної ділянки. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015>.

99. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16.05.2018 р. у справі № 910/24257/16 за позовом НАБУ до ПрАТ «Холдингова компанія «Енергомережа», ПАТ «Азот» про визнання недійсним договору. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74121020>.
100. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.04.2018 р. у справі № 925/3/17 за позовом НАБУ до ПАТ «Азот», ПАТ «Черкасиобленерго» про визнання угоди недійсною. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73727727>.
101. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.03.2018 р. у справі № 910/17999/16 за позовом Обслуговуючого гаражно-будівельного кооперативу «Волгоградський» до Київської міської ради про визнання бездіяльності незаконною та зобов'язання вчинити дії. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73188742>.
102. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 р. у справі № 706/1272/14-ц за позовом ГУ Держгеокадастру у Черкаській області до Особа_3, Христинівської РДА Черкаської області про визнання недійсним правочину та повернення майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79684974>.
103. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31.10.2018 р. у справі № 372/1988/15-ц за позовом Кабінету Міністрів України, ДП «Київське лісове господарство» до Особа_3, Особа_4, Особа_5, Особа_6, Особа_7 про визнання недійсними правочинів, витребування земельних ділянок, визнання недійсними державних актів, визнання відсутнім права. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298617>.
104. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10.05.2023 р. у справі № 215/1191/17 за позовом Особа_1 до Особа_2 про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу, визнання майна спільною сумісною власністю

- та стягнення грошової компенсацію за частку майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110807055>.
105. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 19.03.2025 р. у справі № 759/11754/23 за позовом Особа_1 до Особа_3 про стягнення боргу за договором позики. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126182531>.
106. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 21.05.2025 р. у справі № 369/10615/19 за позовом Особа_1 до Особа_2 про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу, визнання майна спільною сумісною власністю та стягнення грошової компенсацію за частку майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110807055>.
107. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 09.07.2025 р. у справі № 947/5939/20 за позовом Особа_1 до Особа_2, Особа_3 про стягнення боргу за договором позики. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129025048>.
108. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27.05.2020 р. у справі № 641/9904/16-ц за позовом ТзОВ «Інженерний центр «Енергомаш» до Особа_1 про витребування майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/89793291>.
109. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 06.03.2019 р. у справі № 317/3272/16-ц за позовом Особа_1 до Особа_2 про поділ спільного майна подружжя. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80363827>.
110. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 02.11.2019 р. у справі № 521/5435/16-ц за

- позовом Особа_1 до Особа_2 про поділ спільного сумісного майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84898614>.
111. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 15.04.2020 р. у справі № 626/601/19 за позовом Особа_1 ПАОП «Промінь» про розірвання договору оренди землі у зв'язку зі зміною власника *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88833796>.
112. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 18.09.2019 р. у справі № 200/4202/14-ц за заявою ТзОВ «Кей-Колект» про скасування рішення міжрегіонального третейського суду. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84746670>.
113. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.02.2025 р. у справі № 760/21007/25 за позовом Особа_1 до Особа_2 про зобов'язання припинити зловживання правом та вчинити дії. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125162302>.
114. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10.01.2019 р. у справі № 359/4206/16-ц ТзОВ «Порше Мобіліті» до Особа_6 про стягнення заборгованості. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79365246>.
115. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 15.04.2020 р. у справі № 626/601/19 за позовом Особа_1 до ПАОП «Промінь» про розірвання договору оренди землі. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88833796>.
116. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 24.01.2023 р. у справі № 731/43/21 за

- позовом Особа_1 до Сільськогосподарського ТзОВ «Дружба-Нова» про визнання недійсним договору. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108627786>.
117. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 червня 2021 р. у справі № 747/306/19 за позовом Особа_1 до Особа_2, Особа_3 про визнання недійсним договору купівлі-продажу житлового будинку. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903470>.
118. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів другої судової палати Касаційного цивільного суду від 09.07.2025 р. у справі № 947/5939/20 за позовом Особа_1 до Особа_2, Особа_3 про стягнення боргу за договором позики. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129025048>.
119. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 24.11.2020 р. у справі № 9901/60/19 за позовом Особа_1 до ВККС України про визнання протиправним та скасування рішення, зобов'язання вчинити певні дії. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93080983>.
120. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08.05.2018 р. у справі № 910/1873/17 за позовом ФОП Коваль Л. А. до ПрАТ «Страхова компанія «Еталон» про стягнення 76 386,90 грн. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74221169>.
121. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 27.10.2022 р. у справі № 904/1907/15 за заявою Приватного підприємства «КОМІН ФІНАНС» про визнання недійсним договору про поділ майна подружжя. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107215846>.
122. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 05.07.2022 р. у справі № 910/2958/20 за позовом

- ТзОВ «РСК Парус» до ТзОВ «Ейрклім Україна» про визнання договору недійсним та стягнення 303 838 грн. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105233911>.
123. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08.07.2025 р. у справі № 910/1405/14 (910/16475/21) за позовом ТзОВ «Хліб Інвестбуд» до ФОП Винниченка Юрія Валентиновича про визнання недійсним правочину. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129244626>.
124. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 02.07.2025 р. у справі № 916/1736/24 за заявою Особа_1 про неплатоспроможність. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128775961>.
125. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 26.06.2025 р. у справі № 912/1166/23 за заявою Особа_1 про неплатоспроможність. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128440996>.
126. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10.03.2020 р. у справі № 908/3209/16 за позовом ПАТ Акціонерного комерційного банку «Індустріалбанк» до Відділу урядового Фельд`єгерського зв`язку Державної служби спеціального зв`язку та захисту інформації України в місті Запоріжжі, ГУ урядового фельд`єгерського зв`язку Державної служби спеціального зв`язку та захисту інформації України про стягнення 2 749 201,39 грн. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88171516>.
127. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 25.03.2025 р. у справі № 904/2787/21 (904/2748/23) за позовом АТ «Державний експортно-імпортний банк України» до ДочП «Автоскладальний завод № 2» ПАТ «Автомобільна компанія «Богдан Моторс», Компанії «Саревін Інвестментс ЛТД» (Sarevin Investments LTD), ПрАТ «Автомобільна компанія «Богдан Моторс» про визнання недійсним

- договору поруки. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126358692>.
128. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10.07.2025 р. у справі № 902/1302/22 (902/388/23) за позовом Особа_1 до ТзОВ «Сат-Агро», ТзОВ «Ресурс-Фармінг», ТзОВ «Ємільчине Агроком» про визнання недійсним договору поруки. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128816072>.
129. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15.07.2021 р. у справі № 927/531/18 за позовом ТзОВ «Олкар» до ТзОВ «Агрілайн» про визнання правочину недійсним *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98560703>.
130. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08.06.2022 р. у справі № 910/9397/20 за позовом ДП «Адміністрація морських портів України» до АТ «Банк Альянс» про стягнення 3 659 999,52 грн. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104896138>.
131. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 22.08.2024 р. у справі № 916/735/23 за заявою ТзОВ «Азбука життя» до ТзОВ «Чорноморочка Плюс» про банкрутство. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/review/121240242>.
132. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 11.03.2025 р. у справі № 903/439/24 за заявою ФОП Дубойської Альбіни Миколаївни до ТзОВ «Ліонгард» про банкрутство. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126122759>.
133. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 03.06.2025 р. у справі № 918/822/23 (918/797/24)

позовом Особа_2 до Особа_4, Особа_1, ТзОВ «Традекс» про визнання недійсним пп. 9.4.1 пункту 9.4 розділу 9 Статуту ТзОВ «Традекс». *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128100635>.

134. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 05.08.2025 р. у справі № 910/430/22 за позовом розпорядника майна ТзОВ «Торгівельний дім «Агроімпорт ЛТД» арбітражного керуючого Глеваського Віталія Васильовича до ТзОВ «Торгівельний дім «Агроімпорт ЛТД», АТ «Закритий недиверсифікований венчурний корпоративний інвестиційний фонд «Фьюче Інвестментс» про визнання недійсним договору. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129375732>.

135. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 02.04.2024 р. у справі № 910/862/22 за позовом розпорядника майна боржника Товариства з обмеженою відповідальністю «Черкаський полімер» арбітражного керуючого Козирицького Андрія Сергійовича до товариства Агро Імпорт ОУ (Agro Import OU, Естонська Республіка), ТзОВ «Черкаський полімер» про визнання недійсним контрактів. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118197794>.

136. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 03.04.2025 р. у справі № 910/15903/23 за позовом розпорядника майна ТзОВ «Торгівельний дім «Агроімпорт ЛТД» арбітражного керуючого Глеваського Віталія Васильовича до ТзОВ «Торгівельний дім «Агроімпорт ЛТД», АТ «Закритий недиверсифікований венчурний корпоративний інвестиційний фонд «Фьюче Інвестментс» про визнання недійсним договору. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126429774>.

137. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 03.06.2025 р. у справі № 918/822/23 за позовом

- Особа_2 (Особа_3) до Особа_4, Особа_1, ТзОВ «Традекс» про визнання недійсним пп. 9.4.1 п. 9.4 розд. 9 Статуту ТОВ «Традекс». *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128100635>.
138. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 05.07.2022 р. у справі № 910/2958/20 за позовом ТзОВ «РСК Парус» до ТзОВ «Ейрклім Україна» про визнання договору недійсним та стягнення 303 838 грн. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105233911>.
139. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09.06.2021 р. у справі № 911/3030/19 за позовом ТзОВ «НВП АСУ» до ПАТ «Факел» про стягнення 10 092 556,66 грн. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97926318>.
140. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29.08.2023 р. у справі № 910/5958/20 за позовом ГУ ДПС України у м. Києві до ВТ «Державне акціонерне товариство «Чорноморнафтогаз», компанії Ей/О Рігас Кугу Буветава про визнання недійсним контракту. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113203817>.
141. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів першої судової палати Касаційного цивільного суду від 08.07.2020 р. у справі № 522/3541/15-ц за позовом Особа_1 до Особа_2 про визнання договорів купівлі-продажу квартири та автомобіля недійсними. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90537032>.
142. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів першої судової палати Касаційного цивільного суду від 23.07.2025 р. у справі № 534/1505/24 за позовом Особа_1 до Особа_2, Особа_3 про визнання недійсним договору дарування квартири. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129086713>.

143. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів першої судової палати Касаційного цивільного суду від 20.08.2021 р. у справі № 751/1710/17 за позовом Особа_1 до Особа_3, Особа_4 про визнання договорів купівлі-продажу недійсними. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99123616>.
144. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17.07.2019 р. у справі № 299/396/17 за позовом Особа_1 до Особа_2, Особа_3 про визнання договорів дарування недійсними. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83387355>.
145. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів першої судової палати Касаційного цивільного суду від 20.08.2021 р. у справі № 751/1710/17 за позовом Особа_1 до Особа_3, Особа_4 про визнання договорів купівлі-продажу недійсними. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99123616>.
146. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів першої судової палати Касаційного цивільного суду від 23.07.2025 р. у справі № 5534/1505/24 за позовом Особа_1 до Особа_2, Особа_3 про визнання недійсним договору дарування квартири. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129086713>.
147. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 03.06.2025 р. у справі № 569/26521/21 за позовом Особа_1 до ТзОВ «Мун Індустріал», ТзОВ «Нове тепло України» про скасування державної реєстрації права власності. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128308948>.
148. Постанова Верховного Суду в складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 07.12.2018 р. у справі № 910/7547/17 за позовом ТзОВ «Інженерний центр «Енергомаш» до ТзОВ «Тімсен» про визнання договору недійсним. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78484783>.

149. Постанова Вищого господарського суду України від 06.12.2006 р. у справі № 19/29 за позовом КСП «Зоря» до ЗАТ «Консюмерс-Скло-Зоря» про визнання рішення загальних зборів недійсним в частині позбавлення дивідендів та стягнення дивідендів в сумі 50 000 грн. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/290000>.
150. Постанова Вищого господарського суду України від 07.04.2010 р. у справі № 5020-9/449 за позовом ТЗОВ «Культурний центр «Мис Хрустальний» до ТЗОВ «Торгово-промислове товариство з обмеженою відповідальністю «Марс ЛТД» про визнання недійсним правочину. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9208579>.
151. Постанова Вищого господарського суду України від 13.11.2013 р. у справі № 910/9098/13 за позовом КП «Керуюча дирекція Шевченківського району» до ДЗ «Державна бібліотека України для юнацтва» про стягнення 71 484,75 грн. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/35197732>.
152. Постанова Вищого господарського суду України від 16.06.2009 року у справі № 39/137пд за позовом ТЗОВ «Аркуз» до Виконавчого комітету Донецької міської ради, Донецької міської ради про визнання права набуття земельної ділянки в оренду та зобов'язання укласти договір оренди земельної ділянки. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/6371583>.
153. Постанова Вищого господарського суду України від 22.10.2009 р. у справі № 15/284-08 за позовом Одеської залізниці до ВК Херсонської міської ради про відшкодування шкоди. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/6933751>.
154. Постанова Вищого господарського суду України від 28.04.2009 р. у справі № 9/302 за позовом ПП «Балтимор» про визнання права на оренду земельної ділянки, зобов'язання припинити зловживання правом вирішення питань регулювання земельних відносин та зобов'язання укласти договір оренди

- земельної ділянки. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/3598203>.
155. Постанова судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 05.10.2016 р. у справі № 916/2129/15 за позовом заступника прокурора Одеської області в інтересах держави в особі Одеської міської ради до ТзОВ «Аверс Строй» про витребування майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62058323>.
156. Постанова судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 29.05.2007 р. у справі № 3-1336к07 за позовом ТОВ «Енергетичні системи та обладнання Запоріжжя» до ТОВ «Ельдорадо-Дн» про розірвання укладеного між сторонами договору оперативного лізингу приміщень. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/2405634>.
157. Постанова судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11.06.2014 р. у справі № 6-52цс14 за позовом РВ ФДМ України по Дніпропетровській області до Особа_8, ТзОВ «Танвал», Особа_9, Особа_10, ТзОВ «Тимтел» про витребування майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/39332841>.
158. Постанова судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 24.06.2015 р. у справі № 6-535цс15 за позовом прокурора Красногвардійського району м. Дніпропетровська в інтересах Дніпропетровської міської ради до Особа_9 про визнання права комунальної власності та витребування майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45910639>.
159. Постанова судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 11.06.2014 р. у справі № 6-52цс14 за позовом регіонального відділення ФДМ України по Дніпропетровській області до Особа_8, ТзОВ «Танвал», Особа_9, Особа_10, ТзОВ «Тимтел» про витребування майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/39332841>.

160. Постанова судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 24.06.2015 р. у справі № 6-535цс15 за позовом прокурора Красногвардійського району м. Дніпропетровська в інтересах Дніпропетровської міської ради до Особа_9 про визнання права комунальної власності та витребування майна. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45910639>.
161. Примак Д. В. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавства, судова практика). Київ : Юрінком Інтер, 2008. 432 с. ISBN: 978-966-667-321-6.
162. Про авторське право і суміжні права. Закон України від 01.12.2022 р. № 2811–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20>.
163. Про адвокатуру та адвокатську діяльність. Закон України від 05.07.2012 р. № 5076–VI. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.
164. Про адміністративну процедуру. Закон України від 17.02.2022 р. № 2073–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20>.
165. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність. Закон України від 21.12.2017 р. № 2258–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19>.
166. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23.02.2006 р. № 3477–IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
167. Про інформаційні агентства. Закон України від 28.02.1995 р. № 74/95–ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/95-%D0%B2%D1%80/ed20140122>.

168. Про інформацію. Закон України від 02.10.1992 р. № 2657–XII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
169. Про Конституційний Суд України. Закон України від 13.07.2017 р. № 2136–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.
170. Про правову охорону географічних зазначень. Закон України від 16.06.1999 р. № 752–XIV. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14>.
171. Про правотворчу діяльність від 24.08.2023 р. № 3354–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20>.
172. Про прийняття за основу проекту Цивільного кодексу України. Постанова Верховної Ради України від 28.04.2026 р. № 4859–IX. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4859-IX>.
173. Про публічні закупівлі. Закон України від 25.12.2015 р. № 922–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19>.
174. Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 02.06.2016 р. № 1402–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
175. Про фінансовий лізинг. Закон України від 16.12.1997 р. № 723/97–ВРВ, у редакції Закону № 1381-IV від 11.12.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/723/97-%D0%B2%D1%80>.
176. Проект Цивільного кодексу України (Номер, дата реєстрації: 15150 від 09.04.2026). *Верховна Рада України.* URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837>.
177. Радбрух Г. Законне неправо та надзаконне право: пер. з нім. В. С. Бігуна. *Проблеми філософії права.* 2004. Том II. С. 93–94.

<https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/16c688dd-0089-42ac-85f9-64cfd39b9d56/content>.

178. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид. Одеса : Гельветика, 2022. 908 с. ISBN 978-966-992-780-4.
179. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 23–35. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_1_5.
180. Римське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий ; за заг. ред. І. С. Гриценка. Київ : Либідь, 2010. Кн. 1. 478 с. (Пам'ятки правничої думки Київського університету). ISBN 978-966-06-0582-4.
181. Рішення Господарського суду Кіровоградської області від 17.10.2007 р. у справі № 9/302 за позовом ПП «Балтимор» до Кіровоградської міської ради про визнання права на оренду земельної ділянки, зобов'язання припинити зловживання правом вирішення питань регулювання земельних відносин та зобов'язання укласти договір оренди земельної ділянки. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/1053792>.
182. Рішення Господарського суду Херсонської області від 06.06.2006 р. у справі № 3/146-ПД-06 за позовом ПП Приватної консалтингової фірми «Експерт» до ВАТ по газопостачанню та газифікації «Херсонгаз» про визнання недійсним частини договору. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/7525567>.
183. Рішення судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Львівської області від 31.05.2013 р. у справі № 1308/2-1552/11 за позовом ВАТ «Сортнасіннеовоч» до Особа_4 про визнання договору недійсним. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/31821636>.
184. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с. ISBN 978-617-596-055-4. *DSPACE УжНУ*. URL:

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6e8d78d-8dcd-4043-8b6f-b269a9513ba9/content>.

185. Романів Х. Б. Добросовісність як зміцнення моральних засад цивільно-правового регулювання. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні* : зб. тез доп. учасників наук.-практ. семінару (01 листопада 2024 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького, Х. В. Майкут. Львів : ЛьвДУВС, 2024. С. 62–67. https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8779/1/01_11_2024.pdf#page=62.
186. Салазський О. Доктрина venire contra factum proprium з позиції de lege lata та de lege ferenda в практиці Верховного Суду. *Право України*. 2025. № 8. С. 118–151. <https://www.doi.org/10.33498/louu-2025-08-118>.
187. Салазський О. Нові джерела (форми права) в практиці Верховного суду (на прикладі інституту зловживання правом). *Імплементція міжнародних стандартів в цивільне та господарське судочинство України* : зб. матер. Шостого наук.-практ. кругл. столу (м. Київ, 15 черв. 2023 р.). *Repository of Academic Texts of Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of National Academy of Law Sciences of Ukraine*. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/1007/2023%20%0d%9c%0d%96%0d%b6%0d%bd%0d%b0%0d%80%0d%be%0d%b4%0d%bd%0d%96%20%0d%81%0d%82%0d%b0%0d%bd%0d%b4%0d%b0%0d%80%0d%82%0d%b8%20%0d%81%0d%83%0d%b4%0d%be%0d%87%0d%b8%0d%bd%0d%81%0d%82%0d%b2%0d%b0%206.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
188. Салазський О. С. Зловживання правом як підстава визнання правочину недійсним. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2021. № 54. С. 29–33. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.2.7>.

189. Салазський О. С. Огляд практики застосування ст. 13 Цивільного кодексу України Верховним Судом. *Юридичний бюлетень*. 2021. № 23. С. 95–104. <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.23.12>.
190. Салазський О. С. Поняття «зловживання правом» у практиці Європейського суду з прав людини. *Інтелектуальна власність та право на шляху до сталого розвитку України* : матер. II Міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квітня 2019 р.). Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2019. С. 155–158.
191. Салазський О. С. Проблемні питання у застосуванні частини 3 статті 13 ЦК України при вирішенні спорів про зловживання цивільними правами. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 1 (45). С. 207–210. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.1.31>.
192. Сердечна І. Л. Зловживання суб'єктивними сімейними правами. *Право.ua*. 2025. № 2. С. 267–271. <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.2.42>.
193. Сидоренко А. С. Зловживання правом суб'єктами трудових відносин: теоретично-практичне дослідження. Харків : Право, 2014. 200 с. ISBN 978-966-458-598-6.
194. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947–III. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
195. Спасибо-Фатєєва І. В. Зловживання правом: ще один погляд на сутність & пропозиція тестів на виявлення. *Зловживання правом* / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 165–181.
196. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2006. 23 с. URL: <https://stefanchuk.com/wp-content/uploads/2024/03/Stefanchuk-M-aref-kand.pdf> (дата звернення: 09.08.2025)
197. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. Київ : КНТ, 2008. 184 с. Бібліогр.: с. 160–179.

198. Стефанчук М. О. Поняття, ознаки та форми зловживання суб'єктивним цивільним правом. *Зловживання правом* : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 182–206.
199. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення. Київ : Артек, 2020. 479 с. ISBN 978-617-7674-95-4.
200. Таш'ян Р. І. Добросовісність як загальна засада цивільного законодавства. *Juris Europensis Scientia*. 2025. Вип. 4. С. 21–25.
<https://doi.org/10.32782/chem.v4.2025.5>.
201. Тимошенко В. І. Деформація індивідуальної правосвідомості як передумова зловживання правом. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 3 (89). С. 13–22. Електронний репозитарій НАВС. URL: <https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/2727>.
202. Тимошенко Д. В. Категорія добросовісності у системі приватно-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 121–126. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/28>.
203. Удалова Л. Д., Хабло О. Ю. Зловживання в сфері кримінального процесу. Київ : Дакор, 2010. 176 с.
204. Ус М. В. Колізії суб'єктивних цивільних прав. Харків : Право, 2014. 224 с. ISBN 978-966-458-687-7.
205. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.04.2010 р. у справі № 1308/2-1552/11 за позовом ВАТ «Сортнасінінеовоч» до Особа_1 про визнання договору недійсним. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/35559575>.
206. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Кузнець О. М. Зловживання правами в цивільному процесі / за заг. ред. С. Я. Фурса. Київ : Алерта, 2025. 300 с. (Серія «Цивільний процес для фахівців»). ISBN 978-617-566-924-2.
207. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини. Київ : Істина, 2008. 304 с.

208. Харківська цивілістична школа: захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів / за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2014. 672 с. ISBN: 978-966-458-649-5.
209. Харт Г. Право, свобода і мораль. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 104 с. ISBN 978-611-01-2236-8.
210. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти). Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01 / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2005. 20 с.
211. Холод О. М. Добросовісність, пропорційність та волевиявлення: практичні підходи до захисту права власності при витребуванні майна з чужого незаконного володіння. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2. С. 123–130. <https://doi.org/10.32850/sulj.2024.2.20>.
212. Цивільне процесуальне право України / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. 760 с. ISBN 978-966-326-309-0.
213. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435–IV. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
214. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФО-П Колісник А. А., 2010. Т. 1: Загальні положення. 320 с. Серія «Коментарі та аналітики».
215. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використання позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. В 12 т. Харків : ФО-П Колісник А. А., 2019. Т. 2: Фізична особа. 296 с. Серія «Коментарі та аналітики». ISBN 978-966-458-203-9.
216. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції України, науковців, фахівців) / за ред. І. В. Спасибо-

- Фатєєвої. Харків : ФО-П Колісник А. А. 2010. Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки. 768 с. Серія «Коментарі та аналітика». ISBN 978-966-2233-09-4.
217. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. Т. 1: Загальні положення. Особи. 928 с. (Серія «Коментарі та аналітика»). ISBN 978-617-7934-03-4.
218. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540–VI. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
219. Цивільний процес / за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 293 с. ISBN 966-520-064-X.
220. Цивільний процес України. Академічний курс / за ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Фурса С. Я.; КНТ, 2009. 848 с. ISBN 978-966-373-506-1.
221. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618–IV, у ред. Закону України від 03.10.2017 р. № 2147–VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
222. Цувіна Т. А. Зловживання процесуальними правами: підхід Європейського суду з прав людини та національна практика / *Зловживання правом* / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 207–226.
223. Чубоха Н.Ф. Окремі аспекти добросовісності у цивільному праві. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини* : зб. матер. X Міжн. наук.-практ. конф. (Луцьк, 08 груд. 2023 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. С. 145–147. *Інституційний репозитарій Волинського національного університету імені Лесі Українки.* URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/90cc3674-0a6a-4dd6-95ef-82656b9525d5/content>.
224. Шаркова І. М. Добросовісність у системі категорій юридичної освіти: історичні та теоретичні аспекти. *Часопис Київського університету права.* 2019. № 2. С. 40–42. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2019.06>.

225. Шаркова І. М. Принцип добросовісності в римському приватному праві: історія та сучасність / за наук. ред. В. Ф. Опришка. Київ : КНЕУ, 2011. 246 с.
226. Шилінгов В. С. Зловживання правом як прояв протиправної поведінки. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. Вип. 3 (20). С. 143–154. [https://doi.org/10.33244/2617-4154-3\(20\)-2025-143-154](https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(20)-2025-143-154).
227. Шишлов Л. М. До питання про поняття та сутність зловживання правом. *Радник*. URL: <http://radnuk.info/statti/249-tiorua-gov/14812-2011-01-19-03-16-54.html> (дата звернення: 01.12.2024)
228. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с. ISBN 966-313-244-2.
229. Шульженко Ф. П., Шаркова І. М., Гайдунін О. О. Морально-правові принципи добросовісності та добросовісності: генеза та парадигма сучасної рецепції. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 428 с. ISBN 978-966-667-833-4.
230. Юшкевич О. Зловживання батьками правом дитини на ім'я (власне ім'я). *Актуальні проблеми здійснення та захисту прав та інтересів дітей у приватних правовідносинах в умовах воєнного стану* : зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Гринько. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 118–123.
231. Юшкевич О. Г. Зловживання батьківськими правами: загальна характеристика, форми та види. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1 (104). С. 71–83. <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.07>.
232. Юшкевич О. Г. Право дитини на захист від зловживань із боку опікуна або піклувальника. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. Спец. вип. № 2. С. 88–95. <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-6-88-95>.
233. Яцуба В. В. Значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 315–318. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/76>.

234. Affaire Miroļubovs et autres c. Lettonie (requête no 798/05). Arrêt de la Cour européenne des droits de l'homme. 15 septembre 2009. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93983>.
235. Affaire Varela Geis c. Espagne (requête no 61005/09). Arrêt de la Cour européenne des droits de l'homme. 5 mars 2013. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116941>.
236. Case of Belkacem v. Belgium (Application no. 34367/14). Decision of The European Court of Human Rights. 27 June 2017. *HUDOC*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-185242&filename=BELKACEM%20v.%20BELGIUM%20-%20%5BGerman%20Translation%5D%20summary%20by%20the%20Austrian%20Institute%20for%20Human%20Rights%20\(%C3%96IM\).pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-185242&filename=BELKACEM%20v.%20BELGIUM%20-%20%5BGerman%20Translation%5D%20summary%20by%20the%20Austrian%20Institute%20for%20Human%20Rights%20(%C3%96IM).pdf).
237. Case of D.I. v. Germany (Application no. 26551/08). Decision of The European Court of Human Rights. 26 June 2012. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3218>.
238. Case of Garaudy v. France (Application no. 65831/01). Decision of The European Court of Human Rights. 24 June 2003. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23829>.
239. Case of Kasymakhunov and Saybatalov v. Russia (Applications nos. 26261/05 and 26377/06). Judgment of The European Court of Human Rights. 14 March 2013. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117127>.
240. Case of Lawless v. Ireland (Application no. 332/57). Judgment of The European Court of Human Rights. 1 July 1961. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518>.
241. Case of M'Bala M'Bala v. France (Application no. 25239/13). Decision of The European Court of Human Rights. 20 October 2015. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160358>.
242. Case of Marais v. France (Application no. 31159/96). Decision of The European Court of Human Rights. 24 June 1996. *HUDOC*. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-88275&filename=MARAIS%20v.%20FRANCE.pdf>.

243. Case of *Norwood v. the United Kingdom* (Application no. 23131/03). Decision of The European Court of Human Rights. 16 November 2004. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67632>.
244. Case of *Paksas v. Lithuania* (Application no. 34932/04). Judgment of The European Court of Human Rights. 6 January 2011. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102617>.
245. Case of *Pavel Ivanov v. Russia* (Application no. 35222/04). Decision of The European Court of Human Rights. 20 February 2007. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-79619>.
246. Case of *Perinçek v. Switzerland* (Application no. 27510/08). Judgment of The European Court of Human Rights. 15 October 2015. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158235>.
247. Case of *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* (Applications nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98). Judgment of The European Court of Human Rights. 13 February 2003. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936>.
248. Case of *Roj TV A/S v. Denmark* (Application no. 24683/14). Decision of The European Court of Human Rights. 17 April 2018. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-11940>.
249. Case of *Šimunić v. Croatia* (Application no. 20373/17). Decision of The European Court of Human Rights. 22 January 2019. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-189769>.
250. Case of *Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine* (Application no. 77703/01). Judgment of The European Court of Human Rights. 14 June 2007. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81067>.
251. Case of *the Sunday Times v. the United Kingdom* (Application no. 6538/74). Judgment of The European Court of Human Rights. 26 April 1979. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57584>.

252. Case of Volovik v. Ukraine (Application no. 15123/03). Judgment of The European Court of Human Rights. 6 December 2006. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83877>. (дата звернення: 28.07.2025).
253. Case of Vona v. Hungary (Application no. 35943/10). Judgment of The European Court of Human Rights. 9 July 2013. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122183>.
254. Case of Ždanoka v. Latvia (Application no. 58278/00). Judgment of The European Court of Human Rights. 16 March 2006. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-3456>.
255. Civil Code of the Republic of Moldova No. 1107 of June 6, 2002 (as amended up to Law No. 211 of July 29, 2016), Republic of Moldova. *WIPO Lex*. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16549>.
256. Harris D., O’Boyle M., Warbrick C. Law of the European Convention on Human Rights. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2009. 960 p. ISBN: 9780406905949.
257. Jhering, Rudolf von. Der Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. Leipzig, 1852–1865.
258. Jhering, Rudolf von. Der Zweck im Recht. Reprint. Hildesheim : Georg Olms Verlag, 1968. 2 Bd.
259. Mill J. S. On Liberty. Reprint. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139149785>.
260. Sandel M. J. Justice: What’s the Right Thing to Do? New York : Farrar, Straus and Giroux, 2009. 163 p. eISBN: 978-1-429-95268-2. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/michael-j.-sandel-justice-whats-the-right-thing-to-do-farrar-straus-and-giroux>.
261. Waskowski E. Teorja wykadni prawa cywilnego. Metodologia dogmatyki cywilistycznej w zarysie. Warszawa : Nakladem izby adwokackackiej w Warszawie, 1936. 278 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Салазський О. С. Зловживання правом як підстава визнання правочину недійсним. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 54. С. 29–33. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.2.7>.
2. Салазський О. С. Огляд практики застосування ст. 13 Цивільного кодексу України Верховним Судом. *Юридичний бюлетень*. 2021. № 23. С. 95–104. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.23.12>.
3. Салазський О. С. Зловживання правом: прикладний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 134–137. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/32>.
4. Кулініч О. О., Салазський О. С. Недосконалість правового регулювання як передумова для зловживання (на прикладі інформаційних правовідносин). *Право України*. 2022. № 9. С. 73–85. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2022-09-073>.
5. Салазський О. Доктрина venire contra factum proprium з позиції de lege lata та de lege ferenda в практиці Верховного Суду. *Право України*. 2025. № 8. С. 118–151. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2025-08-118>
6. Салазський О. С. Проблемні питання у застосуванні частини 3 статті 13 Цивільного кодексу України у разі вирішення спорів про зловживання цивільними правами. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2022. № 1 (45). С. 207–210.
7. Салазський О. С. Щодо питання визначення змісту правовідносин. *Актуальні проблеми юридичної науки* : зб. тез Міжнар. наук. конф. «Вісімнадцяті

осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 25 жовт. 2019 р.). Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права ім. Леоніда Юзькова, 2019. С. 296–299.

8. Салазський О. С. Поняття «зловживання правом» у практиці Європейського суду з прав людини. *Інтелектуальна власність та право на шляху до сталого розвитку України* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квіт. 2019 р.). Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2019. С. 155–158.

9. Салазський О. Зловживання правом: принцип чи конкретний правовий припис (постановка проблеми). *Інноваційний розвиток у XXI столітті: технічні, правові та економічні аспекти* : матеріали Міжнар. наук.-практ. вебконф. (м. Київ, 26 лип. 2019 р.). Люблін : Ін-т наук.-дослідн. ЛПНТ, 2019. С. 78–81.

10. Салазський О. С. Нові джерела (форми) права в практиці Верховного Суду (на прикладі інституту зловживання правом). *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* : зб. матеріалів Шостого наук.-практ. круглого столу, м. Київ, 15 черв. 2023 р. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2023. С. 86–90.

НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ АДВОКАТІВ УКРАЇНИ

АДВОКАТСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «DEFENSORES»

м. Київ, вул. Антоновича, 14 офіс. 3

institutpdr@gmail.com

+38 063 581 78 44

«__» _____ 202__ року

АКТ

про використання результатів дисертаційного дослідження у практичній діяльності Адвокатського об'єднання «ДЕФЕНСОРЕС»

м. Київ

«15» червня 2026 року

Цим актом Адвокатське об'єднання «ДЕФЕНСОРЕС» посвідчує, що після ознайомлення з дисертаційним дослідженням «Зловживання правом як поведінка учасника цивільних відносин», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право, виконаним Салазським Олександром Степановичем, в діяльності адвокатського об'єднання використовуються окремі висновки цієї роботи.

Так, зокрема, при підготовці процесуальних документів (позовних заяв в цивільних та господарських справах, відзивів та заперечень на позовні заяви, апеляційних та касаційних скаргах, письмових пояснень по справах), виробленні правових позицій з цивільних та господарських справ використовуються наступні висновки та положення наведеного дисертаційного дослідження:

- поняття «інших форм зловживання правом», та нормативне обґрунтування ознак «інших форм зловживання правом»;
- нормативне обґрунтування змісту категорії добросовісності та її значення для визначення наявності в діях особи ознак зловживання правом;
- нормативне та теоретичне обґрунтування хибності домінуючої в судовій практиці позиції можливості визнання правочину недійсним з використанням норми ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України;
- теоретичне обґрунтування неможливості застосування до особи санкції у вигляді припинення права за дії що становлять зміст категорії зловживання правом.

Керуючий партнер АО «DEFENSORES»
д.ю.н., доцент

Олександр БАБІКОВ

АКТ
про використання результатів дисертаційного дослідження
у практичній діяльності адвокатського об'єднання
«АВЕР ЛЕКС»

м. Київ

«17» червня 2026 року

Цей акт складено про те, що окремі наукові положення, висновки та практичні рекомендації дисертаційного дослідження Салазського Олександра Степановича на тему «Зловживання правом як поведінка учасника цивільних відносин», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право, були використані у практичній діяльності Адвокатського об'єднання «АВЕР ЛЕКС».

Результати дисертаційного дослідження використані під час підготовки правових позицій, аналітичних матеріалів, юридичних висновків, проєктів процесуальних документів та рекомендацій клієнтам у справах, пов'язаних із здійсненням і захистом цивільних прав, оспоруванням правочинів, оцінкою добросовісності поведінки учасників цивільних відносин, а також із застосуванням наслідків недобросовісного здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Практичне значення для діяльності юридичної компанії мають такі положення дисертаційного дослідження:

1. Обґрунтування зловживання правом як особливої форми недобросовісного здійснення належного особі суб'єктивного цивільного права, що завдає шкоди іншій особі.
2. Запропоновані критерії відмежування зловживання суб'єктивним цивільним правом від недобросовісного використання інших правових можливостей, зокрема процесуальних можливостей, секундарних прав та елементів правоздатності.

3. Висновки щодо значення добросовісності, шкоди або реальної загрози її завдання, мети надання права та меж здійснення суб'єктивного цивільного права для кваліфікації поведінки як зловживання правом.
4. Положення щодо можливості застосування конструкції зловживання правом у спорах про визнання правочинів недійсними, зокрема у випадках застосування конструкції фrawdаторного правочину.
5. Висновки щодо правової природи наслідків зловживання правом, зокрема відмови у захисті права як способу реагування на недобросовісне здійснення суб'єктивного цивільного права.

Використання зазначених результатів сприяло підвищенню якості правового аналізу у справах, де виникає необхідність оцінки меж здійснення цивільних прав, добросовісності поведінки сторін, наявності ознак фrawdаторності правочинів, а також вибору належних способів захисту цивільних прав та інтересів клієнтів.

Результати дисертаційного дослідження можуть надалі використовуватися у практичній діяльності юридичної компанії під час підготовки правових висновків, процесуальних документів, претензійної роботи та формування правових позицій у цивільних і господарських спорах.

**Керуючий партнер
Адвокатського об'єднання
«АВЕР ЛЕКС»**

Ольга ПРОСЯНЮК

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перша проректорка Хмельницького
університету управління та права імені
Леоніда Юзькова, кандидатка наук з
державного управління, доцентка

Ірина КОВТУН

2026 р.

АКТ

про реалізацію результатів наукових досліджень

Салазського Олександра Степановича

на тему: «Зловживання правом як поведінка учасника цивільних відносин»

Комісія у складі: голови комісії — декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента Віктора ЗАХАРЧУКА, членкинь комісії: завідувачки кафедри приватного права, докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Світлани ГРИНЬКО, доцентки кафедри приватного права, кандидатки юридичних наук, доцентки Оксана ТРАЧ, розглянула результати дисертаційного дослідження Салазського Олександра Степановича на тему «Зловживання правом як поведінка учасника цивільних відносин» та засвідчує, що основні наукові положення, висновки і пропозиції дисертації мають наукове та навчально-методичне значення і можуть бути використані в освітньому процесі Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова.

Зокрема, комісії було надано для ознайомлення наукові публікації здобувача за темою дисертації, у яких відображено основні результати дослідження проблематики зловживання правом, меж здійснення суб'єктивних цивільних прав, добросовісності, недобросовісної поведінки, цивільно-правових

наслідків зловживання правом, а також застосування цієї конструкції у спорах щодо недійсності правочинів і фраздаторних правочинів.

1. Салазський О. С. Зловживання правом як підстава визнання правочину недійсним. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2021. № 54. С. 29–33.

2. Салазський О. С. Огляд практики застосування ст. 13 Цивільного кодексу України Верховним Судом. Юридичний бюлетень. 2021. № 23. С. 95–104.

3. Салазський О. С. Зловживання правом: прикладний аспект. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 6. С. 134–137.

4. Кулініч О. О., Салазський О. С. Недосконалість правового регулювання як передумова для зловживання (на прикладі інформаційних правовідносин). Право України. 2022. № 9. С. 73–85.

5. Салазський О. Доктрина *venire contra factum proprium* з позиції *de lege lata* та *de lege ferenda* в практиці Верховного Суду. Право України. 2025. № 8. С. 118–151.

6. Салазський О. С. Проблемні питання у застосуванні частини 3 статті 13 Цивільного кодексу України у разі вирішення спорів про зловживання цивільними правами. Knowledge, Education, Law, Management. 2022. № 1 (45). С. 207–210.

7. Салазський О. С. Щодо питання визначення змісту правовідносин. Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез Міжнар. наук. конф. «Вісімнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 25 жовт. 2019 р.). Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права ім. Леоніда Юзькова, 2019. С. 296–299.

8. Салазський О. С. Поняття «зловживання правом» у практиці Європейського суду з прав людини. Інтелектуальна власність та право на шляху до сталого розвитку України : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квіт. 2019 р.). Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2019. С. 155–158.

9. Салазський О. Зловживання правом: принцип чи конкретний правовий припис (постановка проблеми). Інноваційний розвиток у XXI столітті: технічні,

правові та економічні аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. вебконф. (м. Київ, 26 лип. 2019 р.). Люблін : Ін-т наук.-дослідн. ЛПНТ, 2019. С. 78–81.

10. Салазський О. С. Нові джерела (форми) права в практиці Верховного Суду (на прикладі інституту зловживання правом). Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України : зб. матеріалів Шостого наук.-практ. круглого столу, м. Київ, 15 черв. 2023 р. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2023. С. 86–90.

Комісія відзначає, що результати дисертаційного дослідження мають значення для поглиблення змісту навчального матеріалу з цивільно-правових і цивільно-процесуальних дисциплін, оскільки дозволяють розкрити зловживання правом не лише як загальну доктринальну категорію, а як поведінку учасника цивільних відносин, пов'язану зі здійсненням належного йому суб'єктивного цивільного права з порушенням меж такого здійснення.

Практичне значення для освітнього процесу мають, зокрема, положення дисертації щодо:

- 1) розуміння зловживання правом як особливої форми здійснення суб'єктивного цивільного права;
- 2) співвідношення зловживання правом, добросовісності та недобросовісної поведінки;
- 3) ознак інших форм зловживання правом у цивільному праві;
- 4) значення шкоди, мети надання права та меж здійснення суб'єктивного цивільного права для кваліфікації поведінки як зловживання правом;
- 5) цивільно-правових наслідків зловживання правом, зокрема відмови у захисті права;
- 6) застосування конструкції зловживання правом у спорах щодо недійсності правочинів, у тому числі фраздаторних правочинів;
- 7) меж застосування доктрини *venire contra factum proprium* у цивільних правовідносинах.

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічними працівниками кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та включені до-матеріалів лекційних і практичних занять з таких навчальних дисциплін: «Цивільне право», «Проблеми цивільного права», «Цивільне процесуальне право».

Голова комісії:

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук, доцент

Віктор ЗАХАРЧУК

Члени комісії:

завідувачка кафедри приватного права,
докторка юридичних наук, професорка,
заслужена юристка України

Світлана ГРИНЬКО

доцентка кафедри приватного права,
кандидатка юридичних наук, доцентка

Оксана ТРАЧ

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення правового регулювання заборони зловживання правом»

1. Мета прийняття акта

Метою проекту Закону є вдосконалення положень Цивільного кодексу України щодо меж здійснення цивільних прав, заборони зловживання правом, уточнення ознак інших форм зловживання правом, а також визначення цивільно-правових наслідків недобросовісного здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Актуальність проекту зумовлена тим, що категорії добросовісності, справедливості, розумності та заборони зловживання правом дедалі активніше застосовуються у сфері приватноправового регулювання та судовій практиці. Водночас чинна редакція ч. 3 ст. 13 ЦК України містить лише загальну заборону дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також згадку про зловживання правом в інших формах, не розкриваючи ознак таких форм.

Відсутність нормативної конкретизації інших форм зловживання правом ускладнює застосування відповідних положень ЦК України, створює ризик неоднакового тлумачення судами оціночних категорій та може призводити до зниження рівня правової визначеності у приватноправових відносинах.

Проект спрямований на уточнення співвідношення свободи здійснення цивільних прав, принципу добросовісності, меж здійснення суб'єктивного цивільного права та наслідків їх порушення.

2. Обґрунтування необхідності прийняття акта

Необхідність прийняття акта зумовлена потребою забезпечення більшої правової визначеності під час застосування положень ЦК України про здійснення цивільних прав та заборону зловживання правом.

Чинна редакція ст. 12 ЦК України закріплює загальне положення про те, що особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Водночас ст. 13 ЦК України встановлює межі здійснення цивільних прав, серед яких важливе місце займає заборона зловживання правом. За відсутності чіткої нормативної конкретизації ознак зловживання правом виникає потреба в узгодженні цих положень та уточненні того, що свобода здійснення цивільного права не є абсолютною і реалізується в межах, визначених законом, договором, принципом добросовісності та правами й інтересами інших осіб.

Особливу складність становить застосування положення про «інші форми зловживання правом», оскільки чинне законодавство не визначає їх ознак. Це створює ризик довільного розширення змісту зловживання правом до будь-якої недобросовісної або небажаної поведінки, навіть якщо така поведінка не пов'язана зі здійсненням особою належного їй суб'єктивного цивільного права.

Проект Закону спрямований на усунення зазначених недоліків шляхом уточнення ознак зловживання правом та правових наслідків такої поведінки.

3. Основні положення проекту акта

Проектом Закону пропонується внести зміни до Цивільного кодексу України, спрямовані на:

— уточнення положення про свободу здійснення цивільних прав із урахуванням того, що така свобода реалізується в межах, встановлених законом, договором, принципом добросовісності та правами й інтересами інших осіб;

— закріплення загальної заборони недобросовісного здійснення суб'єктивного цивільного права, якщо така поведінка завдає шкоди або створює реальну загрозу її завдання іншій особі;

— конкретизацію ознак умисного зловживання правом як здійснення суб'єктивного цивільного права з наміром завдати шкоди іншій особі;

— уточнення ознак інших форм зловживання правом, зокрема через поєднання таких критеріїв, як здійснення належного особі суб'єктивного цивільного права, недобросовісність поведінки, завдання шкоди або створення реальної загрози її завдання, а також здійснення права всупереч меті його надання;

— удосконалення положень щодо цивільно-правових наслідків зловживання правом, зокрема можливості відмови у захисті права або застосування інших наслідків, передбачених законом.

4. Правові аспекти

Основним нормативно-правовим актом у відповідній сфері правового регулювання є Цивільний кодекс України.

Проект Закону узгоджується із загальними засадами цивільного законодавства, зокрема принципами справедливості, добросовісності та розумності, а також із положеннями ЦК України щодо здійснення цивільних прав, меж їх реалізації та захисту цивільних прав та інтересів.

5. Фінансово-економічне обґрунтування

Прийняття акта не потребуватиме додаткових видатків з Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

6. Позиція заінтересованих сторін

Позиція заінтересованих сторін щодо проекту акта не визначалася.

7. Оцінка відповідності

Проект акта відповідає Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини.

У проекті акта відсутні положення, що впливають на забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, містять ризики вчинення корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією, чи створюють підстави для дискримінації.

8. Прогноз результатів прийняття акта

Прийняття акта сприятиме підвищенню рівня правової визначеності у сфері здійснення та захисту цивільних прав, забезпеченню більш послідовного застосування положень ЦК України про заборону зловживання правом, а також формуванню єдиного підходу до розмежування належного здійснення суб'єктивного цивільного права, недобросовісної поведінки та зловживання правом.

Реалізація акта матиме позитивний вплив на правозастосовну практику, оскільки дозволить конкретизувати критерії кваліфікації поведінки як зловживання правом та визначити належні цивільно-правові наслідки такої поведінки.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення правового регулювання заборони зловживання правом

Верховна Рада України постановляє:

I. Внести до Цивільного кодексу України такі зміни:

1. Частину першу статті 12 після слів «на власний розсуд» доповнити словами «, крім випадків, встановлених законом».

2. Статтю 13 викласти в такій редакції:

«Стаття 13. Добросовісність та заборона зловживання правом

1. Шкода, завдана особі внаслідок недобросовісної поведінки іншої особи, підлягає відшкодуванню.

2. Забороняється зловживання правом. Зловживанням правом є здійснення особою належного їй суб'єктивного цивільного права з метою завдання шкоди іншій особі. Наслідки зловживання особою суб'єктивним цивільним правом застосовуються лише у разі завдання шкоди правам або охоронюваним законом інтересам іншої особи.

3. Шкода, завдана іншій особі внаслідок здійснення суб'єктивного цивільного права без наміру її завдання, підлягає відшкодуванню лише у випадках, якщо результат здійснення такого права є явно несправедливим до іншої сторони.

4. У разі зловживання особою суб'єктивним цивільним правом суд може застосувати наслідки, встановлені законом.

5. Особа, якій завдано шкоди внаслідок зловживання правом, має право вимагати припинення такого зловживання та відшкодування завданої шкоди».

II. Прикінцеві положення

Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення правового регулювання заборони зловживання правом»

Чинна редакція	Запропонована редакція
Цивільний кодекс України	Цивільний кодекс України
Стаття 12. Здійснення цивільних прав	Стаття 12. Здійснення цивільних прав
1. Особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд.	1. Особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, крім випадків, встановлених законом.
Стаття 13. Межі здійснення цивільних прав	Стаття 13. Межі здійснення цивільних прав. Добросовісність та заборона зловживання правом
<p>1. Цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.</p> <p>2. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині.</p> <p>3. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.</p> <p>4. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства.</p> <p>5. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція.</p> <p>6. У разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені частинами другою — п'ятою цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом.</p>	<p>1. Шкода, завдана особі внаслідок недобросовісної поведінки іншої особи, підлягає відшкодуванню.</p> <p>2. Забороняється зловживання правом. Зловживанням правом є здійснення особою належного їй суб'єктивного цивільного права з метою завдання шкоди іншій особі. Наслідки зловживання особою суб'єктивним цивільним правом застосовуються лише у разі завдання шкоди правам або охоронюваним законом інтересам іншої особи.</p> <p>3. Шкода, завдана іншій особі внаслідок здійснення суб'єктивного цивільного права без наміру її завдання, підлягає відшкодуванню лише у випадках, якщо результат здійснення такого права є явно несправедливим до іншої сторони.</p> <p>4. У разі зловживання особою суб'єктивним цивільним правом суд може застосувати наслідки, встановлені законом.</p> <p>5. Особа, якій завдано шкоди внаслідок зловживання правом, має право вимагати припинення такого зловживання та відшкодування завданої шкоди.</p>